

П-169

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Ə Б Ə Р Л Ə Р И И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁҮГҮГ СЕРИЈАСЫ

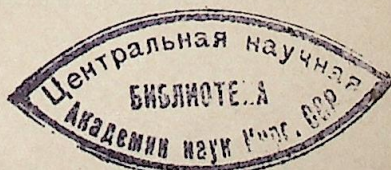

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

4

1974

„ЕЛМ“ НƏШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЕЛМ“
БАКЫ—БАКУ

И. ЧӘФӘРОВ

ХӘЗӘР ДӘНИЗЧИЛӘРИ БЕШИНЧИ БЕШИЛЛИК ПЛАНЫ ЈЕРИНӘ ЈЕТИРМӘК УҒРУНДА МУБАРИЗӘДӘ

(1951—1955-чи илләр)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (редактор), П. А. Азизбеков,
А. А. Али-заде, З. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев, В. П. Каграманов, Т. М. Кафаров,
Ф. К. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь), Ш. Ш. Мирзоева (зам. ре-
дактора), М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

Хәзәр дәннз нәглијјатынын гәдим вә зәнкин бир тарихи вардыр. Хәзәр кәмичилији һөвзәннин иғтисади рајонлары арасында тичарәт әлағәләринин кенишләнмәсиндә һәмишә фәал рол ојнамыш, өлкәннин иғтисади инкишафына мүсбәт тәсир кәстәрмишдир. Әсасән Совет һакимијјәти илләриндә бөјүмүш вә мөһкәмләнмиш Хәзәр кәмичилији һәмчинин өлкәннин харичи тичарәт әлағәләринин кенишләнмәсиндә мүүјјән јер тутан нәглијјат саһәләриндән биринә чеврилмишдир.

Өлкәннин иғтисади һәјатында өзүнә мәхсус јер тутан бу мүһүм тәсәррүфат саһәсинин тарихи исә индијәдәк лајигинчә өјрәнилмәмиш вә тәдгиг едилмәмишдир. Доғрудур, Хәзәр дәннз нәглијјаты тарихинин бәзи дөврләри тарих әдәбијјатында өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, К. Ағажевин «Хүсуси дәннз експедијјасы» әсәриндә¹, С. Ф. Едлинскинин китабында² Хәзәр дәннзчиләринин Вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндәки фәалијјәтиндән бәһс едилир. Бундан әлавә, «Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри»ндә, үччилдлик «Азәрбајчан тарихи»нин үчүнчү чилдиндә, профессор З. Ибраһимовун³, тарих елмләри доктору М. Аббасовун⁴ вә диқәр тәдгигатчыларын әсәрләриндә Вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһарибәләри дөврүндә Хәзәр дәннзчиләринин әмәјинин ишығландырылмасына мүүјјән јер верилмишдир. Ә. Кәримовун мүхтәлиф вахтларда «Хәзәр дәннзчиси» гәзетиндә дәрч етдирдији мәғаләләрдә дә Хәзәр кәмичилијинин тарихинә даир марағлы фактлар вардыр.

Бүтүн бунлара бахмајарағ, республикамызын тарихчиләри өлкәннин диқәр һөвзәләриндә олдуғу кими һәлә дә Хәзәр дәннз нәглијјатынын мүкәммәл тарихини јазмамыш, Хәзәр кәмичилијинин мүһарибәдән сонракы инкишаф тарихи исә индијәдәк тәдгигат объектинә чеврилмәмишдир. Дәннз нәглијјатынын бу дөврдәки иши һағгында һеч бир

¹ К. Агаев. Особая морская экспедиция. Баку, Азәрнәшр, 1967.

² С. Ф. Едлинский. Каспийский транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. М., 1963.

³ З. Ибраһимов. В. И. Ленин в Азәрбајчанда социалист ингилабынын гәләбәси. Азәрнәшр, 1970.

⁴ М. Аббасов. Баку в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Баку, Азәрнәшр, 1967.

⁷ Нәштәрхан Вилајет Дөвләт архиви, фонд 1069, сиј. 11, иш 139, вәр. 14.

¹³ «Болшевик Каспија» гзети, 10 феврал 1951-чи ил.

бүсүнә гошулараг донанманын дәннзчиләри кәмиләрин техники сәвиј-
јәсини јахшы сахламаг, техники сүр'әти артырмаг сәһәсиндә јахшы
наилијјәтләр әлдә етмишдиләр. Беләликлә, 1951-чи илдә донанма үзрә
кәмиләрин орта сүр'әти 2 фаиз артырылмышды. Бу сәһәдә «Хатанга»,
«Москва», «Ингул», «Бесстрашны» вә «Пионер» кәмиләринин һеј'әтлә-
ри даһа чох фәргләнмишди.

Бу заман Хәзәрдә «Гафур Мәммәдов» кәмисинин тәшәббүсү илә
«Ә'ла нөвбә уғрунда» кениш жарыш башланмышды. Ајры-ајры ком-
плекс нөвбәләр бу жарыша гошулараг иш заманы тәләб олуан бүтүн
вәзифәләри «ә'ла» гијмәтлә јеринә јетирмәк үчүн әлләриндән кәлә-
ни әсиркәмирди. Умумијјәтлә, тәкчә 1951-чи илдә 69 кәми нөвбәси
бу жарышда галиб кәләрәк «Ә'ла нөвбә» адына ләјиг көрүлмүш, он-
лардан 32 нөвбәјә Кечичи вымпел тәгдим едилмишди. Бу ишдә «Да-
ғыстан» кәмиси капитанынын баш кәмәкчиси В. Кононовун башчылыг
етдији нөвбәнин иши даһа тәгдирәләјиг иди. Оун нөвбәси 1951-чи
илин ахырынчы үч ајы әрзиндә жарышда далбадал галиб кәләрәк
пул мұкафаты вә кәмичилик идарәсинин Кечичи вымпелинә ләјиг
көрүлмүшдү¹⁴.

Бу илләрдә өлкәнин башга һөвзәләриндә, о чүмләдән Хәзәрдә дә
јаначага вә сүрткү јағларына гәнаәт уғрунда жарыш кениш јайылмыш-
ды. Бу жарышын илк тәшәббүсчүсү Балтик дәнизи кәмичилијинин
«Минск» кәмиси иди. Дәннзчиләрин сәји нәтичәсиндә 1951-чи илдә
«Каспфлот»ун кәмиләри үзрә чәми 834,4 тон јаначага, 38,1 тон сүрт-
кү јағына гәнаәт едилмишди¹⁵. Һәмнин гәнаәт һесабына кәмиләр онлар-
ла әләвә сәфәр едәрәк пландан әләвә мин тонларла халг тәсәррүфа-
ты јүкү дашымышдылар. «Низами», «Азәрбајчанлы», «Ингул», «30
лет ВЛКСМ», «Дағыстан», «Бедовыј», «Пионер» вә дикәр бир чох кә-
миләрин һеј'әтләри бу жарышда фәргләнәрәк дәфәләрлә кәмичилик
идарәсинин вә һөвзә һәмкарлар тәшкилатынын мұкафатына ләјиг
көрүлмүшдүләр. Бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, 1951-чи или донанма
бөјүк мүвәфғәјјәтлә баша вурмуш, иллик планы 112,4 фаиз јеринә
јетирмишди¹⁶. 1950-чи илә нисбәтән тикинти материалларынын дашын-
масы 89,5, мешә материалларынын дашынмасы 47,3, тахыл дашынмасы
37,6, көмүр дашынмасы 21,4 фаиз артырылмышды¹⁷⁻¹⁸. Харичи малла-
рын дашынмасы да хејли чохалмышды.

Донанма 1952-чи тәсәррүфат илини дә мүвәфғәјјәтлә баша чат-
дырмышды. 1951-чи илә нисбәтән јүк дашынмасы 7,4 фаиз арты-
рылмыш, бошдајанма һаллары 30 фаиз, дашынмыш һәр тон мәнсу-
лун маја дәјәри 1,2 фаиз ашағы салынмыш, тонларла јаначага вә сүрт-
кү јағларына гәнаәт едилмишди¹⁹.

1953-чү илдә «Касптанкер»лә «Каспфлот» ваһид кәмичилик ида-
рәсиндә бирләшдирилди вә бундан сонра Хәзәр Кәмичилији Идарәси
адланмаға башланды. Бунунла әлагәдар олараг һәр ики идарәнин
Сијаси шө'бәси ваһид Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин Сијаси шө'бәси
ады алтында бирләшдирилди. Идарәнин рәиси М. Рәһимов, Сијаси

шө'бәнин рәиси М. Ханмәммәдов тәјин едилдиләр. Хәзәрдә ваһид
Кәмичилик Идарәсинин јарадылмасы чох ағыллы вә вахтында көрүл-
мүш бир тәдбир иди. Бу, нәглијјатын ишинә рәһбәрлијин даһа да
јахшылашмасына сәбәб олду вә онун кәләчәкдә комплексли инкиша-
фы үчүн кениш јол ачды.

Һәштәрхан шөһәриндә јерләшән «Рейдтанкер» исә ајрыча фәалиј-
јәт көстәрирди. Сонралар, јә'ни 1961-чи илдән е'тибарән бу тәшкилат
да Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин тәркибинә дахил едилди вә Хәзәр
Кәмичилијинин Һәштәрхан Идарәси адландырылды.

1953-чү илдә Хәзәр дәннз нәглијјатынын мадди-техники базасы хејли
мөһкәмләндирилди. Донанма үмуми јүк тутуму 29 мин 600 тон олан
16 јени кәми алды. Бундан әләвә, донанма 5 јени вә күчлү једәк кәми-
си илә мөһкәмләндирилди. Үч көһнә вә јарарсыз кәми исә донанма-
нын һесабындан ситинди²⁰.

Партија вә һөкүмәтин, хусусилә Сов. ИКП МК-нын сентјабр
(1953-чү ил) Пленумунун гәрарларындан ирәли кәлән вәзифәләри лә-
јигинчә јеринә јетирмәк үчүн дәннз әмәкчиләри кениш социализм ја-
рышына башламышдылар. Онлар јахшы билирдиләр ки, о дөврдә
кәнд тәсәррүфаты гаршысында дуран тә'хирәсалынмаз вәзифәләр дә-
ннзчиләрин јахындан көмәји олмадан һәлл едилә билмәз. Бу үмум-
халг жарышында Хәзәрин 90 нәглијјат кәмисинин һеј'әти иштирак
едирди. 1953-чү илдә 81 кәми һеј'әтинин ады јүксәк көстәричиләрә
көрә «Шәрәф лөвһәси»нә салынды, онларын чоху кәмичилик идарәси-
нин Кечичи вымпелинә ләјиг көрүлдү, 8 кәми һеј'әти ССРИ Назир-
ләр Советинин вә ССРИ Дәннз Донанмасы Назирлијинин вымпелини
вә пул мұкафатыны алды, 4 кәми һеј'әтинин исә јахшы иши гејд едил-
ди²¹.

Дәннзчиләрин фәдакар әмәји нәтичәсиндә нәглијјат донанмасы
демәк олар ки, бүтүн көстәричиләр үзрә иллик тапшырыглары артыг-
ламасы илә јеринә јетирди. 1952-чи илә нисбәтән јүк дашынмасы
9,9 фаиз артырылды. Нефт вә нефт мәнсуллары планы 105,3 фаиз,
метал вә метал мәнсулаты дашынмасы 206 фаиз, көмүр дашынмасы
113 фаиз јеринә јетирилди, одун дашынмасы 5 дәфәдән чох артырыл-
ды²². Хәзәр лиманлары арасында сәрнишин дашынмасы иши хејли
јахшылашдырылды. Сәрнишин кәмиләри бир илдә 255,1 мин нәфәр
сәрнишин дашыјараг иллик планы 121,4 фаиз јеринә јетирдиләр²³.

1953-чү илдә Һәштәрхан дәннзчиләри дә јахшы ишләдиләр. Онлар
навигасија мүддәтиндә мин тонларла мүхтәлиф нөв јаначаг
дашыјараг иллик планы 103,0 фаиз јеринә јетирдиләр. «Фәрганә»,
«Дунај», «Хасан», «Севил», «Гаја» вә «Буг» кәмиләринин дәннзчилә-
ри әмәк гәһрәманлығы көстәрәрәк өһдәчилик һесабына мин тонларла
јаначаг дашыдылар²⁴.

Бешиллијин ахырынчы ики илиндә дә Хәзәр дәннз нәглијјаты
онун үзәринә дүшән мүһүм вәзифәләрин өһдәсиндән шәрәфлә кәлди.
1954—1955-чи илләрдә Хәзәр дәннз нәглијјатынын иши бир дә она
көрә диггәт мәркәзиндә иди ки, бу заман Коммунист партијасынын

¹⁴ Азәрб. ССР ОИМДА, фонд 3013, сј. 1, иш 751, вәр. 25.

¹⁵ Јенә орада, вәр. 92.

¹⁶ Јенә орада, иш 1190, вәр. 23.

¹⁷⁻¹⁸ Јенә орада, вәр. 25.

¹⁹ Јенә орада, вәр. 3.

²⁰ Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин архиви, фонд 10, сј. 11, иш 20, вәр. 7.

²¹ Јенә орада.

²² Јенә орада, вәр. 8—9.

²³ Јенә орада, вәр. 9.

²⁴ Һәштәрхан Вилајәт Дөвләт архиви, фонд 1069, сј. 11, иш 312, вәр. 10.

тәшәббүсү илә өлкәмиздә тахыл истеһсалыны артырмаг мәгсәди илә Газахыстанын, Сибирин, Волгабоюнун, Шимали Гафгазын хам вә дин-Газахыстанын, Сибирин, Волгабоюнун, Шимали Гафгазын хам вә дин-чә гојулмуш торпагларындан истифаде етмәк кими тарихи бир вәзифә һәјата кечирилди. Мәлүмдур ки, һәмин районларын Хәзәр һөвзәси илә сых итисади әлағәси вардыр. Бу вилајәтләрдә хам вә динчә гојулмуш торпаглардан истифаде үчүн зәрури олан малларын хејли бир гисмини дәннз нәглијјаты дашымалы иди.

Бу шәрәфли вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн Хәзәр дәннзчиләринин һәр чүр реал имканы вар иди. 1954-чү илдә нәглијјат донанмасы 10 нәглијјат кәмиси вә 10 хусуси једәк кәмиси илә мөһкәмләндирилмишди. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, артыг Хәзәр кәмичилији өлкәнин диқәр көһнә кәмигајырма заводлары илә јанашы, өз кәми тәмири заводларындан да јени кәмиләр алырды²⁵.

Хәзәр дәннзчиләри мөвчуд имканлардан бачарыгла истифаде едәрәк 1954-чү илин дәвләт тапшырыгларыны вахтындан әввәл вә артыгламасы илә јеринә јетирдиләр. Олар иллик плана 101,9 фәиз әмәл етдиләр^{25 а}.

«Ағамалыоғлу», «ВКП(б)», «Крестјанин», «П. Лафарг», «А. Чапаридзе», «Нахчыван», «Азәрбајчан», «Гурјев» кими нефт вә нефт мөһсуллары дашыјан донанма кәмиләринин дәннзчиләри иллик планларыны вахтындан хејли әввәл јеринә јетирәрәк өһдәлик һесабына мин тонларла јаначаг дашыдылар. «Түркмәнистан», «Совет Азәрбајчаны», «М. Ә. Сабир», «И. Фиолетов», «Дағыстан», «Бодрыј», «Калинин» вә с. гуру јүкдашыјан кәмиләрин һејәтләри дә 1954-чү илдә јүксәк әмәк наилијјәтләри әлдә етдиләр. «Рейдтанкер»ин коллективи дә или мүвәффегијјәтлә баша вурараг планы нојабрын 12-дә артыгламасы илә јеринә јетирди. «Чамбул», «Мардан», «Челкар», «Чулпан», «Кузмычев» вә «Волгар Доброволск» кәмиләринин һејәтләри иллик планларыны 110—120 фәиз јеринә јетирәрәк дәннзчиләрин социализм јарышынын галиби олдулар²⁶.

1955-чи илин әввәлләриндә Азәрбајчан ССР-ин һәр јериндә бајрам әһвали-руһијјәси һисс олунурду. Республиканын әмәкчиләри мартын 6-да Азәрбајчан ССР Али Советинә кечирилчәк сечкиләр шәрәфинә социализм јарышыны дурмадан кенишләндирир, өз лајигли оғлан вә гызларыны депутатлыға наһизәд көстәридиләр. Дәннзчиләрин наһизәдләри арасында «Дағыстан» теплоходунун капитаны Д. Дадашов, «Түркмәнистан» теплоходунун капитаны В. Загороднев дә вар иди²⁷.

Белә бир вахтда мятбуатда партијанын XX гурултајыны чағырмаг һаггында Сов. ИКП МК-нын гәрары дәрч олунду. Бүтүн совет адамлары кими, Хәзәр дәннзчиләри дә бу хәбәри бөјүк руһ јүксәклији илә гаршыладылар. Донанмада вә кәмичилијин саһил мүәссисәләриндә гурултајгабағы социализм јарышы кениш вүс'әт алды.

Дәннзчиләр иллик планы артыгламасы илә јеринә јетирмәк үчүн нәглијјат кәмиләринин јүккөтүрмә габилитетиндән максимум истифаде етмәјә чалышырдылар. Кәми һејәтләри өз имканларыны һәртәрәфли нәзәрдән кечирәрәк сәфәрләр заманы нормадан әләвә јүк көтүрүрдүләр. Бунун нәтичәсидир ки, ил мүддәтиндә «Алјоша Чапаридзе», «Крестјанин», «Һәзи Асланов», «Урал», «Гафур Мәммәдов», «Местком», «Азәрбајчанлы» вә диқәр габагчыл нәглијјат кәмиләри тапшырыгдан әләвә мин тонларла дуру јаначаг вә гуру јүк дашыја бил-

мишдиләр²⁸.

Дәннзчиләрин вә Хәзәр кәмичилијинин бүтүн әмәкчиләринин фәдакар әмәји нәтичәсиндә бешиллийин ахырынчы или—1955-чи нави-гасија или дә мүвәффегијјәтлә јола салынды²⁹.

Донанманын 35 гуру јүк, 10 јаначаг дашыјан кәмиси иллик планы вахтындан хејли габаг јеринә јетирмишди. Оларын арасында «Маныч», «Сыр-Дәрја», «Урал», «ВКП(б)», «Кочубәј», «Профинтери» вә диқәр габагчыл нәглијјат кәмиләри вар иди³⁰.

Нефт Дашларындан Бақыја нефт дашынмасы иши илдән-илә ке-нишләнирди. 1955-чи нави-гасија илиндә бу хәтдә үзән танкерләр мүрәккәб һава шәраитиндә ишләдикләринә бахмајараг, өз вәзифәләринин өһдәсиндән шәрәфлә кәлмишдиләр. Бу ишдә фәргләндикләринә көрә «Алјоша Чапаридзе» теплоходунун бир груп дәннзчиси—кәминин капитаны А. Карјакин, капитанын баш көмәкчиси В. Динов, босман К. Иванов, машинист Л. Јешенко, 1-чи дәрәчәли матрослар М. Јежиков вә Ф. Лизунов Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт Һејәтинин Фәхри Фәрманы илә тәлтиф олунмушдулар³¹. Бундан башга, нәглијјат кәмиләринин Үмумиттифаг социализм јарышында галиб кәл-дикләринә көрә «Олег Кошевој», «Түркмәнистан» вә «Храбрыј» кәми-ләри ССРИ Назирләр Советинин Кечичи вымпелләринә вә пул мұкафа-тына лајиг көрүлмүшдүләр. ССРИ Дәннз Донанмасы Назирлијинин әмри илә «Чанга», «Приволжски» кәми һејәтләринин дә јахшы иши гејд едилмишди³².

Хәзәр кәмичилијинин әлдә етдији бу мүвәффегијјәтләрдә сәмә-рәләшдиричи вә јениликчиләрин дә мүәјјән әмәји вар иди. Оларын ирәли сүрдүјү дәјәрли тәклифләр донанмада ишин тәкмилләшмәсинә, әмәк мөһсулдарлығынын јүксәлмәсинә вә дашынан јүкүн маја дәјә-ринин ашағы салынмасына јахындан көмәк едирди. Буну белә фәкт бир даһа сүбут едир ки, тәкчә 1955-чи ил әрзиндә нәглијјат донан-масында јени 56 сәмәрәләшдиричи тәклиф тәтбиг олунмуш вә бундан 686 мин манат итисади фәјда көтүрүлмүшдү³³.

Бешиллийин сон илиндә Хәзәр кәмичилијинин јүксәк наилијјәт-ләр газанмасынын бир сәбәби дә нәглијјат донанмасынын техник чәһәтдән мөһкәмләндирилмәси, онун јени кәмиләр һесабына бөјүмәси иди³⁴.

«Олег Кошевој», «Академик Крылов», «Серкеј Түленин» кими је-ни типли кичик отурумлу танкерләрин Хәзәрә кәлмәси исә донанма-нын һәјатында әләмәтдар һадисә һесаб олунурду. Јухарыда гејд ет-дијимиз кими, Бақыдан Һәштәрхана нефт мөһсуллары Хәзәр кәмилә-риндә 14-чү Дәннз хәттинәдәк апарылып вә орада «Рейдтанкер»ин јаначаг дашыјан баржларына бошалдылырды. Чүнки ири дәннз кә-миләри чајда үзә билмир, өз јүкләрини башга кичик кәмиләлә бә-шалтмаға мөчбүр олурдулар. Дашынан јүкүн маја дәјәринин јүксәк олмасы бу ишин әсас мәнфи чәһәти иди. Бундан әләвә, кичик чај кәмиләри ишин өһдәсиндән кәлә билмәдикләринә көрә чох заман Ба-қыдан кедән ири танкерләр 14-чү Дәннз хәттиндә күнләрлә јүк ал-тында дајанырдылар ки, бу да һәмин кәмиләрдә апарылан гијмәтли нефт мөһсулларынын кејфијјәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олурду. Һәм дәннздә, һәм дә чајда үзә билән кичик отурумлу танкерләр

²⁸ Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин архиви, фонд 10, сј. 11, иш 55, вәр. 35—37.

²⁹ Јенә орада, вәр. 8.

³⁰ Јенә орада, вәр. 10—13.

³¹ Јенә орада, вәр. 17.

³² «Коммунист Каспија» гәзети, 14 феврал 1956-чы ил.

³³ Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин архиви, фонд 10, сј. 11, иш 55, вәр. 19.

³⁴ Јенә орада, вәр. 4.

^{25 а} Хәзәр Кәмичилији Идарәсинин архиви, фонд 10, сј. 11, иш 22, вәр. 8.

²⁶ Һәштәрхана Видајәт Дәвләт архиви, фонд 1069, сј. 11, иш 355, вәр. 17.

²⁷ «Коммунист Каспија» гәзети, 17 феврал 1955-чи ил.

исә жүкү бирбаша Бакыдан Һәштәрхана вә дикәр Волга лиманларына апара билирдиләр. Она көрә дә бу чүр кәмиләрин Хәзәрә кәлмәси нефт донамасынын ишини хејли јүнкүлләшдирди.

Һәштәрхан вилајәт партија тәшкилаты һәмншә олдуғу кими беш-иллијин сон илиндә дә су нәглијјаты ишчиләринин фәалијјәти илә јахындан мәшғул олурду. Вилајәт партија-тәсәррүфат фәалларынын мартын әввәлләриндә кечирилмиш јығынчағы су нәглијјаты ишчиләринин 1954-чү илдә көрдүкләри ишә јекун вурмуш вә 1955-чи илдә гаршыда дуран вәзифәләри мүәјјән етмишди³⁵.

«Рейдтанкер» идарә партија тәшкилаты да мартын 18-дә кечирилмиш фәаллар јығынчағынын гәрары илә әлагәдар оларағ 1955-чи ил навигасиясынын мүтәшәккил тәшкили һаггында кениш мәсәлә мүзакирә етмишди³⁶.

Һәштәрхан нәглијјат донамасынын дәннзчиләри партија-тәсәррүфат фәаллары јығынчағынын вә илк партија тәшкилатынын гәрарларыны әлдә рәһбәр тутарағ өз гүввәләрини тамамилә сәфәрбәрлијә алмыш вә Волга—Хәзәр конвејери су нәглијјаты ишчиләринин социализм јарышына гошулмушдулар.

Дәннзчиләрин вә кәмичилик идарәсинин бүтүн коллективинин јахшы ишләмәси өз бәһрәсини верди. Донанма һәм јаначағ, һәм дә гуру јүк дашынмасы саһәсиндә 1955-чи илин тапшырығларыны вә үмүмијјәтлә бешинчи бешиллик планы артығламасы илә јеринә јетирди³⁷.

Донанманын гуру јүкдашыјан кәмиләри иллик планы 116,8 фаиз јеринә јетирмишдиләр³⁸.

Һөвзәнин дикәр нәглијјат донамалары кими, Һәштәрхан хәтт кәмичилијинин донамасы да јени, мүасир кәмиләр һесабына хејли мөһкәмләндирилмишди. Тәкчә бешиллијин ахырынчы илиндә онун тәркибинә 13 өзүкәдән, 19 једәкдә кәдән кәми, 21 јардымчы хидмәт кәмиси вә 4 једәк кәмиси дахил едилмишди³⁹.

Һөвзә нәглијјат донамаларынын бешиллик планы мүвәфғәијјәтлә јеринә јетирмәсиндә лиман фәһләләринин вә кәми тәмиричиләринин дә бөјүк әмәји вар иди. Бакы, Маһач-Гала, Красноводск вә Һөвзәнин дикәр лиманларынын фәһләләри вә механизаторлары, Парис Коммунасы адына, Зағфедерасия адына, Вано Стурүа адына, Һәштәрхандакы Октјабрын 10 илији адына заводларын, һабелә Маһач-Гала, Красноводск кәми тәмири заводларынын тәмиричиләри үзәрләринә дүшән вәзифәләрин өһдәсиндән шәрәфлә кәлир, нәглијјат донамасынын фәсиләсиз вә сәмәрәли ишләмәси үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр.

Һәмишә олдуғу кими, бешилликдә дә Хәзәр дәннз нәглијјаты ишчиләринин әмәји Коммунист партијасы вә Совет дөвләти тәрәфиндән јүксәк гijмәтләндирилди. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 4 ноябр 1953-чү ил тарихли Фәрманы илә дәннз нәглијјатынын инкишафындакы хидмәтләринә вә бешиллик планын јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризәдә фәрғләндикләринә көрә Хәзәр дәннзчиләринин бөјүк бир дәстәси ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф едилди.

26 нәфәр әмәкчи Ленин орденинә лајиг көрүлмүшдү. Онларын арасында Бакы лиманы донамасынын дәннзчиси Г. Гулијев, кәми капи-

³⁵ «Волга» гәзети, 11 март 1955-чи ил.

³⁶ Сов. ИКП Һәштәрхан Вилајәт Комитәсинин партија архиви, фонд 2098, сij. 1, иш 13, вәр. 2—3.

³⁷ Һәштәрхан Вилајәт Дөвләт архиви, фонд 1069, сij. 11, иш 392, вәр. 23.

³⁸ Јенә орада, вәр. 25.

³⁹ Јенә орада, вәр. 43.

таны Д. Семјонов, баш кәми механики Ф. Шулкин, кәми ашпазы Д. Королјова, игтисадчы А. Ағачанов, Бакы лиманы јүкчүләр бригадасынын бригадири Ш. Мәчидов вә дикәр әмәк габагчыллари вар иди.

Дәннзчиләрдән 31 нәфәри «Гырмызы Әмәк Бајрағы» ордени, 51 нәфәри «Әмәк икидлијинә көрә» медалы, 75 нәфәри исә «Әмәкдә фәрғләнмәјә көрә» медалы илә тәлтиф едилмишди⁴⁰.

Сон илләрдә Хәзәр дәннз нәглијјатынын мадди-техники базасы хејли мөһкәмләнмиш, онун кадрларынын тәркиби даһа да јахшылашмыш вә билик сәвијјәси јүксәлмишдир. Догузунчу бешилликдә бу коллектив гаршысында јени вә даһа мәс'ул вәзифәләр гојулмушдур. Бешилликдә Хәзәрдә јүк дашынмасынын үмүми һәчми 15 фаиз, о чүмләдән гуру јүк дашынмасы 40 фаиз, кәми тәмири иши 34 фаиз артырылачагдыр⁴¹.

Дәннз нәглијјаты ишчиләринин Үмүмиттифағ социализм јарышына гошулмуш һөвзә дәннзчиләри халғ тәсәррүфаты јүкләри вә сәрнишин дашынмасына даир бешиллик планы вахтындан әввәл вә артығламасы илә јеринә јетирмәк әзминдәдиләр. Онлар јахшы билирләр ки, бу бөјүк вәзифәнин һәлли бир тәрәфдән дә 1974-чү навигасия илиндәки ишин сәвијјәсиндән асылыдыр. Она көрә дә дәннзчиләр вә дәннз нәглијјатынын бүтүн әмәкчиләри бешиллијин мүәјјәнедичи илини—1974-чү навигасия илини јүксәк көстәрнчиләрлә јола салмағ үчүн гүввәләрини сәфәрбәрлијә алмышлар.

И. Джафаров

Каспийские моряки в борьбе за выполнение пятого пятилетнего плана (1951—1955 гг.)

РЕЗЮМЕ

XIX съезд Коммунистической партии Советского Союза утвердил Директивы пятого пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР, в которых указывалось, что основная задача пятого пятилетнего плана — развитие промышленности и на основе ее всех отраслей народного хозяйства, а также улучшение материального благосостояния народа.

Успешное выполнение пятилетнего плана намного зависело и от работы транспорта, в том числе морского. В период пятилетки морской транспорт Каспийского бассейна развился и технически укрепился.

В эти годы морскими перевозками на Каспии занимались пароходства «Каспфлот» и «Касптанкер» с центром в г. Баку и «Рейдтанкер», которое находилось в г. Астрахани.

Каспийские моряки с помощью всех тружеников моря успешно выполняли план перевозки грузов и пассажиров в годы пятилетки.

В пятилетке Каспийский флот пополнился новыми современными судами.

В настоящее время труженики Каспийского моря борются за выполнение девятого пятилетнего плана, намеченного XXIV съездом КПСС.

⁴⁰ «Коммунист Каспия» гәзети, 12 январ 1954-чү ил.

⁴¹ «Морјак Каспия» гәзети, 12 март 1971-чи ил.

И. И. ҺЕЈДЭРОВ

АЗЭРБАЈЧАН ССР ХАЛГ КОМИССАРЛАРЫ СОВЕТИНИН 1921—1925-чи иллəрдə СОВЕТЛƏРИН МӨҺКƏМЛƏНДИРИЛМƏСИНДƏ РОЛУ

Азəрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети 1921—1925-чи иллəрдəки һəртəрəфли фəалијјəти заманы республиканын иғтисади, сийаси вə мəдəни һəјатына даир мұһүм əһмийјəти олан тəдбирлэр һəјата кечирмишди. Онуи бу дөврдə Советлэрə сечки кампанијаларынын кечирилмəsi вə Советлəрин мөһкəмлəндирилмəsi сəһəсиндə дə фəалијјəти кениш олмушдур. Индијадəк һəмин мəсəлəнин тарихи мұстəғил мөвзу кими ишлəнилмəдијиндən диггəти чəлб едир.

Сон иллəрдə Азəрбајчан тарихчилəri тəрəфиндən 1920—1925-чи иллəрин иғтимаи-сийаси һəјатынын мұхтəлиф проблемлəринин тəдгиги мəсəлəсинə даир бир сыра əсəрлэр јазылмышдыр. Һəмин əсəрлəрин бəзилəриндə тəдгиг едилən мөвзунун характериндən асылы олараг Азəрбајчан ССР ХКС-ин Советлэрə сечки кампанијаларынын кечирилмəsi вə Советлəрин мөһкəмлəндирилмəsi сəһəсиндəки тəдбирлəриндən мұфəссəл олмаса да бəһс едилмишдир. Бунлардан Ч. Б. Гулијевин¹, Ј. А. Токаржевскинин², К. Рəһимовун³, М. Мирһадијевин⁴, Х. Əһмədовун⁵, А. Атакишијевин⁶ вə башгаларынын əсəрлəрини кəстəрмək олар.

Ч. Б. Гулијевин монографийасында бу али идарəедичи органын Советлэр барəдəки фəалијјəтинə бир гəдэр јер верилмишдир.

Ј. А. Токаржевскинин Азəрбајчан ССР халг тəсəррүфатынын бəрпасына һəср едилмиш мəзмунлу əсəриндə Халг Комиссарлары Советинин Советлэрə даир тəдбирлəринə тохунулмушдур.

К. Рəһимов «Азəрбајчан КП-нин республикада Советлəri мөһ-

¹ Дж. Б. Гулиев. Под знаменем ленинской национальной политики, Баку, 1972.

² Е. А. Токаржевский. Очерки истории Советского Азербайджана (1921—1925 гг.), Баку, 1956.

³ К. Рəһимов. Азəрбајчан КП-нин республикада Советлəri мөһкəмлəндирмək уғрунда мұбаризəsi (1921—1929-чу иллэр), Баку, 1959.

⁴ М. Мирһадијев. Пролетариат диктатурасы һаггында Ленин тəлиминин Азəрбајчанда һəјата кечирилмəsi, Баку, 1963.

⁵ Х. Əһмədов. Азəрбајчанда Советлəрин јарадылмасы вə мөһкəмлəндирилмəsi, Баку, 1966.

⁶ А. Атакишијев. Халг тəсəррүфатынын бəрпасы дөврундə Азəрбајчанда фəһлə синфи илə кəндилəрин иғтифагынын мөһкəмлəндирилмəsi уғрунда мұбаризə, Баку, 1961.

кəмлəндирмək уғрунда мұбаризəsi» адлы əсəриндə тəдгиг етдији мөвзунун характериндən асылы олараг Азəрбајчан ССР ХКС-ин бу сəһədə тəдбирлəриндən мұјјən дəрəчədə бəһс етмишдир.

М. Мирһадијевин монографийасында Азəрбајчан ССР ХКС-ин бəрпа дөврундə Советлэрə аид кениш фəалијјəтиндən гыса да олса да-нышылыр.

Х. Əһмədовун «Азəрбајчанда Советлəрин јарадылмасы вə мөһкəмлəндирилмəsi» адлы əсəриндə Азəрбајчан ССР ХКС-ин 1921—1925-чи иллəрдəки фəалијјəти заманы Советлэрə сечкилəрин кечирилмəsi, онун тəшкилати чəһəтдən мөһкəмлəндирилмəsi тəдбирлəринə бир гəдэр јер верилмишдир.

А. Атакишијев исə өз əсəриндə Азəрбајчан ССР ХКС-ин 1924—1925-чи иллəрдə Советлэрə сечкилəрин кечирилмəsi вə јерли Советлəрин ишинин јакшылашдырылмасы үзрə кəстəрдији фəалијјəтинин гисмən дə олса ишыгландырмаға чалышмышдыр.

Азəрбајчан ССР ХКС-ин халг тəсəррүфатынын бəрпасы иллəриндə Советлэрə сечки кампанијаларынын кечирилмəsi вə Советлəрин мөһкəмлəндирилмəsi сəһəсиндə фəалијјəти тарихи ажрыча тəдгигат объекти олмадығындан, мұəллиф бөјүк сийаси, елми вə актуал əһмийјət кəсб едən һəмин мəсəлəнин тарихини өјрəнмəји гаршысына мəгсəd гəјмушдур.

* * *

Азəрбајчан ССР ХКС В. И. Ленинин кəстəришлəрини рəһбэр тугараг Совет Русийасынын зəнкин тəчрүбəсинə истинад едэрək, фəһлə вə зəһмəткеш кəндилəрин Советлэрə сечкилəрдə фəал иштиракынын тəмин олунмасына, истисмарчы үнсүрлəрин сечки һүгүгундан мəһрум едилмəsiнə, онларын сечкилэрə бурахылмамасына вə Советлəрин мөһкəмлəндирилмəsiнə бөјүк əһмийјət верирди. В. И. Ленин јазмышды: «...јалныз (Советлэр кими) синфи органлар варлы синифлəрин мұгавимəтинə үстүн кəлə билэр вə социализм чəмијјəтинин əсасларыны јарада билэр»⁷.

Азəрбајчан ССР ХКС-ин Советлэрə даир тəдбирлəринин мұјјəнлəшдирилмəsiндə Азəрбајчан ССР-ин биринчи конститусийасынын мұһүм əһмийјəти олмушдур. Бу конститусия 1921-чи илин мајында олмуш биринчи Үмүмәзəрбајчан Советлэр гурултајында гəбул едилмишдир. Конститусијада кəстəрилən сечки нормаларына вə принциплəринə дүзкүн рияјət едилмəsiни тəлəб едən республика ХКС Советлəрдə фəһлэлəрин вə зəһмəткеш кəндилəрин рəһбэр ролунун тəмин олунмасына даир бир сыра мұһүм тəдбирлэр һəјата кечирди. 1921-чи илин декабр ајында Азəрбајчан ССР ХКС јанында идарэлəр-арасы комиссија јарадылды⁸. Комиссија Совет гуручулуғу ишлəринин јакшы билən тəчрүбəли вə савадлы шəхслəрдən тəшкил олунмушдур.

Халг Комиссарлары Совети гəза ичрайјə комитэлəri јанында идарэлəрарасы комиссијанын јарадылмасына даир тəдбир кəрдү. Азəрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети Н. Нəримановун имзасы илə 1921-чи ил декабрын 25-дən 1922-чи ил февралын 10-дək гəзаларда идарэлəрарасы комиссијалар тəшкил етмək һаггында бүтүн гəза ичрайјə комитэлəринə тəлимат кəндəрди⁹.

Халг Комиссарлары Совети јухары Совет органлары илə Советлэр арасындакы əлагəнин мөһкəмлəндирилмəsiнə мұһүм диггəт јети-

⁷ В. И. Ленин. Əсəрлəri, 26-чы чилд, сəһ. 443.

⁸ «Азəрбајджанские известия» гəзети, 19 декабр 1921-чи ил, № 276.

⁹ Х. Əһмədов. Азəрбајчанда Советлəрин јарадылмасы вə мөһкəмлəндирилмəsi, Баку, 1966, сəһ. 72.

рэрэк 1922-чи илин январ ајында Халг комиссарлыгларына өз фəалиј-јетлєрини јерли Совет органлары илэ əлагəлəндирмэк барəдэ тəдбир кəрмэлєри һаггында əмр вермишди¹⁰.

Азэрбајчан ССР ХКС-ин Советлэрэ сечкилєрин кечирилмєси вэ Советлєрин мəһкəмлəндирилмєси сահəсиндэ фəалијјəти үчүн Азэрбајчан Коммунист партијасынын (феврал, 1922-чи ил) IV гурултајынын кəстєриш вэ гəрарларынын мүһүм əһəмијјəти олду.

Гурултајын Совет гуручулуғуна даир гəбул етдији гəрарында кəстєрилирди ки, Үмүмэзэрбајчан Советлэр гурултајы илдэ бир дəфə, фəвгəл'адэ Советлэр гурултајы исэ јалпыз Азэрбајчан МИК-ин хусу-сн гəрарына вэ ХКС-ин тəклифинэ əсасən чагырыла билэр¹¹. Гурултај Азэрбајчан МИК-э вэ ХКС-э бир вэзифə олараг тапшырды ки, бүтүн Совет гурултајларынын илдэ бир дəфə чагырылмасы, кəнд, наһијэ вэ гəза Советлєринэ сечкилєрин кечирилмєси һаггында јени тəлимат һа-зырласынлар¹².

Азэрбајчан ССР ХКС гурултајын гəрарына əсасən республикада Советлэрэ сечки кампанијаларынын кечирилмєси ишлєринэ һазырлыг-ла əлагəдар олараг, кəнд Советлєринэ, наһијэ вэ гəза ичрайјэ коми-тєлєринэ сэрəнчам кəндєрди¹³.

Азэрбајчан Мəркəзи Ичрайјэ Комитєси 1922-чи ил февралын 21-дэ Советлэрэ сечкилєрин кечирилмєси илэ əлагəдар олараг Халг Комис-сарлары Советинин рəһбєрлији алтында республика Мəркəзи Сечки Комиссијасы јаратмаг вэ кəнд Советлєринэ мартын 1-дэн 15-дэк, на-һијэ Советлєринэ мартын 21-дэн апрелин 1-дэк, гəза Советлєринэ исэ апрелин 2-дэн 15-дэк сечкилєр кечирмэк һаггында гəрар гəбул етди¹⁴.

Азэрбајчан МИК-ин 1922-чи ил мартын 3-дэ кечирилмиш биринчи чагырыш үчүнчү сессијасында республикада Советлэрэ сечкилєр ке-чирилмєси һаггында мəсəлэ мұзакирə едилди. Сессија Советлэрэ сеч-килєр, наһијэ вэ гəза гурултајлары һаггында əсаснамə һазырламаг вэ битэрəф зəһмəткеш күтлєлєрин сечкигабағы конфрансларыны ке-чирмэк һаггында Азэрбајчан ССР ХКС-нə хусуи тапшырыг верди¹⁵. Сессијанын гəрарында дејилирди: «Советлэрэ сечки кампанијасы-на јахшы һазырлашмаг үчүн битэрəф күтлєлєрин конфрансы кечи-рилсин вэ һəмин конфрансын күндəлијинə совет гуручулуғу, кəнд тə-сəррүфаты, кооперасија, дашгын вэ чəјирткəјэ гаршы мұбаризə мəсə-лєлєри дахил едилиб мұзакирə олунсун»¹⁶.

Азэрбајчан ССР ХКС сессијанын гəрарларыны јеринə јетирмэк мəгсəди илэ бир сыра тəдбирлєр кəрдү. Советлєри мəһкəмлəндирмэк, кениш зəһмəткеш күтлєлєри Советлєрин ишинə чəлб етмэк вэ онла-рын сијаси фəаллығyny јүксəлтмэк ишинə јахындан кəмэк мəгсəди илэ Азэрбајчан ССР ХКС сəдри Г. Мусабəјов Губа гəзасына, ХКС үзв-лєриндэн Б. Талыблы, Д. Бунјадзadə, И. Свиридов исэ дикєр гəзалар кетмишдилєр. Һəмин мəгсəдлэ гəзалара сəккиз тəлиматчы кəнд-єрилмишди¹⁷. Көрүлөн бу тəдбирлєр 1922-чи ил апрелин 20-дэк Со-ветлэрэ сечкилєрин мұвəффəгијјəтлэ кечирилмєсини тəмин етди. Ар-тыг 1922-чи ил апрелин 21-дэ Халг Комиссарлары Советинə республи-када Советлэрэ кечирилэн сечкилєрин јекунлары вэ II Үмүмэзэрбај-

чан Советлэр гурултајына кəндєрилəчэк нұмајəндəлєрин тєркиби һаг-гында гəзалардан мəлүмат кəндєрилмишди¹⁸.

Азэрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети Советлəрдэ ишлэ-мэк үчүн кадрлар һазырланмасына да хусуи əһəмијјəт верирди. Азэрбајчан ССР ХКС сəдри Г. Мусабəјов II Үмүмэзэрбајчан Совет-лэр гурултајында һəкүмəтин фəалијјəти һаггында мəрүзəсиндэ Со-ветлəрдэ ишлэмэк үчүн кадрлар һазырланмасы сահəсиндэ ХКС-ин фəалијјəтиндэн данышараг гəјд етмишди ки, Совет апаратыны идарə етмəкдэн өтрү, һəр шejдэн əввəл, јени ишчи кадрлары һазырламаг лазым иди. Бу истигамəтдэ бəјүк ишлєр көрүлмүшдү. Инди биз кө-рүрүк ки, ингилабчы Баки пролетариатынын кəмəји илэ, демэк олар, бүтүн Азэрбајчан гəзаларында иш башында Баки вэ јахуд гəза про-летариаты арасындан чыхмыш адамлар дурурлар ки, онлар да јох-сул комитєлєриндэ ишлəркən һазырланмышлар. Инди исэ һəр бир гə-зада кифəјəт гəдэр мəс'ул јолдашлар вардыр ки, онлар Совет апар-аты механизминдэн јахшы баш чыхарыр, ишлєринин өһдəсиндэн бача-рыгла кəлир, бу апараты күндэн-күнə мəһкəмлəндирмəјэ вэ кениш-лəндирмəјэ чалышырлар. Үмүмијјəтлэ, бу сահəдэ бəјүк мұвəффəгиј-јəтлэрə наил олмушуг¹⁹.

Азэрбајчан ССР ХКС II вэ III Үмүмэзэрбајчан Советлэр гурул-тајлары арасындакы дөврдэ Советлєрин мəһкəмлəндирилмєси вэ сеч-килєрин кечирилмєси ишинə мəркəзи вэ јерли Совет тəшкилатлары-ны чəлб етди.

Халг Комиссарлары Советинин кəстєриши илэ Азэрбајчан ССР Халг Дахили Ишлєр Комиссарлығы Советлэрэ сечкилєрин кечирил-мєсинə аид иш планы һазырлајыб јерлэрə кəндєрди²⁰. Һəмин плана əсасən 1923-чү ил сентјабрын 25-дэн башлајараг бүтүн гəзаларда кəнд Советлєри, наһијэ вэ гəза ичрайјэ комитєлєри сəдрлєринин вэ башга ичтиман тəшкилатларын нұмајəндəлєринин сечкигабағы кениш мұшавирəлєри кечирилди. Мұшавирəлəрдэ кəнд, наһијэ, гəза, сечки комиссијаларынын тəшкили, зəһмəткеш күтлєлєрин Советлэрэ сечки-лєрин кечирилмєси ишинə чəлб олунмасы вэ с. мəсəлэлєр мұзакирə едилди²¹.

Советлэрэ сечкилєрин кечирилмєсинə даир Азэрбајчан ССР ХКС тэрəфиндэн һазырланмыш тəлиматə əсасən кəнд Советлєринə сечки-лєр 1923-чү ил октјабрын 1-дэн 10-дэк, наһијэ Советлєринə октјабрын 17-дэн 25-дэк, гəза Советлєринə исэ нојабрын 1-дэн 12-дэк олан мұд-дəтдэ кечирилди²².

Халг Комиссарлары Совети 1922—1923-чү иллəрдəки фəалијјəти заманы Советлєрин ишинин јахшылашдырылмасы вэ онун апараты-нын учузлашдырылмасы, сəдəлəшдирилмəsi, штатларын ихтисар едилмəsi, апаратда каркүзарлыг ишлєринин јени гəјдада гурулмасы вэ с. сահəлэрə даир бир сыра мүһүм тəдбирлєр һəјата кечирмəјэ мұвəф-фəг олду²³. Азэрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети Советлəрдэ ишлəјəчэк јени кадрларын һазырланмасына вэ онларын тєрбијə олун-масына өз фəалијјəтиндэ хусуи јер верирди²⁴.

¹⁸ Азэрбајчан ССР ОИМДА, ф. 379, сн. 3, иш 3240, вэр. 8.

¹⁹ Второй созыв Всеазербайджанского съезда Советов. (стенографический отчет), Баки, 1922, сəһ. 56.

²⁰ Азэрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, ф. 1, сн. 1, иш 4608, вэр. 77.

²¹ Јенə орада, вэр. 78.

²² Јенə орада.

²³ Отчет о деятельности правительства к III Всеазербайджанскому съезду Со-ветов. 1922—1923 гг. Баки, 1924, сəһ. 2.

²⁴ Отчет правительства к IV Всеазербайджанскому съезду Советов, 1924 гг. Баки, 1925, сəһ. 37.

¹⁰ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайджанской ССР. Баки, 1922, № 1, сəһ. 18.

¹¹ Резолюции и постановления IV съезда АКП(б). Баки, 1922, сəһ. 12.

¹² Азэрбајчан ССР ОИМДА, ф. 379, сн. 16, иш 14, вэр. 159.

¹³ Јенə орада, сн. 3, иш 3240, вэр. 1.

¹⁴ Јенə орада.

¹⁵ Јенə орада, вэр. 2.

¹⁶ Јенə орада, сн. 16, иш 14, вэр. 160.

¹⁷ Јенə орада, сн. 3, иш 3240, вэр. 3.

Халг Комиссарлары Советинин Советлэрин мөһкәмләндирилмәсинә даир тәдбирлэри нәтижәсində јерләрдә пролетар диктатурасынын сijasи һакимийјәт формасы олан Советләр кәндин истәһсал һәјанынын инкишафына һәртәрәfli јардым кәстәрмиш, баш галдырмаг тынын инкишафына һәртәрәfli јардым кәстәрмиш, баш галдырмаг истәјән синфи дүшмәнә гаршы инадла мүбаризә апармыш, республикада торпагын јохсул кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмәси ишинә даһа јакындан кәмәк етмишләр. Кәнд, һаһијә вә гәза Советлэри республикамызда торпаг мәсәләсинин һәллиндә бөјүк рол ојнадылар. Советлэрин кәмәји ил 1921—1923-чү илләрдә 1.998. 114 десјатин саһәдә торпаг бәрәбәрчилик үзрә ајры-ајры кәндләр арасында бөлүндү²⁵.

1924-чү илдә Азәрбајчан ССР ХКС јанында гәза Советлэринин бүдчә, малијјә, верки, тәсәррүфат, әмәк, штат вә с. ишлэрини тәфтиш едән комиссия тәшкил олунмушду²⁶. Бу комиссия 1924-чү илин ахырынадәк Губа, Шамаһы, Көјчај, Агдаш, Нуха, Загатала, Кәнчә гәзаларында јохлама иши апарараг, малијјә вә тәсәррүфат саһәсində гәзаларында јохлама иши апарараг, малијјә вә тәсәррүфат саһәсində бир сыра ујгунсузлук, истәһсалат планынын олмасы кими нөгсанлар ашкара чыхармышды²⁷. Азәрбајчан ССР ХКС-ин республиканын игтисади вә сijasи һәјатына даир тәдбирлэри нәтижәсində 1924—1925-чи илләрдә халг тәсәррүфатынын бәрпасында газанылан наһијјәтләр, зәһмәткеш күтлэлэрин артмагда олан сijasи фәаллығы Советлэрин чанландырылмасына, јухарыда кәстәрилән гәза ичрайјә комитэлэринин ишинин јакшылашдырылмасына вә онларын малијјә тәсәррүфат системинин планлы сурәтдә гурулмасына кениш имкан верди. Советлэрин чанландырылмасы ишиндә РК(б)П МК-нын 1924-чү ил октябр Пленумун бөјүк әһәмијјәти олду. Пленумун бу бәрәдә гәбул етдији гәрарда дејилрди: «...Советлэрин чанландырылмасы вәзифәси индики дөврүн әсас вә ән кәскин вәзифәләриндән бириди²⁸. Партијанын кәстәришлэрини өз фәалијјәтиндә рәһбәр тутан Азәрбајчан ССР ХКС Советлэрин тәркибинин јениләшдирилмәси, кәнддә јохсул вә ортабаб тәбәгәлэрин сijasи фәаллығынын артырылмасы, кениш зәһмәткеш күтлэлэрини өлкәнин идарә олунмасы ишлэринә чәлб едилмәси, ашағы Совет органларынын јенидән гурулмасы үчүн лазими тәдбирләр көрдү. Һәмин тәдбирләрдән бири дә 1924-чү илдә Азәрбајчан ССР ХКС јанында Советлэрин јенидән гурулмасына вә онлар һаггында мувафиг әсаснамәләр һазырланмасы ишинә рәһбәрлик едән хусуси комиссиянын тәшкили иди²⁹. Азәрбајчан МИК 1924-чү ил февралын 4-дә гәза Советләр гурултајы вә гәза ичрайјә комитэлэри һаггында јени әсаснамәләр тәсдиг етди³⁰.

Азәрбајчан МИК-ин 1924-чү ил декабрын 3-дә кечирилән сессиясы ашағы Совет апаратынын јенидән тәшкил етмәк мәгсәди илә МИК-ин рәјасәт һејәтинә вә республика ХКС-ә даирә вә кәнд Советлэри һаггында јени әсаснамәләр һазырламаг бәрәдә хусуси тапшырыг верди³¹. Азәрбајчан МИК 1925-чи ил 24 јанвар тарихли гәрары илә даирә Советләр гурултајы, даирә ичрайјә комитэлэри вә кәнд Советлэри һаггында сессиянын тапшырыгына әсасән һазырланмыш јени әсас-

²⁵ Ә. Ч. Рәһимов. 1920-чи илдә Азәрбајчанда мүлкәдар торпаг саһиблијинин ләгви. Бақы, 1962, сәһ. 200—201.

²⁶ Отчет о деятельности правительства IV Всеазербайджанскому съезду Советов, 1924, Бақы, 1925-чи ил, сәһ. 56.

²⁷ Јенә орада, сәһ. 57.

²⁸ Сов. ИКП гәтнамә вә гәрарлары, II һиссә, Бақы, 1954, сәһ. 116.

²⁹ Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 411, сјаһы 1, иш 274, вәр. 4.

³⁰ Обзор деятельности правительства за 1925—1926 гг. Отчет V Всеазербайджанскому съезду Советов. Бақы, 1927, сәһ. 4.

³¹ Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 379, сјаһы 3, иш 178, вәр. 117.

намәлэри тәсдиг етди³². 1925-чи ил јанварын 14-дә Г. Мусабәјовун сәдрлији илә ХКС јанында Советлэрин јенидән гурулмасына рәһбәрлик едән комиссиянын ичласы олду. Ичлас ашағы Совет апаратынын јенидән гурулмасында республиканын малијјә вәзижәтинин мүтләг нәзәрә алынмасыны бир даһа ирәли сүрдү³³.

Буна мувафиг олараг кәнд Советинин штаты 3 нәфәр—сәдр, катиб вә курјер, наһијә ичрайјә комитэлэри әвәзинә јарадылан даирә ичрайјә комитэлэринин штаты исә 5 нәфәр—сәдр, сәдр муавини, катиб, һесабдар вә курјердән ибарәт мүәјјәнләшдирилди³⁴. Јени әсаснамәјә көрә 250-дән 1000 нәфәрәдәк әһалиси олан әрази үчүн кәнд Совети вә 4000-дән 10000 нәфәрәдәк әһалиси олан әрази үчүн исә даирә ичрайјә комитәси тәшкил едилди³⁵. Партија вә һөкүмәтин ашағы Совет апаратынын јенидән гурулмасы һаггында мүһүм әһәмијјәтли тәдбирлэри Советләрә јени сечкиләр заманы һәјата кечирилди.

Г. Мусабәјов IV Үмумазәрбајчан Советләр гурултајында демишди: «Бизим кәнд Советлэри әввәлләр 10-дан чох кәнди, һәм дә олдугча бөјүк әразини әһатә едирдиләр. Бундан башга, кәнд Совети кәбин кәсмәк дә дахил олмагга, вәтәндашлығы мәсәлэлэри үзрә һәр чүр мүлки актлары, доғуму, өлүмү гејдә алмаг, инзибати актлары тәсдиг етмәк вә с. мәсәлэлэри ичра етмәк кими һүгүг вә вәзифәләрдән мәһрум идиләр. Кәнд Советлэри кими наһијә ичрайјә комитэлэри дә јашајыш мәнәтгәләриндән узаг дүшәрәк 40—50 верст әразини әһатә едирди. Онларын да игтисади базасы олмадыгындан кифәјәт гәдәр һүгүга малик дејилдиләр. Бүтүн бунларын һамысы ХКС гаршысында бизим ашағы Совет апаратымызы көкүндән дәјишмәклә, онун тамамилә јенидән гурулмасы кими јени мәсәлә гејдү.

«Биз әввәлләр мөвчуд олан... јени кәнд Советлэри әвәзинә ...јени кәнд Советлэри тәшкил етмәји гәрарә алдыг, онлара бир сыра јени һүгүглар верилди вә наһијә ичрайјә комитэлэри әвәзинә даирә ичрайјә комитэлэри тәшкил олунду»³⁶.

1925-чи илдә республикада Советләрә сечкиләр кечириләнә гәдәр 440 кәнд Совети вә 62 наһијә Ичрайјә Комитәси мөвчуд иди. Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Советинин јерли апаратын јенидән гурулмасына даир һәјата кечирдији тәдбирләр нәтижәсində республиканын 17 гәзасында 1.428 кәнд Совети вә 141 даирә ичрайјә комитәси јарадылды³⁷.

Кәнд Советлэринин мигдарынын артырылмасы илә онларын үзвэлэринин дә сајы чохалды. Нәтижәдә Советлэрин ишинә чәлб едилән кәндлилэрин сајы 20 мин нәфәрдән 56 минә чатдырылды³⁸. Азәрбајчан ССР ХКС сәдри Г. Мусабәјов 1925-чи ил јанварын 29-да «Бакински работчи» гәзетиндә дәрч олунмуш мәгаләсində Советлэрин јенидән гурулмасынын әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазырды ки, кәнд Советлэринин көкүндән дәјишдириләрәк јенидән гурулмасы нәтижәсində бир тәрәфдән онларын әһатә етдиклэри әразинин саһәси вә хидмәт етдиклэри әһалинин сајы азалдылды, диқәр тәрәфдән онун һүгүглары кенишләндирилди. Өз әразисинин сәрһәдлэри дахилиндә Совет һаки-

³² ССР ОИМДА, ф. 3316, сјаһы 18, иш 249, вәр. 183.

³³ Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 411, сјаһы 1, иш 274, вәр. 5.

³⁴ ССР ОИМДА, ф. 3316, сјаһы 18, иш 249, вәр. 193.

³⁵ Јенә орада, вәр. 203.

³⁶ Четвертый азербайджанский съезд Советов... Стеногр. отчет, Бақы, 1925, сәһ. 15—16.

³⁷ Обзор деятельности правительства за 1925—1926 гг., сәһ. 20.

³⁸ Е. А. Токаревский. Очерки истории Советского Азербайджана (1921—1925 гг.), сәһ. 183.

мијјэтинин јеканэ органы олан кэнд Совети хэм инзибати, хэм дэ
тэсэрруфат ваһидинэ чеврилди³⁹.

мийжэтинин жекане органы олан кэнд Советлэр тәсәррүфат ваһидинә чеврилди³⁹. Эввэлләр кэнд Советлэри илә наһијә ичрайјә комитәлэри ара-сында олан мәсафә орта һесабла 20 километр идисә, јенидэнгурулма нәтичәсиндә бу мәсафә 14 километрадәк азалдылды. Әрази 100 квадраткилометрә бәрабәр олан наһијә ичрайјә комитәси әвзинә әраткилометрә бәрабәр олан даирә (район) ичрайјә комисиси 70 квадраткилометрә бәрабәр олан даирә (район) ичрайјә комитәси јарадылды⁴⁰. Советләрә сечки кампанијасы кечирилдији заман ашағы Совет апаратынын јенидән гурулмасынын кечирилдији заман олду. Республикада кэнд Советләринә сечкиләр 1925-чи ил јанварын 25-дән февралын 5-дәк, даирә Советләр гурултајларына февралын 10-дан 15-дәк, гәза Советләр гурултајына исә февралын 15-дән—20-дәк олан мүддәтдә кечирилмишди⁴¹. Халг Комиссарлары Советинин 1925-чи ил 25 феврал тарихли ичласында Советләрә кечирилән сечкиләрин јекунлары вә гаршылақы IV Үмумазәрбајчан Советләр гурултајына һазырлыг һаггында мәсәләләр музакирә едилди. Музакирә заманы республикада Советләрә сечкиләрин мүвәффәғијјәтлә нәтичәләнмәси хүсусилә гејд олунду⁴².

Азәрбајҹан ССР ХКС-ин көрдүү тәдбирләр нәтиҹәсиндә бу сечки-
ләр зәһмәткеш кәндли күтләләринин иштиракы үчүн кениш шәrait
јаратды. Сечкиләрдә кәндли күтләләринин 70 фанзи иштирак етди⁴³. Бу
мүддәтдә кәнддә јохсул вә ортабаб тәбәгәләрин сијаси фәаллығы
даһа да артды. Азәрбајҹан КП VII гурултајында (декабр. 1925-чи
ил) кәнддә иш һаггында мә'рузә едән Азәрбајҹан ССР ХКС сәдри
Г. Мусабәјов Советләрин јенидән гурулмасы нәтиҹәсиндә кәндин ич-
тимай, итгисади вә сијаси һәјатында әмәлә кәлән дәјишикликләрлә
әлагәдар олараг көстәрмишдир ки, Азәрбајҹанда голчомаг үнсүр-
ләр 3, ортабаблар исә 53,5 фанзи тәшкил едир. Јердә галан исә јох-
сул вә муздур кәндлиләрдән ибарәтдир⁴⁴. Азәрбајҹан ССР ХКС-ин
Советләрә даир тәдбирләри нәтиҹәсиндә сијаси фәаллығы даһа да
артан кәндлиләр сечкиләр заманы голчомаг үнсүрләрә гаршы чид-
ди мүбаризә апарараг, онлары сечкиләрә бурахмырдылар. Голчомаг-
лар нәинки сечилмир, һәтта чох вахт сечки кампанијасындан гову-
лурдулар⁴⁵.

Азербайжан ССР ХКС-ин 1925-чи илдә Советләрә сечкиләр заманы көрдүҗү тәдбирләр кениш зәһмәткеш күтлэләрин сечкиләрди иштиракыны тәмин етди. Ашағы Совет апаратына сечилмиш 46.441 адамдан 4.607 нәфәри Коммунист партијасынын үзв вә намизәди, 1750 нәфәри комсомолчу, 40084 нәфәри исә битәрәф иди⁴⁶. Азербайжан да Советләрә сечкиләр заманы газанылмыш ән бөјүк мүнвәффәгијјәтләрән бириси дә гадынларын Советләрә сечилмәси иди. Әкәр кечәнилләрдә Советләрә сечилән гадынларын үмуми саяы 187 идисә, јәни үмуми сечичиләрин 0,9 фаизини тәшкил едирдисә⁴⁷, 1925-чи илдә ке-

чирилэн сечкилэр заманы Советлэрэ 3 минэ гэдэр гадын сечилмиш-
дир ки, онлар да бүтүн сечилэнлэрин 6,4 фаизини тэшkil едирди⁴⁸.

Азәрбајҹан ССР ХКС-ин 1925-чи ил ијунун 8-дә кечирилән ичләрә чәлб олунмасы сәһәсиндә газанылмыш мүвәфғәғијјәтләрдән данышарағ ифтихар һисси илә гејд етмишди ки, әсрләр боју әзилмиш Азәрбајҹан гадынлары индики сечкиләрин фәал иштиракчысы олмушлар. Инди онлардан бир чоху кәнд Совети сәдри вә катибләри вәзифәләрини ирәли чәкилмишдиләр ки, биз бу бөјүк мүвәфғәғијјәтлә фәхр етмәлијик⁴⁹.

Азәрбајҹан МИК вә ХКС 1925-чи ил ијул ајынын 18-дә Мәркәзи сында Халг Комиссарлыглары илә ашағы Совет органлары арасында мөһкәм әлагә јарадылмасы һаггында мәсәлә музакирә олунду. Кениш музакирәдән сонра ичласын гәбул етдији гәрарда дејилирди ки, Азәрбајҹан ССР ХКС-ин ичласларында Халг Комиссарлыгларынын ашағы Совет органлары илә әлагәсинин јахшылашдырылмасы вә мөһкәмләндирилмәси саһәсиндә көрүлән ишләрин һесабаты мүнтәзәм олараг динләнилсин вә ејни заманда гәза, даирә ичрайјә комитәләринин нүмајәндәләри ХКС ичласларына дә'вәт едилсинләр⁵⁰.

Азәрбајҹан ССР ХКС сәдри Г. Мусабәјов гадынларын Советләр Совет органлары илә ашағы Совет апараты арасында мөһкәм әлағәнин јарадылмасы һаггында⁵¹ биркә гәрар гәбул етдиләр. Һәмин гәрар әсасән гәза ичрайјә комитәләри сәдрләри мұхтәлиф вахтларда Халқ Комиссарлары Советиндә көрдүкләри ишләр һаггында мә'рузә етмишдиләр⁵². Һәмин мә'рузәләр әсасында гәзаларда ашағы Совет апаратынын ишини јахшылашдырмаг мәғсәдинә јөнәлдилән хуsusи гәбул едилмишдир⁵³. Азәрбајҹан ССР МИК вә ХКС 1925-чи ил 16 декабр тарихли гәрарына әсасән республиканын һәр бир гәзасындан бир нәфәр даирә ичрайјә комитәсинин сәдри мүнтәзәм олараг Аз. МИК-ин сессиясында иштирак етмәли иди⁵⁴. Азәрбајҹан ССР ХКС 1925-чи ил декабрын 16-да 1926-чы илдә кечирилмәсәк Совет сечкиләринә һазырлыг ишләри апарылмасы вә кечирилмәси үчүн өз фондундан пул вәсанти бурахылмасы һаггында гәрар гәбул етди⁵⁶.

Халг Комиссарлары Совети 1925-чи илдә ашағы Совет апаратында ишләјән кадрларын ихтисаслашдырылмасы вә тәкмилләшдирилмәсинә даир бир сыра мұһүм әһәмијјәти олан тәдбирләр һәјата кечирди. Һәмин тәдбирләрдән бири дә Азәрбајҗан ССР ХКС-ин 1925-чи ил августун 5-дә даирә вә кәнд Совети сәдр вә катибләринин тәһсил алмасы үчүн јени курсларын ачылмасы һаггында гәрары иди. Һәмин гәрара әсасән курсларын тәшкили ишинә билаваситә рәһбәрлик етмәктән өтрү һәр бир гәза ичрайјә комитәси јанында хусуси комиссија арадылды⁵⁶. Азәрбајҗан ССР ХКС августун 12-дә кәнд вә даирә Советләри үзвләринин мадди вәзијјәтини јахшылашдырмаг һаггын

³⁹ Г. Мусабеков. Избранные статьи и речи. В двух томах, том I, 1920—1927 гг. Баку, 1960, с. 95.

⁴⁰ ССРИ ОИМДА, ф. 3316, сјаһы 18, иш 249, вэр. 199.

⁴¹ «Советское строительство» журналы, № 1 (3), Баку, 1925, сәһ. 123.

⁴² Азәрбајҹан ССР ОИМДА, ф. 411, сијаһы I, иш 244, вәр. I.

⁴³ Отчетные материалы VII съезду АКП (б), (май—1924 нојабр—1925), Бакы 1925, сәһ. 12.

⁴⁴ Г. Мусабеков. Избранные статьи и речи, том I, сәһ. 104—105.

45 А. Атакишиев. Халг тасэрруфатынын бэрпаси деврундэ Азэрбајчандэ фəһлэ синфи нэз кəндилəрини пттифагынын мəһкəмлəндирилмəси угрунда мұбаризə сəһ. 150.

⁴⁶ Х. Эһмэдов. Көстэрилэн эсэри, сәһ. 143.

⁴⁷ Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, ф. 1, сјаһы 6, иш 4533
вэр. 17.

⁴⁸ VII съезд АКП (б). Стеногр. отчет, Баку, 1925, сәһ. 12.

⁴⁹ Четвертый созыв Всеазербайджанского съезда Советов... Стеногр. отчет, Бакь 1925, с. 17.

⁵⁰ Азәрбајҹан ССР ОИМДА, ф. 411, сијаһы 1, иш 251, вәр. 2.

⁵¹ СУ Азерб. ССР, Баку, 1925, № 9, сәһ. 249.

⁵² Обзор деятельности правительства за 1925—1926 гг., сәһ. 6.

⁵³ Х. Әһмәдов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 163.

⁵⁴ Азәрбајҹан ССР ОИМДА, ф. 411, сијаһы 1, иш-239, вәр. 3.

⁵⁵ Јенә орада, иш 270, вәр. 4.

⁵⁶ «Экономический вестник Азербайджана» журналы, № 10—11, 1925, сәһ. 11

да⁵⁷, сентјабрын 9-да исә гәза ичрайјә комитәләрә јанында һугуҗ мәсләһәтханасынын тәшкил олунмасына даир гәрар гәбул етди⁵⁸. Азәрбајҗан ССР ХКС-ин 1925-чи ил сентјабрын 23-дә кечирилән ичласынын бу саһәдә бөјүк әһәмијјәти олды. Белә ки, һәмнә ичласда Азәрбајҗан ССР Халг Дахили Ишләр Комиссарынын муавини И. Свиридовун јерли Советләрдә ишләјән ишчиләрин тәкмилләшдирилмәсиндән өтрү хусуси курсларын ачылмасы, мәркәздән гәзалара тәһминатчылар көндәрилмәси вә нөвбәти сечки кампанијасына һазырлыг ишләрә һаггында мәрүзәси динләнилди. Ичлас кениш музакирәдән сонра һәмнә мәрүзә үзрә мувафиг гәрар гәбул етди⁵⁹. Азәрбајҗан ССР Халг Комиссарлары Совети 1925-чи ил сентјабрын 28-дә гәзаларда ачылмыш кәнд вә даирә Совет сәдр вә катибләринин тәһминатчыларын курсларын јерли бүдчәсинин һесабына кечирилмәсинә даир⁶⁰ октјабрын 6-да исә сечки кампанијаларынын кечирилмәси илә әлағә даир олараг бүтүн хәрчләрин 1925—1926-чы тәсәррүфат илләри үчүн тәртиб едилмиш дөвләт бүдчәсинин һесабына кечирилмәси һаггында гәрарлар верди⁶¹. Һөкүмәтин бу гәрарына әсасән курсларын тәшкилат мәсәдә илә 4.000 манат пул бурахылды вә Совет сечкиләринә һаггында апарылмасы үчүн гәза бүдчәләринә әлағә вәсаит ајрылмасы зырыг апарылмасы үчүн гәза бүдчәләринә әлағә вәсаит ајрылмасы һаггында Халг Малијә Комиссарлығына көстәриш верилди. Азәрбајҗан ССР Халг Комиссарлары Советинин көрдүјү тәдбирләр нәтиҗәсиндә тәшкил олунан курсларда 998 нәфәр кәнд Совети сәдри вә катиби һазырланды⁶². 1924—1925-чи илләрдә Азәрбајҗан ССР ХКС јанында бир нечә комиссија фәалијјәт көстәрирди ки, онлардан да бири Советләрә сечкиләрин кечирилмәси ишинә рәһбәрлик едән комиссија иди⁶³.

Беләликлә, Азәрбајҗан ССР ХКС-ин 1921—1925-чи илләрдә Советләрин мөһкәмләндирилмәсинә даир тәдбирләрә нәтиҗәсиндә Советләрә сечки кампанијаларынын јүксәк сәвијјәдә кечирилмәси тәһмин олунмуш, кениш зәһмәткеш күтләләрин Советләрин ишинә чәлб едилмәси вә Советләрдә ишләмәк үчүн савадлы кадрлар һазырланмасы саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлмүш, Советләрин базасынын јарадылмасы әсасында һугуғлары кенишләндирилмиш вә мәркәзи Совет органлары илә јерли Совет апараты арасында мөһкәм әлағә јарадылмышды.

Нәтиҗәдә ашағы Совет апараты сағламлашдырылды, кениш зәһмәткеш күтләләрә кәндин тәсәррүфат вә Совет гуручулуғу ишинә чәлб едилди, онларын сијаси фәаллығы дурмадан јүксәлди.

И. И. Гейдаров

Роль Совнаркома Азербайджанской ССР в укреплении Советов в 1921—1925 гг.

РЕЗЮМЕ

Советом Народных Комиссаров Азербайджанской ССР в 1921—1925 гг. были проведены многочисленные мероприятия по экономической и политической жизни республики. В статье показана деятельность Совнаркома, которая нашла свое отражение в различных мероприятиях, направленных на укрепление Советов и организацию их выборов.

⁵⁷ «Јени јол» гәзети, 13 август 1925-чи ил, № 183.

⁵⁸ «Экономический вестник Азербайджана» журн. 1925, № 10—11, сәһ. 112—113.

⁵⁹ Азәрбајҗан ССР ОИМДА, ф. 411, сијаһы 1, иш 261, вәр. 3.

⁶⁰ «Јени јол» гәзети, 28 сентјабр 1925-чи ил, № 238.

⁶¹ «Экономический вестник Азербайджана» журн. 1925, № 12, сәһ. 168.

⁶² Обзор деятельности правительства за 1925—1926 гг., сәһ. 43.

⁶³ Јенә орада.

Разработка этого вопроса имеет большое научное и политическое значение. Среди этих мероприятий особое место занимает детальное рассмотрение на заседаниях Совнаркома Азербайджанской ССР всех вопросов, связанных с проведением выборов Советов. Наряду с этим Совнарком принял развернутое решение, выработал основное положение для организации выборов, подготовил и разослал соответствующую инструкцию местным Советам. В ходе разработки кампании Совнарком руководил ее проведением, а затем обсуждал итог выборов. Важное значение имели мероприятия Совнаркома по обеспечению экономической базы Советов и по подготовке кадров для советского аппарата и, в частности, организация соответствующих подготовительных курсов. К числу основных вопросов в области советского строительства относилось проведение политики оживления Советов.

К концу восстановительного периода в результате реорганизации низового советского аппарата, осуществленного посредством руководства СНК, было достигнуто улучшение работы сельских Советов. Активное участие в ней стали принимать многочисленные трудящееся крестьянство.

Таким образом, проведенная Совнаркомом в тот период работа способствовала укреплению органов Советской власти, улучшению их практической деятельности, установлению более тесной связи между низовыми советскими аппаратами и центральными органами республики.

С. М. ОНУЛЛАҢИ

XVI—XVII ӘСРЛӘРДӘ ТӘБРИЗДӘ МААРИФ СИСТЕМИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИНӘ ДАИР

Орта әср Азәрбајчан мәдәнијјәти проблемләри, хусусилә мәктәп вә маариф системи мәсәләләри тарихимиздә чох аз ишләнилмишдир. Тарихи мәнбәләрин вердији чох чүз'и мә'луматлар аз-чох әтрафлы фәқиријәт кир јүрүтмәјә имкан вермәсә дә, бу мә'луматларын системләшдириш мәси вә диггәтлә тәһлили нәтијәсиндә мөвчуд олмуш маариф системи һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүндүр. Бунунла әлағәдә олараг, сон орта әсрдә Азәрбајчанын ичтимаи-иғтисади инкишафы чәһәттән ән әләмәтдар бир дөвр олан XVI—XVII әсрләрдә маариф системиндәки тәрәгги просеси хусусилә диггәти чәлб едир. Бу тәрәгги просесинин чизкиләри Шәргин ән ири иғтисади мәркәзләриндән бир олан Тәбризин тимсалында даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

Јазы вә оху өјрәдән илк тәһсил мүәссисәләриндән олан мәктәпләр мәсчидләрин вә орта тәһсил верән мәдрәсәләрин нәздиндә тәшкәдилмишдир. Мәдрәсәјә дахил олмаг үчүн илк нөвбәдә ибтидаи тәһсил верән һәмин мәктәпләри битирмәк лазым иди.

Һаким идеолокија олан ислам динини тәблиғ етмәк үчүн мәктәпдән кениш сурәтдә истифадә едилдији нәзәрә алынараг онларын чох вәғф һесабына идарә олунур вә ја бә'зи мәктәпләрин хәрчи дөвр шаһлары тәрәфиндән өдәнилирди. Мәнбәләрин вердији мә'лумата әсасән Шаһ Тәһмасиб бир сыра шөһәрләрдә, о чүмләдән Тәбриздә јетән ушаглар үчүн мәктәп ачдырмыш, мүәллим вә мүәллимәләр тәјин едилмишди¹. Белә мәктәпләрә «Јетимләр еви» дә дејилирди. Гази Ә

¹ Доғрудур, Сәфәвиләр дөврүнүн тарихи вә әдәбијјаты илә мәшғул олан бәһимләримиз бу вә ја диқәр мәсәләнин тәдқиғи илә әлағәдар үмуми шәкилдә мөк вә маариф мәсәләләриндән дә гыса сурәтдә бәһс етмишләр. Бах: Н. Араслы. XVI—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бақы, 1956; О. А. Эфендиев. Азәрбајжанское государство Сефевидов в XVI веке (тарих елмләри доктору алимлик рәчәси алмаг үчүн диссертасија), Бақы, 1968; А. А. Рахмани. «Тарих-и алам Ар и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960. Јенә онун. Азәрбајжан в конце XVI—XVII вв. (1590—1700) (тарих елмләри доктору алим дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија), Бақы, 1971; Н. Исхаги. XVI—XVII әсрләр Азәрбајчанда маариф, «Азәрбајжан мәктәби» журналы, 1970, № 5. Лакин гојум мәсәлә чүз'и дә олса мөвчуд әдәбијјатда өз һәллини тапмамышдыр.

² Гази Әһмәд Мир Мүнши Гуми. Хиласәт-үт-тәварих. Мәһди Бәјанинин китаханасындакы әлјазманын фото-сурәти, вәр. 373.

мәд Гуми јазыр ки, һәр ил белә мәктәпләр үчүн хәзинәдән күлли мигдарда гызыл сәрф олунурду³.

Пуллу мәктәпләрин сајы даһа чох иди. Белә мәктәпләрдә вали-дејилләр мәктәп мүәллиминә пул вә һәдијјәләр вермәклә ушагларыны орада охутдура биләрдиләр.

Мәктәпләрин ваһид програмы јох иди. Шакирдләр әлифбаны өјрәниб Гур'ан охумағы вә әзбәрләмәји бачармалы идиләр. Гур'ан әрәб дилиндә олдуғу үчүн ушаглар ону баша дүшә билмирдиләр. Нәтта чох вахт онларын мүәллимләри дә Гур'анын мәнасыны билмирдиләр. Мәһз буна көрә дә Гур'ан механики әзбәрләмә јолу илә өјрәнилирди. Бундан әлавә, ушаглар кичик китабчалар, о чүмләдән Үбейд Закаинин «Сичан вә пишик», Фәридәддин Әттарын «Нәсиһәтнамә», Сәддинин «Күлүстан», Һафизин «Диван» вә с. әсәрләрдән парчалар өјрәнирдиләр⁴. Адам Оларин белә мәктәпләрдән бәһс едәрәк јазыр ки, һәр мөһәллә вә күчәдә мәсчид, һәр мәсчиддә исә мәктәп вә ја мәдрәсә вар иди. Нәр бир мәктәпдә мөвлана вә ја мүәллимлә бәрәбәр бир нәфәр хәлифә тәдрис иши илә мәшғул иди. Хәлифә мөвлананын әмәклашы вә ја ону әвәз едән адама дејилирди. Мүәллим ортада, ушаглар исә әтрафында отурур. Онлар Гур'андан башлајыр, фарс дилини өјрәнир, сонра Сәддинин «Күлүстан» вә «Бустан»ыны, Һафизин «Диван»ыны охујурдулар⁵. Шакирдләр орада сәрф-нәһвин әсасларыны да өјрәнирдиләр.

Сәфәвиләрин һакимијјәтинин илк илләриндән ислам дини еһкамларынын тәдрисинә кениш јер верилирди. «Холд-е Бәрин» әсәринин мүәллифи Мәһәммәд Јусиф Гәзвини һаглы олараг мәктәп мүәллимләринин «Аллаһ ганунларынын мүһафизәчиләри вә аллаһдан акаһ олма мәктәбинин мүәллимләри» адландырырды⁶.

Мәктәпләрдә тәлим фәрди јанашма үсулу илә апарылырды. Ушаглар евләриндән кәтирдикләри пәлаз, халча үзәриндә дизи үстүндә отурурдулар. Мүәллим исә мәктәбин кирәчәјиндә, сәкинин үстүндә әлиндә тәрәкә отурур, ушагларын јашлысы (хәлифә) мүәллимин јанына кәлир, онун көстәриши илә дәрси диқәр шакирдләрә өјрәдир. Шакирдләр исә һәмин тапшырыглары учадан охујурдулар. Әзбәрчилик тәдрисин јеканә үсулу иди. Шакирдләрин мәтти баша дүшмәси, дәрси шүурлу сурәтдә мәнимсәмәси нәзәрә алынмырды. Дәрсини билмәјән шакирдләрә чисмани чәза верилирди⁷. Ушаглар дәрсдән чыхандан сонра аталарынын јанына кедир, онларын сәнәтини өјрәнирдиләр⁸. Чох һалларда ајры-ајры мүәллимләр өз евләриндә мәктәп тәшкәл едилдиләр. Тавернијә белә мүәллимләри пул вә шөһрәт һәвәскары кими тагсырландырараг јазыр: «Елә бир адам јохдур ки, шөһрәт хатиринә мүәллимлик иддиасында олмамыш олсун. Нәтта онлар өзләри пул верирдиләр ки, өз синфинә чохлу шакирд топлансын⁹. Мәһз белә мәктәпләр дә дахил олмагла, Әвлија Чәләби Тәбриздә 600 мөһәллә мәктәби олдуғуну гејд етмишди¹⁰. Илк бахышда бу рәғәм шиширдилмиш кими нәзәрә

³ Гази Әһмәд Мир Мүнши Гуми. Хиласәт-үт-тәварих. Мәһди Бәјанинин китаханасындакы әлјазманын фото-сурәти, вәр. 373.

⁴ Адам Оларий. Путешественники об Азербайджане, т. II. Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, инв. № 4570, сәһ. 277.

⁵ Јенә орада.

⁶ Мәһәммәд Јусиф Гәзвини. Холд-е Бәрин, Британија музејиндә сахланылан әлјазманын фото-сурәти, вәр. 275.

⁷ Адам Оларий. Путешественники об Азербайджане, т. II. Азәрб. ССР ЕА

⁸ ۱۳۳۴ اصفهان نوري، ترجمه ابوتراب نوري، سفرنامه زان باتيست تاورنيه، چاپ دوم ص ۵۹۱

⁹ Јенә орада.

¹⁰ ۲۵۰ اوليا چلبی سياحت نامه سی، در سعادت مطبعه سی، استانبول ۱۳۱۴ هجری، ص ۲۵۰

О некоторых вопросах системы школ и просвещения в Тавризе (XVI—XVII вв.)

РЕЗЮМЕ

Создание в Азербайджане государства Сефевидов сыграло большую роль как в изменении общественно-политической, так и в культурной жизни Тавриза, считавшегося центром Ближнего и Среднего Востока. Большие сдвиги произошли и в области школ и просвещения. В Тавризе этот период увеличивается число школ (600) и медресе (47).

Большинство этих школ и медресе были созданы при мечетях.

В связи с проповедовавшимся Сефевидами шиизмом большое место в этих школах и медресе уделялось преподаванию основ исламской религии. Однако, наряду с религиозными учениями, преподавались и такие дисциплины, как математика, алгебра, геометрия, физика, астрономия, медицина, философия, география, история, литература и языкознание.

Статья дает обстоятельное представление о программе школ и медресе этого периода, методах преподавательско-воспитательной работы, используемых в учебных пособиях.

РАФИГ ИСМАЙЛОВ

НАСИР-И ХОСРОВУН «СӘФӘРНАМӘ» ӘСЭРИ МИСИРИН ИЧТИМАИ-ИГТИСАДИ ТАРИХИНӘ ДАИР БИР МӘНБӘ КИМИ

Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринин орта әсрләр тарихини өјрәнәркән ајры-ајры дөврләрдәки ичтимаи-игтисади проблемләрә хусуси фикир верилір ки, бундан да мөгсәд һәмин өлкәләрдә мөвчуд олмуш феодализмин формалашмасы мәрһәләләрини ардычыллыгла вә һәр-тәрәfli арашдырмагдан ибарәтдир. Сөзсүз ки, бу мөгсәдә чатмаг јолунда атылан мүһүм аддымлардан бириси дә мүхтәлиф ичтимаи гәјәли илкин тарихи мәнбәләрдәки мәлүмат вә фактларын мүасир дүнја-көрүшү бахымындан мүгајисәли сурәтдә тәдгиг едилмәси вә онларын әсасында үмуми нәтичәләрә кәлинмәси иши сајылмалыдыр. Һәмин гәбилдән олан мәнбәләр ичәрисиндә бөјүк шаир, философ, сәјјаһ вә XI әсрдә мүсәлман өлкәләриндә кениш јајылмыш исмаилизм гызгын тәблигатчыларындан¹ бири сајылан Насир-и Хосровун (1004—1088) «Сәфәрнамә» әсәринин дә өзүнәмәхсус јери вардыр. Тәсадүфи дејилдир ки, көркәмли шәргшүнас Ј. Е. Бертелс орта әсрләр мүсәлман Шәргинин һәјаты илә танышлыг үчүн «Сәфәрнамә»ни мисилсиз мәнбә кими чох јүксәк гижмәтләндирмишдир². Лакин тәәсүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, Насир-и Хосровун поезијасы вә дини-фәлсәфи бахышлары кими јарадычылыг саһәләри нисбәтән кениш өјрәнилдији һалда, онун «Сәфәрнамә» әсәри индијәдәк ајрыча тәдгигат объекти олмамышдыр. «Сәфәрнамә»јә шәргшүнаслар јалныз мүәллифин јарадычылығынын бу вә ја диқәр мәсәләләриндән, хусусилә онун һәјаты вә дүнја-көрүшүндән јазаркән мүәјјән мүбаһисәли фикирләрин тәсдиги үчүн мүрачиәт етмиш вә јери кәлдикчә, әсәрә өз мүнәсибәтләрини дә билдирмишләр.

Мәлүм олдуғу кими, Насир-и Хосровун јарадычылығы һәлә кечән әсрин јетмишинчи илләриндән Авропа шәргшүнасларынын диггәтини чәлб етмиш вә онун бир сыра әсәрләри илә јанашы, «Сәфәрнамә»си дә Гәрб дилләринә чеврилмишдир³. Һәмин вахтдан да «Сәфәр-

¹ Бу һагда бах: W. J. van Oort. Nasir-i Khosrov and Ismailism, Bombay—Leiden, 1948; A. E. Бертельс. Насир-и Хосров и исмаилизм. М., 1959.

² Е. Э. Бертельс. Вступительная статья к кн. Насир-и Хосров. Сафарнамә (перевод Е. Э. Бертельса). М.—Л., 1933, сәһ. 22 (сонралар: Ј. Е. Бертелс).

³ Әсәр илк дәфә Ш. Шефер тәрәфиндән франсызчаја, сонра диқәр Авропа дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Бах: Ј. Е. Бертелс, сәһ. 7.

нама» елми истифадәя дахил олмуш, орта әсрләр ислам Шәрги тари-
хи мәсәләләриндән бәһс едән Авропа вә Шәрг тарихчиләри (гејри-
фарсдилли) мүүјјән фактлары кәтирдикдә бу әсәрә әсасланмаға баш-
ламышлар.

Әсәрин рус дилиндә дә там вә акад. И. J. Крачковскинин тәби-
ринчә десәк, «мө'тәбәр тәрчүмә»си⁴ вардыр⁵.

Һәр бир тарихи мәнбәјин дәјәри онун ичтимаи гајәси вә истига-
мәти, мүүллифин һансы ичтимаи группун мәнәфејини күдмәси нәзәрә
алынмадан мүүјјән едилә билмәз. Белә јанашма олмадан мәнбәјә тән-
гиди мүнәсибәт мүмкүн дејилдир. Бу бахымдан «Сәфәрнамә»нин ич-
тимаи гајәси, еләчә дә онун мүүллифинин һәјәти вә шәхсијјәти хусу-
си мараг доғурур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, истәр Насир-и Хосровун һәјәти вә шәх-
сијјәти, истәрсә дә онун әсәрләри һаггында мәнбәләрдәки бир-биринә
сиздд чохлу факт һәләлик елмдә мубәһисә объект олараг галыр⁶. Ла-
кин бунлар гәти мә'лумдур ки, о, Бәлх јахынлыгындакы Губадијан⁷
адлы јердә анадан олмуш, јахшы тәһсил алмыш, әввәлчә Гәзнәвиләр-
дән Султан Маһмуд (998—1030) вә онун оғлу Мәс'удун (1030—1041)⁸,
сонра исә Мәрвдә јени јүксәлмәјә башлајан Сәлчугларын⁹ сарајында
кичик мә'мур—кәтиб вәзифәсиндә ишләмишдир. Насир-и Хосров 40
јашынадәк сакит өмүр сүрмүш, бундан сонра доғма јурдуну тәрк едиб
сәјаһәтә чыхмыш, једдилликләр кәзинитини баша вуруб вәтәнә гајытмыш
вә өмрүнүн ахырынадәк Бәдәхшанын дағлыг рајонларында гаты исма-
илизм тәблиғатчысы кими фәалијјәт кәстәрмишдир¹⁰. Беләликлә кө-
рүрүк ки, Насир-и Хосров өз ичтимаи мәншәји вә вәзијјәтинә көрә
һәјәтинын мүүјјән дөврүндә әввәлчә Гәзнәвиләрин мәркәзләшдирил-
миш дөвләт апаратыны јаратмаг, мөһкәмләтмәк ән'әнәләри илә бағ-
лы олан¹¹, сонра һәмин ән'әнәләри Сәлчуглар дөврүндә давам етдирән
феодал-ә'јан зүмрәсинә мәнсуб иди. Һәјәтинын икинчи мәрһәләсиндә
исә о, дахили дәјишкликләр нәтичәсиндә исламын рәсми тәригәти
сүнниликдән әл чәкмиш вә мұхалифәтчи исмаилизм тәблиғатчысына чев-
рилмишдир¹². Тәбиидир ки, һәмин фактлар аз вә ја чох дәрәчәдә мүүл-

⁴ И. Крачковский. Избранные сочинения, т. IV, М.—Л., 1957, сәһ. 266 (сон-
ралар: И. J. Крачковски).

⁵ Насир-и Хусрау. Сафарнамә (перевод и вступительная статья Е. Э. Бер-
тельса), М.—Л., 1933. Биз бурада әсәрин русча тәрчүмәси илә јанашы, һәм дә онун
фарсча мукәммәл тәнгиди мәтниндән дә истифадә етмишдик. Фарс мәтнин Берлиндә:
Һәким Насир-и Хосров. Сафарнамә бе-инзимам-е рушәна'и-наме вә сәадәт-наме, Бер-
лин, 1962, ады илә чәп олунмушдур. Сонралар һәр ики нәшри сәләчә әлараг «Сә-
фәрнамә» адландырачаг вә она едилән истинадлардә әввәлчә фарс, мө'тәриздә исә
рус мәтнинин сәһифәләрини кәстәрәчәјик. Јери кәлмишкән, әсәрин русчасыны исти-
фадәмизә верән проф. Р. Султанова дәрји миһнәтларлыгымызы билдирirik.

⁶ Бу һагда бах: А. Е. Бертельс. Насир-и Хосрови исмаилизм, сәһ. 148—191.

⁷ Гәдим Губадијанын харабалыглары индики Тачикистан ССР-ин Шәһртүз
рајонундакы Носири Хисроу шәһәринин кәнарындадыр. Бах: Труды Согдийско-
таджикской археологической экспедиции, т. 1, М.—Л., 1950, сәһ. 111, 183—184.

⁸ Бу барәдә «Сәфәрнамә»нин өзүндә дә гејд вар; бах: сәһ. 78 (128).

⁹ И. J. Крачковски. IV чилд, сәһ. 263.

¹⁰ А. Е. Бертельс. Насир-и Хосров и исмаилизм, сәһ. 181—191.

¹¹ Гејд: мүүллиф өзү дә әсәрдә бу һагда һәвәслә данышыр. Бах: Сәфәрнамә,
сәһ. 78 (128).

¹² Гејд: Насир-и Хосровун сүнниликдән имтина едиб, исмаилизмә кечмәсинин
сәбәбләри һаггында мәнбәләрдә бирбаша мә'лумат јохдур. Лакин бу бәллидир ки,
мүүллифин һәјәтиндә баш верән һәмин дөнүш онун Мисирә сәфәриндән сонра өзүнү
ачыг шәкилдә кәстәрмәјә башламышдыр. Көрүнүр, елә буна көрә дә И. J. Крачков-
ски Насир-и Хосровун «исмаилизмә кечмәси, еһтимал ки, Гаһирәдә бирдәфәлик баша
чатмышдыр» (бах: И. J. Крачковски, IV чилд, сәһ. 264), А. J. Бертелс исә бир
гәдәр ирили кедәрәк: «Инамла демәк олар ки, о, вәтәнә фәтимиләрдән (мүүллиф
Мисир исмаилиләрини нәзәрдә тутур вә һәмин дөврдә исмаилизм Мисирдә рәсми
ислам тәригәти иди) кизли кәстәришләр алмыш там мәсләкли исмаили кими гајыт-
мышдыр» (бах: А. Е. Бертельс. Насир-и Хосров и исмаилизм, сәһ. 180),—мүддәала-
рыны ирәли сүрмүшләр.

лифин дүнјакөрүшүнә, еләчә дә әсәрин ичтимаи гајәсинә тә'сир етмә-
јә билмәзди.

Биз дә һаггында бәһс едилән чәһәтләри унутмадан бөјүк алимин
сәјаһәт илләринин мәһсулу «Сәфәрнамә» әсәриндә тарих елми
үчүн мараг доғуран мәсәләләр, хусусилә мүүллифин кәздији өлкәләр-
дән биринин—Мисирин игтисадијјаты вә орада мөвчуд олан истеһсал
мүнәсибәтләри һаггында, јери кәлдикчә, башга мәнбәләрлә әлағали
сурәтдә гысача мә'лумат вермәјә чалышачагыг¹³. Диггәтин Мисирә
верилмәси һеч дә тәсадүфи дејилдир. Чүнки Насир-и Хосров сәјаһәт
илләринин хејли һиссәсини Мисирдә, әсасән Гаһирә шәһәриндә кечир-
миш вә бураја кәлдији 1047-чи илин август ајындан өлкәнин ајры-
ајры әјаләтләрини, шәһәрләрини кәзмиш, һәтта фәтимә хәлифәси Мүс-
тәһсинин (1036—1094) гәбулунда олмуш вә үч дәфә Мәккәјә һәччә
јолланмышдыр. Елә бунун нәтичәсидир ки, әсәрин дә мәркәзи һиссә-
си Фәтимиләр дөврү Мисиринә вә өлкәнин сијаси-инзибати мәркәзи
Гаһирә шәһәринә һәср олунмушдур.

Әсәрин нә вахт јазылыб тамамланмасы мә'лум дејилдир. Анчаг
шүбһә јохдур ки, о, мүүллифин јол гејдләринин¹⁴ әдәби-бәдии формаја
салынмыш вариантыдыр. Белә бир чәһәти дә хусусилә гејд етмәк ла-
зымдыр ки, тәдигатчыларын фикринчә, «Сәфәрнамә» зәманәмизә
өзүндә даһа чох сүнни руһуну әкс етдирән әсәр кими кәлиб чатмыш-
дыр. Бу барәдә мұхтәлиф фикирләр вардыр.

Н. Етејә көрә, «Сәфәрнамә»нин сүнни руһу кениш күтлә үчүн
нәзәрдә тутулан әсәрдә исмаилизмә рәғбәтини үзә вермәкдән горхан
Насир-и Хосровун еһтијатлылығы илә изаһ олунмалыдыр¹⁵. Буна ох-
шар мұлаһизәни мұдафиә едән В. А. Иванов һәм дә «Сәфәрнамә»дә
ади исмаилизм үслубу тәкијјәдән истифадә олунмасы мүддәасыны да
ирәли сүрмүшдүр¹⁶. Башга фикир дә вардыр ки, әсәр илк шәкилдә
јох, чох еһтимала көрә, һәр һансы бир сүнни тәрәфиндән редактә
олунмуш, бүтүн шиә, хусусилә исмаили ән'әнәләриндән тәмизләнәрәк
гысалдылмыш һалда бизә кәлиб чатмышдыр. Бу мұлаһизәни А. А.
Семјонов¹⁷ сөјләмиш, Ј. Е. Бертелс¹⁸ бир гәдәр кенишләндирмиш,
И. J. Крачковски¹⁹ Ј. Е. Бертелсин фикринә там шәрик чыхмыш, А. J.
Бертелс²⁰ исә онларын дедикләрини истәр «Сәфәрнамә»нин өзүндән,
истәрсә дә башга мәнбә вә тәдигат әсәрләриндән кәтирдији фактлар
әсасында сүбүт етмәјә чәһд кәстәрмишдир.

Јухарыдакы мұлаһизәләр һаггында гысача ону демәк истәрдик
ки, «Сәфәрнамә»нин сонралар ихтисар олунмасы вә үзү көчүрүләркән
мүүјјән редактәјә мә'руз галмасы факты инкар едилмәзди. Лакин бизә
белә кәлир ки, әсәрдә сүнни руһунун һаким олмасы, јахуд да Насир-
и Хосровун исмаили ән'әнәләринин сүнни редактор тәрәфиндән атыл-

¹³ Бу мәғаләдә анчаг кәнд тәсәррүфаты илә бағлы мәсәләләрдән данышылачаг
нөвбәти мәғалә исә шәһәрләр, сәнәткарлыг вә тичарәтин инкишафына һәср едиләчәк-
дир.

¹⁴ Мүүллиф ајры-ајры јерләрдә көрдүкләриндән гејдләр етмәси һаггында әсәр-
дә дәфәләрдә сөһбәт ачыр.

¹⁵ Ethe H. Nasir bin Khusrau's Leben, Denken und Dichten. Actes du Congres
International des Orientalistes, VI, Leiden, 1885, s. 186—187.

¹⁶ Kalami pir. A treatise on Ismaili doctrine, also (wrongly) called Haft Babi
shah sayyid Nasir, ed. and transl. by W. Ivanov. Bombay, 1935, Islamic Research As-
sociation, series №4, pp. XVI—XIX. Гејд: Н. Ете вә В. Ивановун фикирләри А. J. Бер-
телсдән көтүрүлмүшдүр. Бах: Насир-и Хосров и исмаилизм, сәһ. 165.

¹⁷ А. А. Семенов. Рецензия на берлинское издание «Сафарнаме» (Сб. Иран, 1),
М., 1927, сәһ. 215—224.

¹⁸ А. J. Бертелс, сәһ. 21.

¹⁹ И. J. Крачковски, IV чилд, сәһ. 266.

²⁰ А. Е. Бертельс. Насир-и Хосров и исмаилизм, сәһ. 161—165.

Истәр бағлар, истәрсә дә бостанлар әсасән ири шәһәрләрнин этрафында вә дахилиндә салынырды. Бу чәһәтдән Гаһирә хусуслә сечиллирд⁴⁶. Сәбәбинә кәлиничә, бизчә, ону өлкөннн иттисади һәјатында шәһәрләрнн ролунун артмасында ахтармаг лазымдыр. Белә ки, һәмнн шәһәрләр сийаси-инзибати мәркәз олмагдан даһа чоһ ири исдоврдә шәһәрләр сийаси-инзибати мәркәзләринә чевриллрдиләр. Шәһәрләр теһсал, елм вә мәдәнијјәт мәркәзләринә нүмајәндәләриннн ораја ахыбөјүүр вә халгын мүхтәлиф тәбәгәләрнн чевриллрдиләр. Демәни күчләнилрди, шәһәр әһалисиннн сајы вә тәләбаты артырды. Демәли, бир тәрәфдән, үмумијјәтлә, шәһәр әһалисиннн кәнд тәсәрруфаты мәһсулларына олан еһтијаччыны өдәмәк проблемн јаранырдыса, о бири тәрәфдән феодал-тачик синфиннн зөвг вә дөбдөбәсиннн тәммин етмәк лазым кәлирди. Сөзсүз ки, мејвә вә бәзәк ағачларынын әкилләмәси, Гаһирә илә Фустат арасындакы әразидә, Гаһирәдә хәлифә гәсериндә, бөјүк сарајларын этрафында, чоһмәртәбәли евләрин дамында бағлар салынмасы мәһз бу ики мәгсәдә хидмәт едилрди.

⁴⁶ Сэфэрнамә, сәһ. 63 (109).

шлүзләр тикилмәси, гидравлик чархлар дүзәлдилмәси вә с. өлкәнин мүсәлманлар тәрәфиндән тутулмасындан сонра да, хусуслә Х әсрдә⁵² даһа кениш өлчүдә давам етдирилмишди. Насир-и Хосров дөврүндә дә биз Мисирин мүкәммәл ирригасија шәбәкәсинә малик бир өлкә кими көрүрүк.

кәнд тәсәррүфатында Нил чајынын ојнадыгы әвәзсиз ролу һәмишә гејд етмишләр⁶³.

Бу чәһәтә Насир-и Хосров да хусуси диггәт вермишдир. Башга орта әср мәнбәләриндә олдуғу ки, «Сәфәрнамә»дән дә көрүрүк ки, һәр ил Нилин башланғычыны көтүрдүҗү әразидә баш верән тропик јағышлар нәтичәсиндә чајда сујун сәвијјәси галхыр, күчлү дашгын әмәлә кәлир, Нил өз һөвзәсиндән чыхарағ әтраф јерләри басыр. Бу вәзијјәт һәр ил 4 ај чәкир⁶⁴. Һәмин мүддәт әрзиндә чохлу әкин саһәси су илә тәһһиз едилир вә селин кәтирдји чүрүнтүләр бу торпаглар үчүн күбрә ролуну ојнајыр⁶⁵. Дашгынлар өлкәнин тәсәррүфатында мүһүм әһәмијјәт кәсб етсә дә, һәддән артыг олаидә чидди зәрәр верирди⁶⁶. Бунун гаршысыны алмағ үчүн бәзи тәдбирләр көрүлмүшдү. Һәмин мәгсәдлә «нилометр» (әрәбчә: мигјас ән-нил—нилөлчән) адланан гургулар тикилмишди ки, онлар васитәсилә Нилдә сујун сәвијјәсини өлчүләр биләчәк дашгынларын гаршысыны алмағ үчүн әввәлчәдән бәзи тәдбирләр көрмәк мүмкүн олурду. Насир-и Хосров да ишдики Гаһирә јахынлыгында⁶⁷ белә бир гургунун олмасыны јазмышдыр⁶⁸. Гургулара хусуси мәмурун⁶⁹ башчылығы алтында хидмәтчиләр нәзарәт едирди. Онлар сујун сәвијјәсини һәр күн гејдә алыр вә бу барәдә хәрәч диванына мәлумат верирдиләр⁷⁰. Нилин сәвијјәси мүәјјән һәддә чатдыгда өлкәдәки бүтүн каналлар, бәнд вә бәрәләр ачылыр⁷¹, артыг сујун кениш әкин саһәләри бојунча бәрәбәр гајдада јајылмасына чәһд көстәрилди. Беләликлә, кәнд тәсәррүфатынын дағыдычы дашгынлардан зәрәр чәкмәсинин гаршысы алынды. Дикәр тәрәфдән, Нилин сәвијјәси ашағы дүшмәјә башладыгда бәндләр вә каналлар гапаныр, сујун әкин саһәләриндән кери чәкилмәси, гураглыг баш вермәси тәһлүкәси арадан галдырылыр, әкин саһәләринин һәмишә мүнбит сахланылмасына, бечәрмә үчүн јарарлы олмасына сәј көстәрилди.

Насир-и Хосровун мәлуматларына әсасән белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Мисирдә сүн'и суварма системинә хусуси гајгы вә диггәт көстәрилди, һәмин саһәдә тәрәгги, әсаслы инкишаф нәзәрә чарпырды. Тәбиидир ки, бу да өз нөвбәсиндә, өлкәдә кәнд тәсәррүфатынын инкишаф етдирилмәсиндә ики чәһәтдән әһәмијјәтли рол ојнајырды. Биринчиси одур ки, суварма саһәсиндә көрүлән сәмәрәли тәдбирләр торпагдан илбоју истифадә етмәјә имкан јарадыр, даһа чох мәһсул ис-

теһсалына вә мәһсулдарлығын артмасына сәбәб олурду. Икинчиси исә, әввәлләр истифадәсиз галан чохлу торпаг саһәсинин суварылмасы мүмкүн олурду ки, бу да кәндлиләрин јени әкин саһәләри әлдә етмәси демәк иди.

Беләликлә, Насир-и Хосровун мәлуматлары Мисирдә торпагдан истифадә мәсәләси, әкинчилијин һансы рајонларда мәркәзләшдији, һансы мејвә вә битки нөвләринин бечәрилдији, истеһсал едилән мәһсулларын һансы мәгсәдләрә сәрф олунмасы һаггында аз-чох тәсәввүр јарадыр. Анчаг бурада һәмин дөвр үчүн белә бир характер хусусијјәтә дә диггәти чәлб етмәк ләзимдыр ки, суварма системинин, еләчә дә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы дәрининә јох, енинә кетмишдир. Башга сөзлә десәк, инкишаф јени техниканын кәшфи вә тәтбиғиндә јох, мөвчуд техниканын тәкмилләшдирилмәсиндә, ондан даһа јахшы, сәмәрәли истифадә едилмәсиндә, јәни әмәк вәрдишинин артмасында өзүнү көстәрмишдир.

Јухарыда дејиләнләр көстәрир ки, Насир-и Хосровун «Сәфәрнамә» әсәри тәкчә орта әсрләр Мисиринин јох, үмумијјәтлә, мүәллифин кәдји мүсәлман өлкәләри тарихинин бир сыра мәсәләләрини өјрәнмәк бахымындан дәјәрли мәнбәдир.

Р. Исмаилов

Сочинение Насир-и Хосрова «Сафарнаме» как источник по социально-экономической истории Египта

РЕЗЮМЕ

Сочинение автора XI в. Насир-и Хосрова «Сафарнаме» дает обильный материал для изучения социально-экономической истории ряда стран мусульманского Востока, в частности, Египта, в средние века.

В статье исследуются данные Насир-и Хосрова об аграрных отношениях в Египте в сравнении со сведениями других источников того же периода.

По «Сафарнаме» можно заключить, что в первой половине XI в. в стране преобладала государственная собственность на землю. Обработка земель производилась в основном крестьянами-арендаторами, с которых за использование земель взимался налог в централизованном порядке.

Самой развитой отраслью сельского хозяйства было земледелие. Обрабатываемые земли находились в долине Нила начиная от Асуана на юге до Средиземного моря на севере. Особое внимание уделялось также развитию садоводства и огородничества. Интересны приводимые автором подробности относительно садоводства, в частности названия сортов плодов и винограда.

Земледелие опиралось на искусственное орошение, которое было представлено отдельными ирригационными системами, проходившими вдоль Нила от Асуана. Самые крупные оросительные сооружения упоминаются в районе Фустат—Каир. Все каналы и оросительные сооружения находились в собственности государства. Право пользования водой контролировалось государством. Следует отметить, что именно государственная собственность на землю и ирригационную систему обуславливала наибольшее усиление централизованного государственного аппарата в Египте в этот период по сравнению с другими мусульманскими странами.

Анализируя данные Насир-и Хосрова можно прийти к заключению, что экономический прогресс в Египте, начатый еще в начале X в., получил более широкий размах и в первой половине XI в.,

⁶³ Әл-Мәс'уди Әбу-л-Һәсән. Муруч әз-зәһәб вә мә'әдин әл-чөвһәр, әл-чүз' әс-сани, Мыср, 1303 (һичри), (әрәбчә), сәһ. 147 (сонралар: Мәс'уди. Муруч әз-зәһәб).

⁶⁴ Сәфәрнамә, 56 (101).

⁶⁵ Мәс'уди. Муруч әз-зәһәб, II, 147; јенә онун. Әт-Тәнбиһ ва-л-ишраф, Лејден, 1893 (әрәбчә), сәһ. 20—21 (сонралар: Мәс'уди. Тәнбиһ).

⁶⁶ Јенә орада.

⁶⁷ Бу чүр гургулар, адәтән, һәмин һәндәвәрдә гуруларды. Бах. М. Tewfik. A short history of Islam and Islamic Egypt, Cairo, 1954 сәһ. 56.

⁶⁸ Сәфәрнамә, 55 (100).

⁶⁹ Јенә орада.

⁷⁰ Мәс'уди. Муруч әз-зәһәб, II, 147.

⁷¹ Каналларын ачылмасы мәрасими Мисирдә ән бөјүк бајрамлардан бири сајылырды вә өлкәдә бөјүк тәнтәнә илә гејд олунурду. Һәмин мәрасим мүнасибәти илә кечирилән шәһәрләрдә хәлифә өзү шәхсән башла олмагла әјанлар, зијалылар, орду, бүтүн шәһәр вә кәнд әһли, варлы вә јохсуллар—һамы иштирак едирди. Тәнтәнәләр бәнди ачмаға ишарә үчүн хәлифәнин илк күлүнк вурмасы вә бундан сонра каналлара сујун бурахылмасы илә нәтичәләнирди. Насир-и Хосров һәмин бу мәрасимин тәсвиригә кениш јер вермишдир (Сәфәрнамә, сәһ. 65 (112)—69 (118) ки, бу да Фатимиләр Мисириндә мөвчуд олан адәт вә ән'әнәләри өјрәнмәк бахымындан Торжественный въезд фатимидских халифов. СПб., 1905.

Ф. Дж. МАМЕДОВА

ПРОБЛЕМА ДАТИРОВКИ «ИСТОРИИ АЛБАН»

II. К вопросу о тексте, стиле, языке памятника

Есть все основания полагать, что сочинение «История албан» Моисея Каланкатуйского (далее ИА) в своем первоначальном виде было написано в начале VIII в. В отличие от исследователей, относящих написание первых двух книг в VII в.¹, нам представляется, что как и первая книга, вторая, начиная с 9-й главы, а также 3—12-я главы третьей книги написаны одним автором в начале VIII в.² А остальные главы третьей книги написаны другим автором в X в.

В пользу отнесения написания первой и второй книг и части третьей книги к началу VIII в., а также утверждения, что они написаны одним автором говорят не только личные местоимения первого лица, ибо, как верно отметил К. Патканов, «при отсутствии других данных эти местоимения ничего не доказывают, потому что они встречаются и в других местах, по которым Моисей Каланкатуйский следовало бы отнести к V веку»³.

¹ S. Soma. *Quando della storia litteraria di Armenia*. Venezia, 1829; C. F. Neumann. *Beiträge zur armenischen Literatur*. Munchen, 1849, s. 1—16; E. Bore. *Histoire des Aghovans par Moises Galkantouni. Extraite et traduite du manuscrit arménien. Nouvelles annales de voyages*, t. II, Paris, 1848, p. 61 Г. Зарбаналян. *История древнеармянской литературы*. Венеция, 1889, стр. 422—433 (арм.); Н. Адонц. *Армянская литература. Новый энциклопедический словарь*. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, т. III, 1915, стр. 650; Т. Тер-Григорьян. К вопросу об «Истории страны албанской» Моисея Каланкатуйского, стр. 69—91. НАИИ АН Азерб. ССР, № 1356; С. Т. Еремян. *Политическая история Албании III—VII вв.* В кн.: «Очерки истории СССР», III—IX вв. М., 1958, стр. 305; З. И. Ямпольский. К изучению летописи Кавказской Албании. «Изв. АН Азерб. ССР, серия общественных наук», 1957, № 9, стр. 151—152; К. В. Тревер. *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании*. М.—Л., 1959, стр. 13; З. М. Бунятов. *Азербайджан в VII—IX вв.* Баку, 1965, стр. 10—11; Т. Мамедов. О летописи Кавказской Албании. Сб. «Вопросы истории Азербайджана». Баку, 1966, стр. 48; Л. С. Давлианидзе. «История Албании» и «Албанская хроника» как источники по истории народов Закавказья. Автореф. Тбилиси, 1970, стр. 3.

² В. Гукасян называет Моисея Каланкатуйского албанским историком VII—VIII вв., но при этом ничем не аргументирует свое утверждение. См.: Ворошил Гукасян. Из истории изучения письменности Кавказской Албании. Октябрь ингилабы в Азербайджан дилчилији мәсәләләри. Баку, 1969, стр. 92.

³ Предисловие К. Патканова к русскому переводу «Истории албан» Моисея Каланкатуйского, стр. VII—VIII, 1869.

Основанием здесь служат хронологическая система памятника⁴. 9-я глава второй книги, где засвидетельствована декларация автора об изложении собственных данных, а также анализ текста памятника, языка, стиля, литературных приемов автора.

«История албан», как известно, дошла до нас на языке грабар⁵. Язык памятника до сих пор не был предметом специального исследования. Текст «Истории албан» до сих пор не обработан филологически, не проанализирован с точки зрения критики текста. Нет филологического удостоверения в том, какие его части первичные, относимы к VII в., и какие — позднейшие, к X в.⁶ Текст ИА в какой-то мере анализировал Т. Тер-Григорьян, по поводу чего высказался: «Если внимательно проследить форму изложения, стиль и язык «Истории страны албанской», то можно увидеть, что язык произведения во всех трех частях не одинаков: в первых двух частях язык ровный, без шероховатостей и отступлений от характерного для V—VII вв. языка; форма изложения повествовательная, события переданы в самых мельчайших подробностях. Там, где требуется или уместно, автор прибегает к поэтическим выражениям, художественно-картинному описанию плодородия и красоты своей страны, нашествия диких племен, угнетения и борьбы своего народа, быта и обычаев гунов и хазар и т. д. В этих частях Моисей Каланкатуйский не придерживается хронологии, он довольствуется только указанием, что такое-то событие случилось в таком-то году такого-то царя. Но этого никак нельзя сказать относительно третьей части, здесь большинство глав составлено схематично, приведена хронология, есть главы, которые являются простой хроникой событий. Язык, стиль не похожи на язык первых частей»⁷. На этом высказывании анализ текста ИА исчерпывается.

Нашей целью явилось доисследование текста памятника, что внесет некоторую ясность в вопрос его датировки.

Рассмотрим содержание памятника.

«История албан» Моисея Каланкатуйского — это история с начального периода вплоть до 999 г. Источник состоит из трех книг. В первых двух главах первой книги, подобно раннесредневековым источникам, начинается изложение библейской истории от Адама до Ноя, приводится родословие Яфета. Происхождение албан выводится из колена Яфета. Албаны названы в числе 15 народов, имеющих письменность. Дано географическое описание Албании. Затем с четвертой главы первой книги начинается изложение реальной истории Албании. Автор сообщает о первом албанском правителе Аране, назначенном парфянским царем Валаршем. Здесь же приводится список албанских Аршакидов. Изложено правление албанских царей — Урнайра, Вачэ II и Вачагана Благочестивого (III). Дана история распространения христианства. Засвидетельствованы агуэнские каноны. События первой книги завершаются концом V и началом VI в.

Во второй книге описаны персидско-византийские и персидско-араб-

⁴ Ф. Дж. Мамедова. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Автореф. Баку, 1971, стр. 11—14. См. также: Ф. Дж. Мамедова. О хронологической системе «Истории албан» Моисея Каланкатуйского. «Византийский временник», 1973, 35, стр. 181—186.

⁵ Существует мнение, что «История албан» вначале была написана на одном из албанских языков, возможно гаргарском или удинском, а затем была переведена на грабар. См.: З. И. Ямпольский. К изучению летописи Кавказской Албании, стр. 149—156; Ворошил Гукасян. Удинские слова в «Истории албан». «Изв. АН Азерб. ССР, серия литературы, языка и искусства», 1968, № 1, стр. 53.

⁶ Н. Я. Марр. *Избранные работы*, т. V, 1935, стр. 70—72.

⁷ Т. Тер-Григорьян. К вопросу об «Истории страны албанской». Моисей Каланкатуйский, стр. 72.

ские войны, в которых приняли участие албанские войска под предводительством албанского великого князя Джеваншира. В этой книге дана история Михранидского дома, господство которого было установлено над Албанией после падения царской власти албанских Аршакидов. Из Михранидов в книге отражено правление Джеваншира и Вараз-Трдата. Хронологически вторая книга начинается с 552 г. и завершается 703/711 годами.

В третьей книге говорится о появлении на исторической арене арабов, коротко изложена история пророка Мухаммеда, приводится список его преемников, сообщается о попеременном нашествии арабов на Албанию, Армению и Иберию, начиная с 698 г. по 877 г. Далее сообщается о нашествии руссов на Албанию в 944 г. Завершается третья книга списком албанских правителей и католиков.

Из событий внутренней жизни Албании в третьей книге отражены последние годы правления Вараз-Трдата и церковная жизнь с 704 г., что является непосредственным продолжением последних событий, освещенных во второй книге.

Собственно авторское изложение ИА начинается с главы девятой книги второй⁸. Следует обратить внимание на название этой главы: «История о волнениях варваров и о некоторых происшествиях всемирных бедствий, случившихся в странах»⁹. Из текста самой главы 9-й становится очевидным, что как заголовок, так и текст главы, относятся ко всем последующим главам второй книги, а с нашей точки зрения, являются введением, предисловием автора к изложению последующих глав, к изложению современной автору истории. Следует отметить, что во всех трех книгах ИА, за исключением этой главы, нет авторского предисловия, которое, как известно, наличествует в любом историческом сочинении.

Таким образом, после изложения по источникам событий VI в. (в главах 4—8-й второй книги)¹⁰ автор приступает к самостоятельному и подробному изложению современной ему истории.

В главе 9-й читаем: «О, что за удивительные истории, которые я приготовился рассказать, чтобы привлечь внимание мира — дальнего и ближнего. С ними сравниться не могут отчеты разных веков относительно всевозможных сражений и периодов смут, которые вспыхивали в различных местах и среди разных народов...»

И теперь, когда я привлек свое внимание и занял мои мысли всеобщим бедствием, я пренебрег нитью моих рассуждений, которые были готовы к тому, чтобы составить начальную основу истории времен и событий, которые имели место в нашей стране Албании, как о том говорил пророк: «Я позабыл есть хлеб мой от гласа моих стенаний» (Псалтырь, 101, 6).

Однако, сдержав на время страх и боязнь, которые все еще владеют нами, мы вернемся к теме, ибо мы видим, что есть еще многие, которые хотят услышать рассказ, содержащий все неисчислимые удары, что были нанесены вокруг нас варварскими врагами, услышать о великих и удивительных чудесах, с помощью которых сильная и милосердная десница божья покарала наших врагов...». Далее автор предупреждает, с какого времени он начнет свое изложение.

⁸ З. И. Ямпольский. К изучению летописи Кавказской Албании, стр. 151;

⁹ ИА. Изд. Эмина (далее — Э.), стр. 143; в изд. Патканова (далее — П.), стр. 97: «в нашей стране». Верным представляется текст Патканова. В издании Довсета, стр. 75: «overtook many nations».

¹⁰ Ф. Д. Мамедова. О хронологической системе «Истории албан» Мовсеса Каганкатваци. «Византийский временник», 1973, 35, стр. 182, прим. 3. В «Фронологической системе автора ИА» было отмечено, что началом второй книги следует считать главу IV.

«Так как прошлое время требует от нас постепенно свое, то я начну свой рассказ от первого (года) 18-го високоса после явления Господа нашего Иисуса Христа в месяце Мехекан, что было в 35-м году царя Хосрова, сына Ормизда, царя царей», т. е. с 625 г.

Из хронологической системы видно, что далее автор реализует свое предисловие¹¹.

Автор широко использовал документы VII в. Мы не согласны с утверждением, что события начала VII в. в основном изложены по Себеосу¹². Общей с Себеосом у Моисея Каланкатуйского является лишь тема — персидско-византийские войны. Однако изложение совершенно отличное, не имеет никаких аналогий¹³. О событиях 624—628 гг., с чего начинается изложение, автор пишет не по горячим следам, а с определенным временным интервалом, о чем свидетельствует вышеприведенный отрывок: «Так как прошлое время...» Об этом свидетельствует и концовка главы XIII кн. II, где говорится: «И царство было отобрано у дома Сасана и передано в руки сынов Исмаила» (652). Описывая события 628 г., автор в курсе того, что будет иметь место в 652 г. Следовательно, события 624 и 628 гг. к моменту их изложения являются для автора событиями прошлого. Опрошлом времени автор мог написать как по личным наблюдениям, так и по данным других очевидцев. Нам представляется, что автор не был участником посольства Виро к хазарам (628 г.). Эти данные он заимствовал у очевидцев или взял из готового источника.

Рассмотрим отрывок, повествующий о посольстве католикоса Виро к хазарам. По данным ИА, Виро предложил знатым людям пойти вместе с ним в хазарский стан. О себе автор ничего не сообщает. «...многие добровольно отправились с ним, однако некоторые труслили». Далее о Виро и его сопровождающих сообщается в третьем лице — «они», «их» и лишь дважды засвидетельствовано — «мы», «наших».

«Когда они (Виро и его сопровождающие) достигли двора царевича (хазарского), вельможи стояли перед ним. Там мы (Виро и его сопровождающие) видели их (хазар) сидящими поджавши колена... Они (хазары) провели их (Виро и его сопровождающих) от первой стражи ко второй и понесли вслед за католикосом подарки, взяв их из рук наших (Виро и его сопровождающих)... Тогда приказано было им (Виро и его сопровождающим) сесть перед ними (хазарами) обедать: посадили их (Виро и его сопровождающих) на колена, поставили перед ними (Виро и его сопровождающими) сосуды, ...но те (Виро и его сопровождающие) не хотели вкушать, потому что тогда был сорокадневный пост. Он (царевич хазарский) позволил им (Виро и его сопровождающим) это по желанию рабов божьих... Возблагодарив бога, они (Виро и его сопровождающие), благословивши, съели хлеб и угодили им (хазарам)»¹⁴.

Думается, что автор написал это, основываясь на свидетельствах очевидцев, и сохранил местами повествование от их лица, и потому такой разнотой. Вряд ли автор скрыл бы факт своего присутствия.

Нам представляется очевидным, что не только вышеприведенный отрывок из главы 14-й книги II, но и вся следующая глава 15-я кн. II исходят непосредственно от албанского католикоса Виро и явля-

¹¹ Ф. Д. Мамедова. О хронологической системе «Истории албан» Мовсеса Каганкатваци, стр. 182—186.

¹² З. И. Ямпольский. К изучению летописи Кавказской Албании, стр. 151.

¹³ Сравни гл. X, XI, XII, XIII и XVII «Истории албан» Мовсеса Каганкатваци с гл. 23, 31, 32, 36, 37 Себеоса («История епископа Себеоса». Пер. с 4-го испр. арм. изд. Ст. Малхасянца. Ереван, 1939). Моисей Каланкатуйский не мог пользоваться «Историей» Себеоса, ибо они почти современники.

¹⁴ ИА, кн. II, гл. 14. Э., стр. 181—185; П., стр. 125—127.

ются готовым источником. Глава 15-я, где сообщается о голоде, эпидемиях в Албании и где повествование ведется от первого лица, современника изложенных событий, заканчивается следующим образом: «Я, виро, католикос Албании, Лпинии и Чога, воздержусь об упоминания всех других противных случаев, черноте тел, плешаи голов... и т. д.»¹⁵.

Совершенно очевидным представляется, что автор был современником Джеваншира и Вараз-Трдата и события этого периода он описал как очевидец, по личным впечатлениям, что особенно явствует из кн. II, гл. 28:

«...Отсюда из церкви он (Джеваншир) отправился в столицу (остан), которая была его местопребыванием в холодную зиму, и там созвал национальный собор, на котором мы видели его не просто в его обычном ореоле славы, превосходно одетого в царском блеске. Мы видели также царскую птицу, украшенную царским блеском и великолепием. Вид ее был прекрасен...»

Далее дается подробное описание попугая. Затем: «...Как в древние времена он воспевал хвалу известному императору Нерону в его покаях, так и теперь в эти дни мы видели его славящего нашего многосчастливого князя. Однако, какое бы большое удивление он не вызывал, он все же не был таким значительным, как то, о чем я сейчас напишу. Мы видели удовольствие царских потех». И далее автор дает подробное описание слона: «Истинно я говорю, ужасный страх и страшная дрожь охватили людские души от одного взгляда на бегемотоподобное движение его головы.

Мы видели выведенных коней, прекрасных и великолепно украшенных, идущих шагом, рысью, галопом. О чем же мне еще сообщить, о чем рассказать? Провидением божьим этот Джеваншир с самого своего рождения был предназначен для славы и величия. И до сего дня господь удостоивает его быть во всех делах великопленным. Поэтому мы считались с ним не меньше, чем с царем. Во всех делах он был вельможным и великим и никто своим несерьезным поведением или дурными мыслями не мог пренебречь его владычеством из-за того, что он не носил на своей голове короны—высшего украшения знаменитого величия царского звания. Ибо для нас, самых покорных рабов, он был великим, но не по образу Августа или Тиберия Цезаря, а по добродетели удивительного превосходства своей сверхчеловеческой доброты, подобно блаженному Константину, который прославился и был удостоен небесного венца. Да, поистине, тебе, наиболее достойному князю Востока, мы собравшись вместе, желая это, возвеличили тебя»¹⁶.

Как видно из отрывка, автор передает свои личные наблюдения, впечатления и уверяет читателя в подлинности их... «подлинно говорю». Достоверность своего повествования о Джеваншире он отмечает неоднократно и в других главах. Так, когда Джеваншир узнал о том, что войска персидские вступили в город Пероза и увели в плен его мать с братьями, автор сообщает: «Я говорю подлинно, он разъярился как медведь, у которого отняли его детеныша, и он быстро возвратился через земли его отцовской вотчины на другой берег Куры, в провинцию Капичан»¹⁷.

Следует особо обратить внимание на то, что о подлинности своего повествования автор говорит лишь в главах, посвященных Джеванширу.

¹⁵ К. Патканов отмечал в предисловии к ИА, что глава 15-я обязана своим происхождением католикосу Виро (стр. XII).

¹⁶ ИА, кн. II, гл. 28. Э., стр. 229—231; П., стр. 161—163.

¹⁷ ИА, кн. II, гл. 19. Э., стр. 203; П., стр. 141—142.

Что автор жил во времена Джеваншира, явствует из слов: «... до сего дня господь позволил ему во всем быть славным»; «Царь юга приказал вознаградить князя Востока еще большими почестями, как короля, Испокон веков и до настоящего времени никто не слышал, чтобы эти почести были оказаны кому-нибудь»¹⁸, т. е. до времени жизни автора, до времени, известного автору. А обращение автора к Джеванширу: «Да, поистине, тебе, наиболее достойному князю Востока, мы собравшись вместе, желая это, возвеличили тебя»,—свидетельствует, очевидно, о том, что автор посвящает свое повествование своему меценату, великому ишхану Албании Джеванширу, под покровительством которого он, видимо, пишет свое сочинение. В пользу этого говорит и вопрошание автора: «Но какой подвиг совершил мой смелый повелитель на следующий день?»¹⁹.

Подтверждением того, что автор жил в VII и в начале VIII вв. служит еще то обстоятельство, что все события этого времени описаны автором обстоятельно, с большими подробностями, с пристрастием. Эти данные не имеют аналогий ни в одном из источников. И главное, единственное биографическое сведение, т. е. известное авторское сообщение «большое село Каланкайтук, которое находится в той же провинции Ути, откуда и я» засвидетельствованы именно в главе (II-й, кн. II), входящей в число тех глав, написание которых, по нашему мнению, принадлежит перу самого автора.

На протяжении всей второй книги, начиная с главы 9-й, чувствуется попытка автора не прерывать связь мыслей, попытка быстрого развития действия. Автор пытается избежать расплывчатости, отклонений, чтобы не повредить целостности повествования. По ходу изложения автор намечает план повествования²⁰.

Во второй книге и первых главах третьей книги в отличие от остальных частей наличествует увязка между главами.

Нам удалось проследить на протяжении всей второй книги и нескольких глав третьей книги одну стилистическую особенность автора, один литературный прием, которому свойственно своеобразное проти-

¹⁸ ИА, кн. II, гл. 28. Э., стр. 226—227; П., стр. 160.

¹⁹ ИА, кн. II, гл. 26. Э., стр. 219; П., стр. 154.

²⁰ Так, еще в предисловии, в 9-й главе автор пишет: «Итак, погрузились мысли мои и рассеялись намерения мои во всемирных поражениях, и я забыл порядок рассказа... Но оставим на время страх и ужас, еще нас объемлющий, возвратимся к рассказу» (Э., стр. 144; П., стр. 98). А сообщая о захвате персами Иерусалима, автор пишет: «Но я не вдаюсь в подробности, потому что все, что он сделал, переходит границы моего видения» (кн. II, гл. X. Э., стр. 146; П., стр. 100). «Мысли мои не совладают подробным описанием множества примеров... Но мы обратимся к порядку нашего рассказа...» (кн. II, гл. 16. Э., стр. 194; П., стр. 134). «Внемлите мне немного, я расскажу вам вкратце хитрость мужа (наставника Кавата) о том, каким образом мог он заключить в сети смерти страшного охотника, льва Востока (Хосрова—персидского царя)...» (кн. II, гл. 13. Э., стр. 165—166; П., стр. 114).

Приступая к изложению того, как Джеваншир стал данником арабов, сохранив некоторую самостоятельность, автор пишет: «Теперь я принимаюсь за рассказ и изложу, каким образом благодатный крест явил ему (Джеванширу) свет из мрака, дал ему возможность рвать цветы из огня» (кн. II, гл. 26. Э., стр. 220, П., стр. 154).

вопоставление²¹, общие слова²², что опять же подтверждает нашу точку зрения, что вторая книга (с главы 9-й) и несколько глав третьей книги написаны непосредственно самим автором.

И, наконец, подтверждением того, что не только вторая книга и несколько первых глав книги третьей, но и вся первая книга написаны одним автором, служат язык, манера изложения, которые отличаются от языка не всей третьей книги, как отмечал Т. Тер-Григорьян²³, а лишь нескольких ее последних глав.

Следует отметить, что хотя в указанных частях в каждом отдельном случае можно выделить источники автора и его личное творчество, которые недостаточно искусно переплетаются, тем не менее общей, одинаковой для всех выделенных глав является форма изложения автора — повествовательная, описательная. Язык первой, второй книг и первых глав третьей книги изобилует художественными описаниями. Отмеченные части проникнуты искренним патриотизмом автора. С любовью и красочно описывает автор природные богатства своей страны: «Расположенная среди высоких гор Кавказа, страна Албания прекрасна и очаровательна с многочисленными естественными выгодами. Великая река Кур тихо струится через нее, вынося рыбу большую и малую, и сама вливается в Каспийское море» (кн. I, гл. 5).

Исторические личности Албании — царь Вачаган III, великие князья Джеваншир, Вараз-Трдат, албанский католикос Виро — описаны автором с восхищением и художественно, с многочисленными эпитетами, образными выражениями. Отличаются они благочестием, мудростью, доблестью, заботами о благоустройстве страны.

Так, Вачагана III он описывает «мудрым, рассудительным, приличного и высокого ростом», «благочестивым, богом венчанным» (кн. I, гл. 17, 18). Католикос Виро — «муж гениальный и мудрый, сильный в деле мудрости; язык его как перо быстро пишущее в подании мудрых советов и в делах великих царских: ...уста его изобретали и слагали притчи, как жемчуг в золоте чистом» (кн. II, гл. 14). Джеваншир — «гордый, величественный прекрасный..., искусный в вооружении, ловкий как орел, ...во всем преуспевающий», «не робел, потому что по характеру

²¹ «Он не приблизился к ним и не возбудил их к битве, а оставив их в земле своей, сам по морю направив путь свой... прибыл в Армению» (кн. II, гл. X, Э., стр. 148; П., стр. 101).

«Совершая все это, он не звал себе на помощь какого-нибудь царя или князя, народы и языки отдаленные, чтоб доставить питомцу своему их; но тайно отправил к императору Ираклу, чтоб узнать, где он находится» (кн. II, гл. 13, Э., стр. 166, П., стр. 114).

«Он не отнял у него доходов патриарших, и не лишил его титула католикоса, но хранил его, как превосходный сосуд и хранил его» (кн. II, гл. 14, Э., стр. 171; П., стр. 118).

«Не избирай для них поля битвы, не бейся с ними, не вынимай меча своего из ножен... Но попри их ногами и грудью коней своих...» (кн. II, гл. 16, Э., стр. 192; П., стр. 133).

«Там время проходило не в беспорядочных разговорах, или в пьянстве, или в насмешничестве, но в умеренном наслаждении» (кн. II, гл. 21, Э., стр. 209; П., стр. 146).

«Вырази мне свое мнение не ложное, но верное и не упорствуй, это не в обыкновениях церкви христовой... Мы не недостаточно, но подобно вам исполнены веры, ибо апостолы и вардапеты проповедывали вообще одинаково» (кн. II, гл. 49, П., стр. 222; Э., стр. 315).

«...Христос дал нам этот божественный и великий сан не за благодеяния и достоинства, а по великой милости своей захотел и дал нам» (кн. III, гл. XI, П., стр. 248; Э., стр. 350).

²² Так автор, характеризуя язык албанского католикоса Виро и поэта Давтака, выражается одинаково: «Язык его подобно перу быстро пишущему». Сравни кн. II, гл. 14 и кн. II, гл. 34.

²³ Т. Тер-Григорьян. К вопросу об «Истории страны албанской»... стр. 83.

своему он против большинства был дерзновеннее, чем против малого числа» (кн. II, гл. 19). Вараз-Трдат — «...мужественный, по своему высокому уму оказывал всем любовь и дружбу... он своей разумной и ласковой любовью покорил их (своих недругов) и привлекал к себе сердца их» (кн. II, гл. 36).

Таких художественных образных характеристик исторических личностей нет в остальных главах третьей книги. Для первых двух книг, а также нескольких первых глав третьей книги характерно наличие эпистолярного жанра: автор приводит в подлинной форме письма-послания, грамоты, приказы.

Так, в первой книге — письмо епископа Гюта к Вачэ (гл. 11), вопрос Вачагана к иерею Маттею (гл. 24), письмо Авраама к Вачагану (гл. 25), в книге второй — письмо Иоанна к владыке Абасу (гл. 7), письмо Джеваншира к греческому императору Константину (гл. 20), ответная грамота Константина (гл. 21), письмо принца гунов в Армению (гл. 44), ответ на это письмо-грамоту (гл. 45), в книге третьей послание албанского собора к Илие, армянскому католикосу (гл. 4), письмо Илие к халифу Абдел-Мелику, эмиру верующих (гл. 5), ответ эмира верующих на письмо Илие (гл. 6), грамота албанского собора (гл. 8), грамота Илие (гл. 9).

Примечательно, что в остальных главах книги третьей не зафиксированы письма-послания, грамоты.

В первых двух книгах и первых главах третьей книги нет диалогов, но имеются устные послания, приказы, ответы на них, которые приводятся в форме прямой речи. Все это говорит о разнообразии стилей в «Истории албан».

Что же касается остальных глав третьей книги, то язык здесь сухой, лаконичный, форма изложения схематичная, носит характер хронографических и погодных записей, представляет собой фиксацию голых фактов.

Таким образом, «История албан» приводит к выводу о ее сложном составе. В конце VII и начале VIII в. было написано историческое сочинение, которое соответствует первой, второй книгам и начальным главам третьей книги ИА. Это сочинение принадлежит автору, который использовал ряд источников, сохранив свойственное им повествование от первого лица.

С главы 9-й до конца книги второй, а также начальные главы книги третьей автор описывает, будучи уже современником и в большинстве случаев очевидцем событий.

После 710 г. (т. е. остальные главы книги третьей) это сочинение было продолжено и в настоящее время известно в продолженном и в отредактированном виде.

Последнюю главу «Истории албан» составляет список албанских католикосов до 999 г., который мог быть написан как продолжателем ИА, так и восполнен лицом, не имеющим отношения к написанию «Истории албан».

Ф. Ч. Маммадова

«Албан тарихи»ни јазылма тарихинин мўјјәнләшдирилмәси
проблеми

ХҮЛАСӘ

Моисей Каланкајтуклунун «Албан тарихи» әсәринин дили индијәдәк хусуси тәдғигат объект олмамышдыр. Абидәнин мәтні барәдә елмдә јалныз Т. Тер-Григорјанын мұлаһизәси мөвчуддур. Мәнбәјин

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1974, № 4

Лухарыда дежилэнлэр белә бир нәтичәҗә кәлмәҗә имкан верир ки, VII әсрин сону—VIII әсрин әввәлләриндә «Албан тарихи»нин I, II (9-чу фәсилдән башлајарар) китабларына вә III китабын илк фәсилләринә ујгун кәлән тарихи әсәр јазылмышдыр. Мүәллиф I китабы бир сыра илк мәнбәләрә әсасланарар јазмыш, II китабы (9-чу фәсилдән башлајарар) вә III китабын илк фәсилләрини исә бир чох һадисәләрин мүасири, һәтта иштиракчысы вә шаһиди кими гәләмә алмышдыр. III китабын галан фәсилләри 710-чу илдән сонра башга бир шәхс тәрәфиндән јазылмышдыр.

47

типли гәбирләрнин дивар галыгларыдыр. Јер сәтһинә чыхараг, эразинин әкин үчүн там истифадәсинә мане олан белә сал дашлар гәбирләрнин бә'зән бир, бә'зән дә ики дивары һаггында тәсәввүр јарадыр; ләрнин бә'зән бир, бә'зән дә ики дивары һаггында тәсәввүр јарадыр; бир сыра даш лөвһәләрнин мөһтәшәмлији көстөрир ки, Дивәлонада Талыш дағларында кифәјәт гәдәр тәсадүф едилән ириөлчүлү сәрдабә типли гәбирләр⁵ дә олмушдур.

А. Ә. Талышовун Дивәлонаја битишник һәјәтинин шәрг тәрәфиндә торпаг гарышыг даш төкүнтүлү курганын јары һиссәси дағыдылмышдыр; бу һиссәдә курган төкүнтүсү алтында дағылмыш даш гуту гәбринин галыглары көрүнүр.

Јерли әһалинин мә'луматына көрә, топланан материалларын бир һиссәси дашлы саһәләрдән, диһәр гисми исә Дивәлонанын дашлардан хејли аралы эразисиндән, һабелә һәмин јерә шимал тәрәфдән гөүшан һәјәтјаны саһәләрдән тапылмышдыр. Абидәнин эразиси јохланаркәң, дашлыг саһәләрдән аралы бир чох јерләрдә котан каваһыны ағзындан чыхмыш түнд гара, јағлы торпаг күтләләри ичәрисиндә сүмүк галыглары илә јанашы, бозумтул, гырмызы, бә'зән дә гара рәнкли габгырыларына, мунчуг топарларына вә с. тәсадүф едилди ки, буна әсәсән көстәрилән эразидә вахты илә торпаг гәбирләрнин дә мөвчуд олдуғуну сөјләмәк мүмкүндүр.

Дивәлонадан ашкара чыхарылмыш материаллар әсәсән тунч мә'мулатындан ибарәтдир вә онларын ичәрисиндә силаһ нүмунәләри чохлуг тәшкил едир. Силаһлар гылынч, хәнчәр вә ох учлуглары илә тәмсил олунмушдур.

Силаһ нүмунәләри ичәрисиндә әсәс јери гылынчлар (6 әдәд) тутур. Онларын дөрдү јәһәрвары башлығы олан гылынч типинә аиддир.

Бу гылынчлардан бири даһа јахшы галмышдыр⁶. Онун дәстәјинин јәһәрвары башлығы габарыг золагларла бәзәдилмишдир; әлтутаны дөрдтилли олуб, јухары вә ашағы һиссәдә ән'әнәви габарыг золагларла әһатәләнир. Дәстәјин тижә кејдирилән ашағы һиссәси јабашәкиллидир. Тижәнин узун саплағы бүтүн бу тип гылынчларда олдуғу кими, дәстәјин ичәрисиндә төкмә заманы дүзәлдилмиш дахили бошлуға кејдирилмиш, учу исә гылынчын башлығы ичәрисиндәки тунелшәкилли бошлуға чыхараг әјилмиш, әтрафы гара рәнкли бәрк күтлә илә долдурулмушдур. Гылынчын узун тижәси дар вә дүз, ағзы итидир; узунлуғу 85 см-дир (I табло, 4).

Икинчи гылынч тәсвир едиләнин там ејнидир. Тижәсинин ашағы јарысы сынмышдыр (I табло, 2). Дәстәјин башлығы ичәрисиндәки тунелвары бошлуға чыхан тижә саплағынын әтрафы битумла долдурулмушдур. Хатырлатдығымыз һәр ики гылынчда тәтбиг едилән бу техник үсул тижәнин дәстәкдә мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт мәгсәди дашымышдыр.

Диһәр ики гылынч бу типә мәнсуб олса да, бә'зи морфоложи хүсусијјәтләри илә сечилир. Онларын бириндә саламат галмыш башлыг гоша көбәләквары гурулушу илә диггәти чәлб едир. Башлығын үстүндән ашырылан үч габарыг золаг вә әтәкләрини әһатә едән паралел батыг хәтләр чәкилмә үслубу е'тибарилә јәһәрвары башлыгларын үзәриндәки бәзәкләри хатырладыр. Бу гылынчдакы башлығын һәр гана-

⁵ Жак де Морганын тәдигатлары заманы Талыш дағларындакы гәбиристанларда ашкар едилән белә ири гәбирләр мөһтәшәмлијинә көрә (бә'зиләринин узунлуғу 10 м-дән артыг иди) «һәгиги долмен» ады алмышдыр. Лакин чохлу даш плитәдән тикилдијинә, долментләри фәргләндирилән әсәс морфоложи хүсусијјәтләрдән узаг олдуғларына көрә онлары «сәрдабә» вә ја «долменвары сәрдабә» адландырмаг даһа мәгсәдәүјүндүр.

⁶ Һәмин гылынч Ләнкәран өлкәшүнәслыг музејиндә сахланылар.

ды алтында төкмә заманы бир даирәви, дәрин батыг дүзәлдилмишдир; онлар јәһәрвары башлыглар ичәрисиндәки тунелшәкилли бошлуғу јамсылајыр. Әлтутанын јухарысыны әһатә едән габарыг золаг паралел хәтләрлә 4 һиссәјә бөлүнмүшдүр. Дәстәјин ашағы јарысы паралел, чәп, торшәкилли вә зигзаг чызма хәтләрдән ибарәт нахышла бәзәдилмишдир. Гылынчын тижәси енсиздир, һәм дә ишләнмә нәтичәсиндә әјилмиш вә сүвари гылынчларынын формасыны алмышдыр (I табло, 1). О бири гылынчын тижәси дә нәзәрәчарпачаг дәрәчәдә енсиз вә уч һиссәси әјридир. Дәстәјин јухары һиссәси сынмышдыр. Бу сыныгда тижә саплағынын дәстәјин ичәрисиндәки дахили бошлуға мөһкәм кејдирилмәси ајдын билинир. Гылынчын тижәсинин узунлуғу 70 см-дир (I табло, 3). Һәр ики гылынчын дәстәјиндәки јабавары һиссәсинин «дишләри» диһәрләринә нисбәтән хејли узундур.

Әввәлчә тәсвири верилмиш вә әсәсән дәстәјинин формасы илә сечилән ики гылынч тип е'тибарилә Муғандан ашкара чыхарылан материаллар ичәрисиндә чохлуг тәшкил едир (Узунтәпә⁷, Һачы Чавад)⁸. Сон заманлар Ләнкәран овалығы абидәләриндән (Һишкәдәрә⁹, Исти-су¹⁰) тапылан ејни тип гылынчлар Талышын дүзән һиссәсиндә дә онларын кениш јайылдығыны көстөрир. Сонра тәсвир едилән ики гылынчын исә әввәлчиләрлә үмуми охшар чәһәтләри олдуғу кими, бә'зи фәргләндиричи әләмәтләри дә нәзәрә чарпыр. Әсәсән башлығынын формасы илә сечилән бу гылынчлар Талыш—Муған зонасы абидәләриндән тапылмыш илк нүмунәләрдир. Башлығы вә үмумијјәтлә дәстәјинин гурулушуна көрә онлара там охшар јеканә гылынч Абшеронда, Агдаш дүзүндәки даш гуту гәбирләрнин бириндән әлдә едилмишдир¹¹. Һәмин гылынчын дәмйрдән һазырланмыш тижәси дә Дивәлона гылынчларынын тижәси кими дардыр ки, бу да онларын ејни мәншәли олдуғуна шүбһә доғурмур. Јери кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, Ирандан тапылмыш бир әдәд белә гылынч һазырда Пенсилванија Университети Музејиндә сахланыр¹². Үмумијјәтлә, Он Асија абидәләриндә бу тип гылынчларын олмамасы сонунчунун да Талыш—Муған мәншәли олдуғуну күман етмәјә әсәс верир. Јәһәрвары башлығы олан гылынчларла Дивәлонанын гоша көбәләк шәклиндә башлыға малик гылынчларынын морфоложи мугајисәси әсасында икинчиләри биринчиләрини инкишаф етмиш варианты һесаб едирик.

Дивәлонадан тапылмыш саплаглы ики гылынч тижәси Талыш—Муған зонасынын Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврү абидәләриндә кениш јайылмыш рапиршәкилли гылынч тижәләри типинә дахилдир. Бу нүмунәләр нисбәтән кичик өлчүдә олуб, үзәрләриндә дөјмә изләри јахшы галмышдыр. Һәр ики тижәнин учу гопмушдур; узунлуглары 56 вә 53 см-дир (I табло, 6, 7). Хатырладырыг ки, Талыш дағларындакы абидәләрдә бу тип гылынчлар әксәр һалларда тижәси үзәриндә ајпара

⁷ И. М. Джафарзаде. Элементы археологической культуры древней Мугани. «Азербайжан ССР ЕА Хәбәрләри», № 9, 1946, сәһ. 24, I табло, 1, 2.

⁸ Ф. Р. Маһмудов. Талыш вә Муғанын гәдим мәдәнијјәтинә аид археоложи материаллар. «Азербайжан ССР ЕА Хәбәрләри», № 2, 1970, сәһ. 71, II табло, 1.

⁹ Јенә орада, II табло, 2, 3.

¹⁰ Јенә орада, I табло, 4, 7.

¹¹ Г. М. Асланов. Абшеронда археоложи газынтылар. АММ, VI чилд, Бақы, 1965, сәһ. 68.

¹² Gaule Weyer. A bronze sword from Teheran. Expedition. The Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania. 1969, vol. 12, №1, сәһ. 24—27.

шәкилли, релјеф бәзәји олан хәнчәрләрлә¹³, Ләнкәран овалығы вә Муған дүзү абидәләриндә исә јәһәрвары башлыға малик ғылынчларла¹⁴ мүшәјнәт олунур.

Дивәлонадан бир әдәд хәнчәр дә әлдә едилмишдир. Онуң јухары чеврилмиш кичик гөвсары башлығы вардыр (I табло, 5). Дәстәк бир сыра әламәтләр илә (әлтутанын дөрдтилли олмасы, тижә саплағынын әлтутан ичәрисиндәки бошлугда јерләшмәси, дәстәјин јабашәкилли сонлуғу вә с.) јәһәрвары башлығлы ғылынчларын дәстәјинә јакын олауб, һәр ики тип силаһын охшар техники үсулла, ејни истәһсал очағында һазырланмасына дәләләт едир. Дивәлона тапынтылары ичәрисиндә башлығынын формасына көрә она охшар дәмир хәнчәр дәстәји дә вардыр; сонунчу Жак де Морганын Аспәһиз адлы јердә (Лерик рајону) тәдгиг етдији гәбирләрин бириндән тапылан дәмир хәнчәрин дәстәји¹⁵ илә ејнидир. Охшар башлығлы тунч хәнчәр Г. О. Розендорф тәрәфиндән Сејидкәндән (Дашкәсән рајону) дә тапылмышдыр¹⁶.

Силаһ нүмунәләрини төкмә үсулла һазырланмыш узун саплағлы тунч ох учлуглары тамамлајыр. Һәр икиси «Загафгазија типли» ох учлугларынын ғанадлары үзәриндә пахла формалы гоша батығлары олан вариантна дахилдир (II табло, 5, 6). Загафгазијадакы Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид абидәләрдә даһа чох тәсадүф едилән ејни тип ох учлуглары Муғанда Узунтәпәдән дә мәлүмдур¹⁷.

Материаллар ичәрисиндә ат әсләһәсинә аид әшјалар да вардыр. Бурма үсулу илә галын тунч мәфтилдән һазырланмыш ики һиссәли ат јүјәни (кәм) Узунтәпә¹⁸ вә Бәлләбур кәнди¹⁹ јакынлығындан әлдә едилмиш охшарларындан сонра Муған дүзү вә Ләнкәран овалығы әразисиндән үчүнчү тапынтыдыр (II табло, 7). Марағлыдыр ки, кениш газынтылар апарылмасына бахмајарағ, Талышын дағлыг һиссәсиндән ат јүјәни (дәмирдән) јалныз Ағаевләри гәбиристанлығындакы гәбирләрин бириндән тапылмышдыр²⁰. Јүјән учларына бәркидилән тунч гајтарғанларын ашағы һиссәси әјилмиш вә јастыланмышдыр; көвдәси үзәриндә үч узунсов дешији вардыр (II табло, 3, 4). Бундан әлавә, назик лөвһәдән галхан шәклиндә дүзәлдилмиш, диаметрләри 6,5—8,5 см олан үч ири тунч дүјмә дә әлдә едилмишдир. Дүјмәләрин һәр бири үзәриндә төкмә заманы конусвары чыхынты вә арха тәрәфләриндә онлары тикмәк үчүн илкәкләр һазырланмышдыр (II табло, 1, 2).

Гејд едилмәлидир ки, јухарыда хатырлатдығымыз јүјәндән әлавә, Узунтәпәдән тәсвир олуналар охшар тунч дүјмәләр дә әлдә едилмишдир²¹. Б. М. Гукасовун мәлүматына көрә, бурада ат скелети дә тапылмышдыр²². Һәмин тапынтыларын бир комплексә аид олмасы еһтималымыз Азәрбајчанын диқәр һәмдөвр абидәләриндәки фактларла тәсдиг олунур. Мәсәлән, Минкәчевирин II курганындан ат скеләтләри илә бәрәбәр һәм јүјән, һәм дә ејни формалы гајтарған вә тунч

¹³ F. de Morgan. Mission scientifique en Perse, tome IV, Paris, 1896, fig. 56 62, 63; La Préhistoire Orientale, tome III, Paris, 1927, fig. 198, 199, сәһ. 204—205; H. de Morgan. Recherches au Talyche Persan en 1901, MDP VIII, Paris, 1905, fig. 416, 417, 460, 463, 541 вә с.

¹⁴ И. М. Чәфәрзадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 25, I табло, 1, 2; II табло, 1; III табло, 1.

¹⁵ F. de Morgan. Mission scientifique en Perse, tome IV, сәһ. 68, 65-чи шәкил.

¹⁶ Архив ЛОИА, иш 39 б, 1903.

¹⁷ И. М. Чәфәрзадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 36, IX табло, 6—8.

¹⁸ Јенә орада, IX табло, 1.

¹⁹ Ф. Р. Маһмудов. Талыш—Муған зонасына 1967-чи ил кәшфијјат сәфәринин һесабаты. Азәрб. ССР ЕА Тарих Институту ЧТИБ-нын архиви, һ.—19, сәһ. 3.

²⁰ H. de Morgan. Көстәрилән әсәри, сәһ. 328, 811-чи шәкил.

²¹ И. М. Чәфәрзадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 37—38.

²² Б. М. Гукасов. Археологические находки в Астрахан-Базарском районе Аз. ССР (отчет за 23/VI 1941 г.) сәһ. 1.

дүјмәләр тапылмышдыр²³. Мил дүзүндәки Кичик курганда бу тип тунч әшјалара ат кәлләси илә бирликдә тәсадүф едилмишдир²⁴. Көрүнүр, Дивәлонанын да ат әсләһәсинә аид ејни әшјалары вахты илә атла бирликдә дәфи едилмиш гәбилә башчысы вә ја дөјүшчү гәбри аваданлығынын бир һиссәси олмушдур.

Дивәлона тапынтылары ичәрисиндә мүхтәлиф бәзәк әшјалары да вардыр. Тунч биләрзикләрдән бири галын олуб, төкмә үсулла һазырланмышдыр, учлары бир-биринә јакынлашыр. Биләрзијин үзәрини әһатә едән паралел габарыг золағлар сыра илә хырда јолкавары чызма нахышларла бәзәдилмишдир (III табло, 3). Икинчи биләрзик үзәри спирала бәнзәр формалы, үчүнчү исә нахышсыз галын тунч мәфтилдән дүзәлдилмишдир. Һәр икисинин учлары аралыдыр (III табло, 1—2). Талыш—Муған зонасынын бир сыра Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврү абидәләриндән (Һәсән Зәмини²⁵, Ағаевләри²⁶, Шагуладәрә²⁷, Чоһи²⁸, Узунтәпә²⁹) кифәјәт гәдәр белә биләрзик тапылмышдыр.

Тунч асма армудвары шәкилдә олуб, ичәриси торпагла долудур (III табло, 4). Көрүнүр, белә әшјалары гәлибдә һазырлајаркән онларын ичәрисинә торпағ гојулмасы хаммала гәнаәт мәгсәдини күдмүшдур.

Бәзәк әшјаларына назик тунч лөвһәчикдән дүзәлдилмиш ики әдәд сач борусу да дахилдир (III табло, 6). Бундан әлавә, Дивәлона әразисиндән мунчуглар да тапылмышдыр. «Мисир пастасы»ндан һазырланмыш мунчуглар чәлләквары олуб, үзәрләри чох һалда даирәви дешикләр вә чызма хәтләрдән ибарәт торшәкилли нахышларла бәзәдилмишдир (III табло, 5а—б); бу нахышларын бәзиләри үслубча тунч ғылынчлар үзәриндәки нахышлары хатырладыр. Мунчугларын бири тәсвир олуналарла ејни формада, лакин көј рәнкли шүшәдән һазырланмышдыр (III табло, 5в). Бундан әлавә, мүхтәлиф формада доғранмыш әгиг мунчуглар да тапылмышдыр (III табло, 5г—г).

Дивәлонадан тапылмыш метал мәмулатынын спектрал анализи³⁰ көстәрир ки, гәдим металлург усталар мисин тәркибинә истәнилән мигдарда галај әлавә етмәклә, мисә нисбәтән јүксәк кејфијјәтли тунч алмышлар (бах: чәдвәл). Белә әшјаларын тәркибиндә 2,48—20,5% арасында тәрәддүд едән галај вардыр. Бәзи тапынтыларын тәркибиндә галајын чүзилији (1%-ә гәдәр) онларын сүн'и гарышыг олмасына шүбһә јарадыр. Буна көрә дә онлары тунч дејил, мис әшја адландырмағ даһа доғру оларды. Бундан әлавә, ғылынчлардан биринин тижәсиндә 0,2% тәбии синк гарышығынын олмасы диғгәти чәлб едир. Талыш—Муған зонасы гәдим метал мәмулатынын тәркибиндә индијәдәк синк әламәти гејдә алынмамышдыр. Хочалы—Кәдәбәј мәдәнијјәтинә аид тунч мәмулатында исә бу чүр, чүз'и шәкилдә синк тәбии гарышығы ади һалдыр. Көрүнүр, металәридән усталар Талыш—Муған зонасына кәтирилән Мәркәзи Загафгазија типли хаммал вә әшјалардан (истифадәјә јарарсызлашдыгдан сонра) да истифадә етмишләр.

²³ Г. М. Асланов, Р. М. Ваидов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Бақы, 1959, сәһ. 95—97; 76-чы шәкил; XXI табло; XXXIX табло, 1—4.

²⁴ А. А. Иессен. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи. МИА СССР. № 125, М.—Л., 1965, сәһ. 23—28, 10—11-чи шәкилләр.

²⁵ H. de Morgan. Көстәрилән әсәри, сәһ. 298, 550-чи шәкил.

²⁶ Јенә орада, сәһ. 322, 725—730-чу шәкилләр.

²⁷ Јенә орада, сәһ. 285, 474—476-чы шәкилләр.

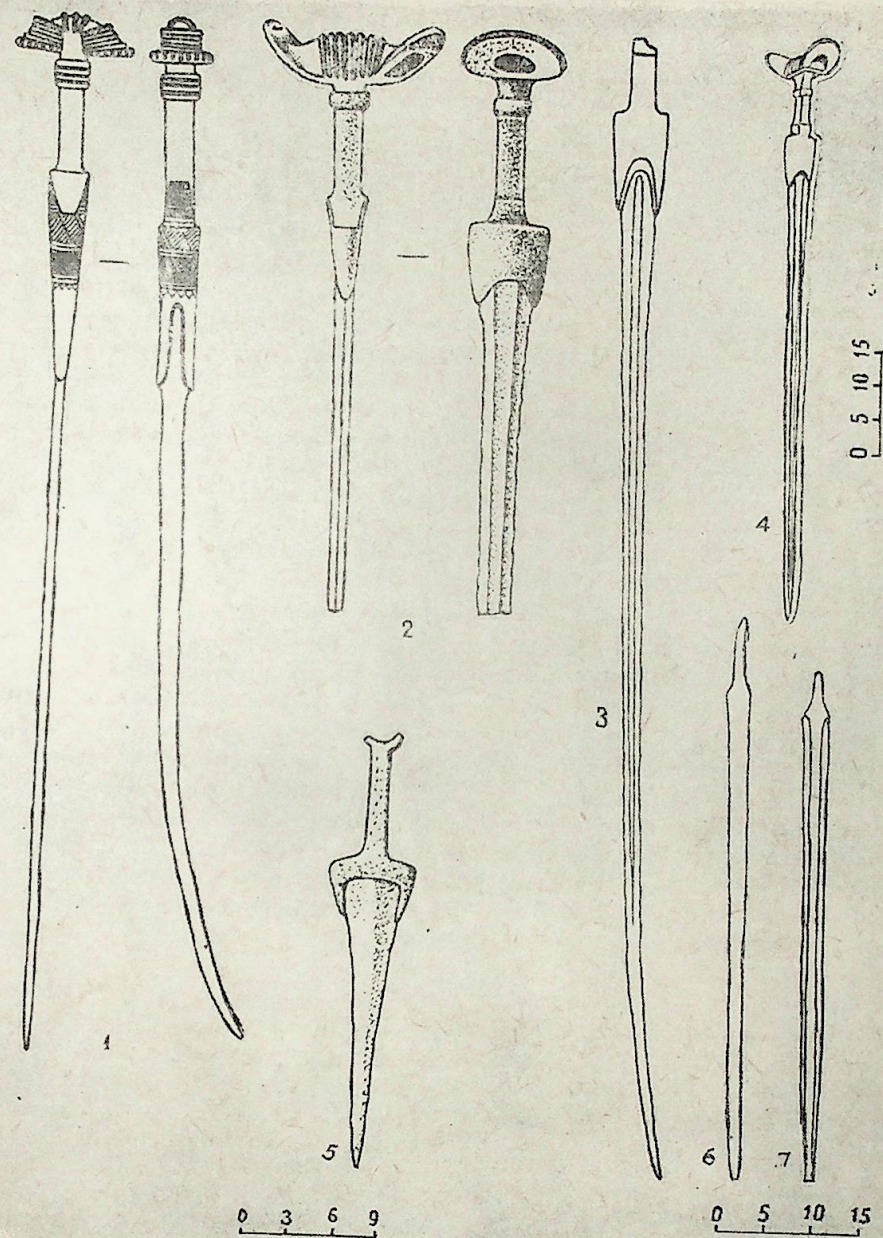
²⁸ J. de Morgan. Көстәрилән әсәри, сәһ. 85, 4-чү шәкил, сәһ. 86, 1, 4, 7-чи шәкилләр.

²⁹ И. М. Чәфәрзадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 39—40.

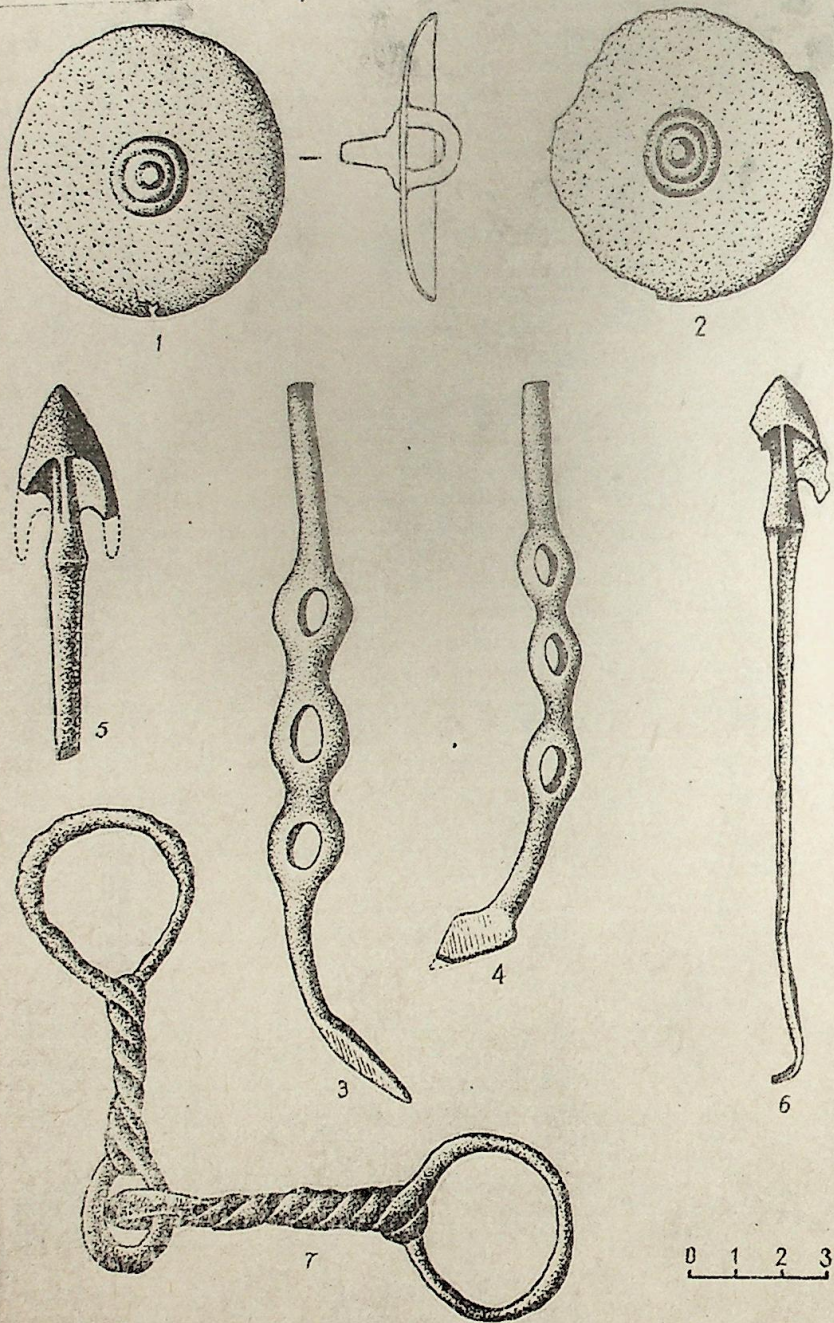
³⁰ Метал әшјаларын спектрал анализи Институтун археоложи технолокија лабораториясында, проф. И. Р. Сәлимхановун рәһбәрлији илә апарылмышдыр.

Дивелона тунч эшжаларынын спектрал анализинин нәтижелери чедвәли (фаизлә)

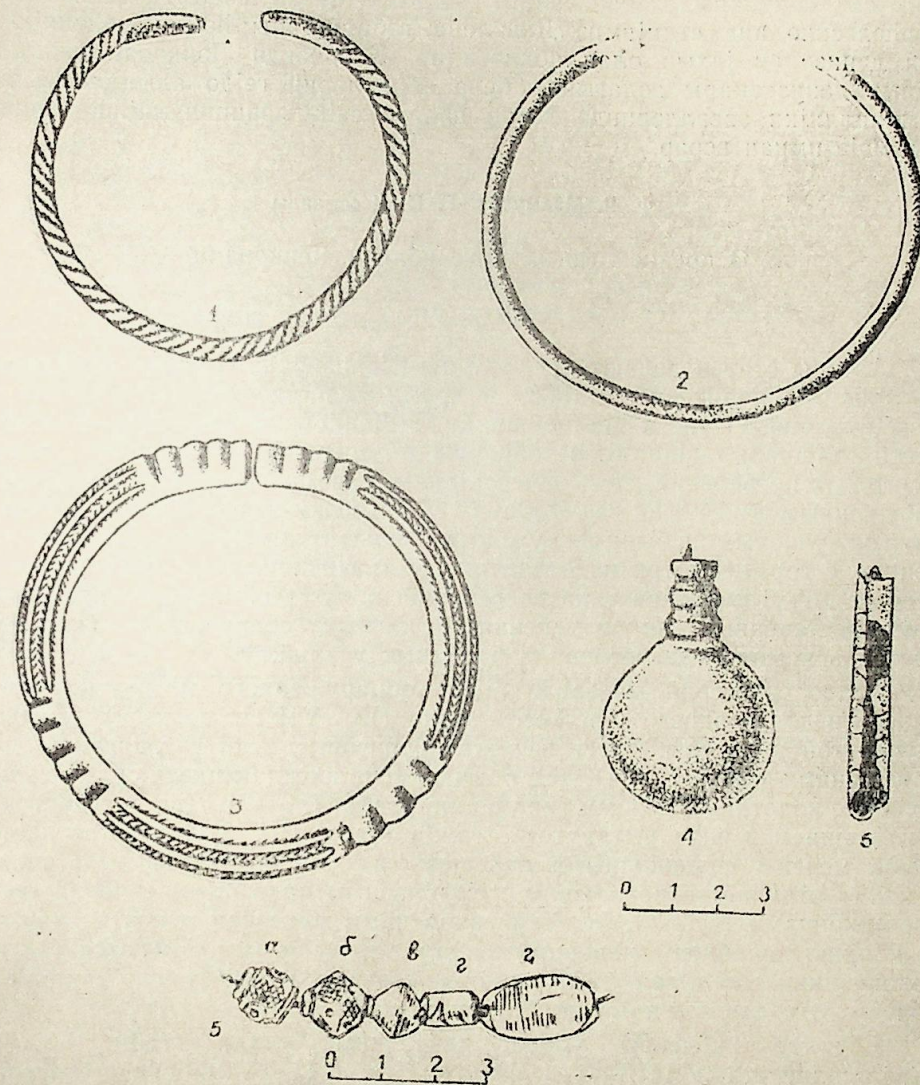
Эшжалын ады	Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ag	Au	Bi	Ni	Co	Fe	Mo	P	Анализ нөмрәсе	Шәкил
Гылынч дөстәји	асас	8,4	0	0	0,1	0	0,018	0	0,03	0,124	0,02	0,1	0	0	2665	I таб., 2
" " тијәси	"	2,48	0,8	0	0,4	0,3	0,03	0	0,007	0,02	0,007	0,33	0	0	2711	I таб., 1
" " дөстәји	"	7,8	0,5	0	0,1	0,1	0,04	0	0	0,027	0,01	0,1	0	0	2667	I таб., 5
" " тијәси	"	0,82	0,02	0,2	0	0,02	0,01	0,04	0	0,003	0	0	0	0	2709	I таб., 3
Хәнчәр дөстәји	"	0,95	0,2	0	0,3	0,2	0,034	0	0	0,014	0	0,02	0	0	2668	I таб., 5
" " тијәси	"	0,415	0,002	0	0	0,07	0,005	0,02	0	0,04	0	0,005	0	0	2708	I таб., 3
Гылынч тијәси	"	9,0	0,005	0	0	0	0,001	0,05	0,005	0,001	0	0,015	0	0	2710	I таб., 5
Ох учлугу	"	8,0	0,03	0	0,15	0,04	0,017	0	0	0,01	0	0,015	0	0	2675	II таб., 6
Ох учлугу	"	20,5	0,02	0	0,05	0,15	0,094	0	0	0,01	0	0,01	0	0	2676	II таб., 7
Јүјән	"	0,02	0,04	0	0,05	0	0,048	0	0,01	0,15	0,01	0	0	0	2669	II таб., 3
Гајтарган	"	4,8	0,06	0	0,3	0,15	0,056	0	0,005	0,07	0,08	0,05	0	0	2670	II таб., 4
Гајтарган	"	7,7	0,05	0	0,2	0,05	0,07	0,002	0,03	0,05	0,015	0,015	0	0	2671	III таб., 3
Биләрзик	"	9,8	0,05	0	0,2	0,2	0,052	0	0,01	0,074	0,02	0,035	0	0	2672	III таб., 2
Биләрзик	"	17,6	0,05	0	0,2	0,25	0,072	0	0	0,04	0,03	1,3	0	0	2673	III таб., 1
Биләрзик	"	7,8	0,05	0	0	0,08	0,027	0	0,02	0,068	0,008	0,1	0	0	2674	

I табла.

II табло.

III табло.

Дивалона тапынтыларынын морфоложи тэсвири вэ мугајисэсинэ әсасән дејә биләрик ки, абидә Илк Дәмир дөврүнә, тәхминән е. ә. IX—VII әсрләрә аиддир. Көрүндүјү ки, бу абидә һәм характери, һәм дә материалларынын хусусијјәти е'тибарилә Талыш дағлары вэ Муған дүзүндәки һәмдөвр абидәләр арасында сых әлағә јарадыр, ејни заманда тапынтылар ичәрисиндә өјрәнилән әрази үчүн бә'зи јени тип-ләр ашкара чыхарыр (гоша көбәләквары башлыға малик гылынч-лар, сач борулары, гајтарганлар) Талыш—Муған мәдәнијјәтинин сон мәрһәләсинә аид етдијимиз Дивалона гәбиристаны һәмин мәдәнијјә-тин дәннзә ән јахын олан абидәсидир. Кәләчәкдә Ләнкәран овалы-ғынын дәннзәкәнары золағында белә абидәләрин гәјдә алынмасы е. ә. I миниллијин әввәлләриндә Хәзәр дәннзи саһилләринин дәјишмәсини изләмәјә имкан верәр.

Ф. Р. Махмудов, Г. П. Кесаманлы

О древнем могильнике вблизи Ленкорани

РЕЗЮМЕ

Авторы статьи делают попытку проанализировать археологический материал, обнаруженный в 1968 г. во время хозяйственных работ в местности Дивалона, в 1,5 км к северо-западу от Ленкорани. На указанной местности (площадь около 6 га) обнаружен древний могильник. Кроме грунтовых погребений, здесь отмечены каменные склепы, аналогичные обнаруженным ранее Жак де Морганом в Талышских горах. Склепы в Дивалона разрушены, они были сооружены из больших каменных плит, доставленных с гор, несмотря на отдаленность могильника от ближайших их отрогов (5—6 км). Два типа погребений на этом памятнике подтверждают постепенные видоизменения могильных сооружений равнины, доставка камня куда требовала огромных усилий.

Археологический материал вновь обнаруженного могильника характерен для позднего (третьего) этапа (IX—VII вв. до н. э.) Талыш-Муганской культуры. Здесь имеются бронзовые мечи с седловидными навершиями (табл. I, 2, 4), как обычно, сопровождающиеся сравнительно более короткими мечами типа рапир (табл. I, 6—7). Два других меча с навершием в виде вытянутого гриба (табл. I, 1, 3) являются вариантом мечей с седловидными навершиями, если не отдельным типом. Кинжал отличается небольшим дугообразным навершием с поднятыми вверх концами (табл. I, 5). Найденная нами железная рукоять другого кинжала снабжена навершием аналогичной формы. Имеются также наконечники стрел, так называемого «закавказского типа» с парами полукруглых выемок на обеих сторонах (табл. II, 7).

Предметы конского убора: двучленные удила (табл. II, 7), пара псалий (табл. II, 3—4) и фалары (табл. II, 1—2) — свидетельствуют о захоронениях людей с лошадьми.

Украшения состоят из браслетов (табл. III, 1—3), грушевидной подвески (табл. III, 4), трубочек для волос (табл. III, 6), сердоликовых и из «египетской пасты» бус (табл. III, 5).

Дивалона — пока самый близкий к морскому берегу памятник Талыш-Муганской культуры. В дальнейшем изучение подобных объектов может внести уточнение в изучение важной проблемы — кривой колебания уровня Каспийского моря.

АЗӘРБАЈҶАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1974, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1974, № 4

Ф. В. ГӘДИРОВ

ТӘРКӘШДӘ АРХЕОЛОЖИ КӘШФИЈАТ ГАЗЫНТЫЛАРЫНЫН ИЛК НӘТИЧӘЛӘРИ

Гафгаз Албанијасы тарихинин аз тәдгиг едилән дөврләриндән бири илк орта әсрләрдир. Бу дөврүн өјрәнилмәсиндә археоложи тәдгигат-лар шүбһәсиз ки, мүһүм елми әһәмијјәтә маликдир. Варташен рајону-нун Тәркәш кәндиндән 1 км чәнубда јерләшән јашајыш јериндә апа-рылмыш кәшфијат газынтылары бу бахымдан диггәтәләјигдир.

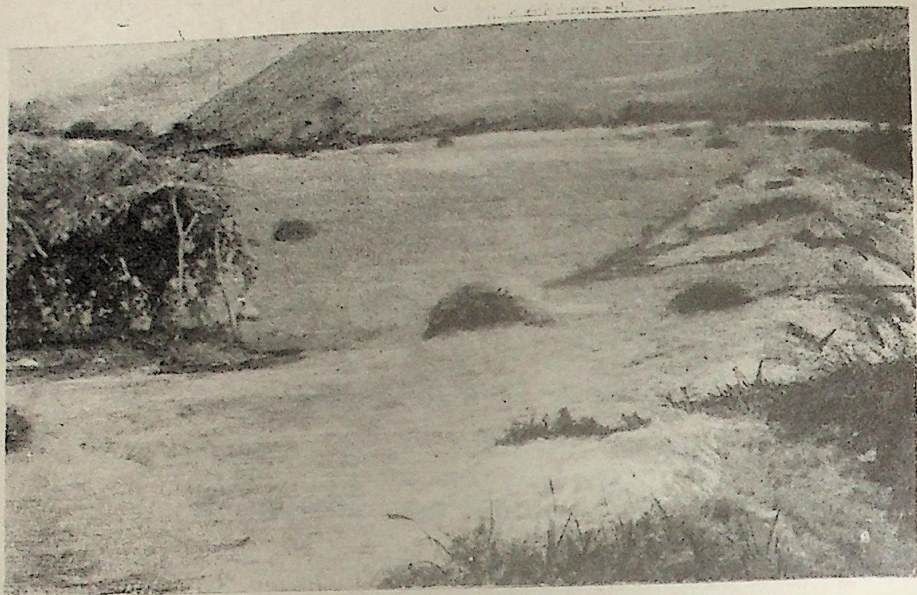
Һаггында бәһс етдијимиз јашајыш јери әсасән ики һиссәдән иба-рәт олуб, јерли әһали тәрәфиндән Бөјүк Галачыг вә Кичик Галачыг адланыр. Бөјүк Галачыгдан тәхминән 200 м чәнуб тәрәфдә Тиканлы тала адлы үчүнчү бир абидә дә вардыр ки, бунлар һәм әрази чәһәтдән, һәм дә дөвр е'тибарилә бир-биринә чох јахындыр. Тәркәш кәндиндә јер-ләшдији үчүн биз шәрти олараг һәмин абидәләри Тәркәш јашајыш јери адландырыр.

Тәркәш археоложи абидәләринин шәрг кәнары илә ахан Түрјанчај әсрләр бөјү Бөјүк вә Кичик Галачығын хејли һиссәсини јујуб апармыш вә тәхминән 50 м дәрнлијиндә дик учурум әмәлә кәтирмишдир (1—2-чи шәкилләр).

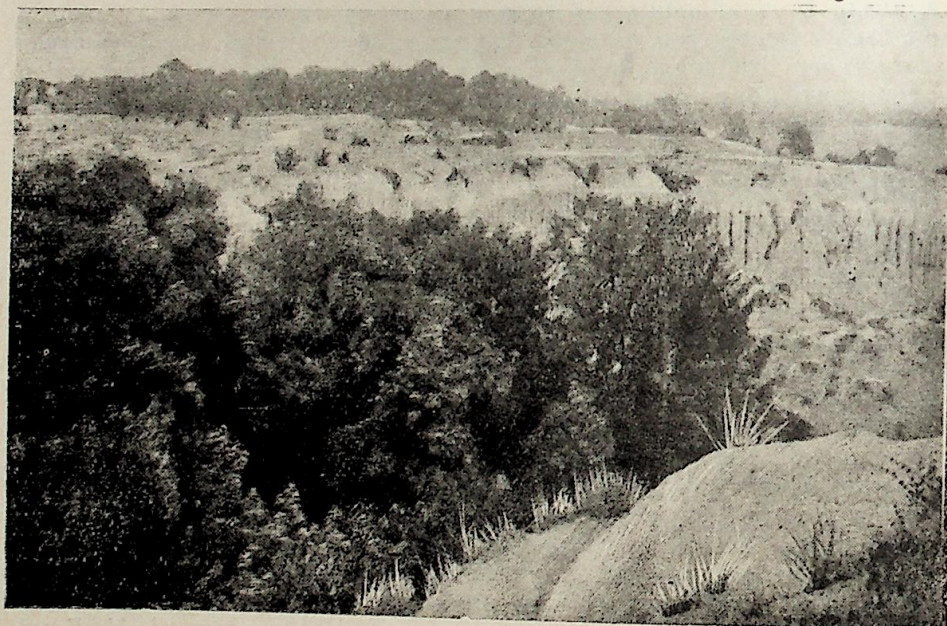
Тәркәш археоложи абидәләринин, хусусилә Бөјүк вә Кичик Галачы-ғын шимал, чәнуб вә гәрб тәрәфләри дәрәни хатырладан чөкәкликләр-дән ибарәтдир. Онларын јерләшдији әрази бир нөв тәбии истәһкам ха-ректери дашыыр. Бу абидәләрдә јер үстүндә, һәләлик, гала дивары вә бүрч изләри көрүнмүр. Лакин Бөјүк Галачығын әтрафында вахты илә ириһәчмли, чиј кәрпичлә һөрүлмүш бүрч галығынын олдуғу мүшаһидә едилмишдир¹. Бөјүк Галачыгла Кичик Галачығын арасында дәрнлији тәхминән 25, ени 40, узунлуғу исә 100 м олан хәндәк вардыр. Хәндәјин тәбии вә ја сүн'и олмасы һаггында һәләлик гәти фикир сөјләмәк мүм-күн дејилдир. Адәтән, белә хәндәкләр орта әсрләрдә бөјүк шәһәрләрин, галаларын әтрафында чәкилмиш вә мүдафиә характери дашымышдыр. Бу чәһәтдән һаггында бәһс етдијимиз хәндәк Гәбәлә шәһәринин Сәл-бир вә Гала һиссәләри арасындакы хәндәји² хатырладыр. С. М. Газы-јев Гәбәлә хәндәјиндән бәһс едәркән, онун үстүндә шәһәрин Сәлбир илә Гала һиссәсини әлағәләндирән көрпү олдуғуну еһтимал етмиш-

¹ Бу барәдә бизә мәрһум С. М. Газыјев шифаһи мә'лумат вермишдир.

² С. М. Газыјев. Гәбәлә шәһәринин тарихи-археоложи тәдгиги, АММ, V чилд, Бақы, 1964, сәһ. 18.

1-чи шәкил. Бөйүк Галачығын яхындан көрүнүшү.

2-чи шәкил. Кичик Галачығын Төркөш кәнди илә бирликдә узагдан көрүнүшү.

дир³. Әлбәттә, Гәбәләжә нисбәтән Төркәшдә Бөйүк Галачыгла Кичик Галачыг арасындакы хәндәжин үстүндә көрпү олмасыны күман етмәк үчүн һәләлик әлимиздә әсаслы дәлил јохдур. Лакин Төркәшин Бөйүк вә Кичик Галачыг һиссәләри һәм әразисинин гурулушуна, һәм дә бурада стратеги әһәмијјәт дашыјан хәндәжин олмасына көрә Гәбәлә шәһәри әразисинин гурулушуну хатырладыр.

Төркәш сон вахтларадәк тәдгиг едилмәмишдир. Бу абидә һаггында илк мәлуматы Давуд бәј Шәрифов вермишдир⁴. О, 1926-чы илдә Нуха гәзасында ахтарышлар апараркән Төркәш јашајыш јерини дә гејдә алмышдыр. Лакин абидәнин гурулушу, хусусијјәти, дөврү һаггында данышмамыш, јалныз мүшаһидә етдији бир дулусчулуг күрәси галыглары һаггында мәлумат вермәклә кифајәтләнмишдир⁵. С. М. Газыјев дә Төркәшлә марагланмышдыр⁶.

Үмумијјәтлә, Төркәшдә илк археоложи тәдгигат ишинә 1966-чы илдә башланмышдыр. Һәмин илдә Бөйүк Галачығын чәнуб-шәрг тәрәфиндә кичик бир саһдә абидәнин дөврү вә хусусијјәти һаггында илкин фикир сөјләмәк мәгсәди илә кәшфијјат характерли газынты ишләри апарылмышдыр. Гејд едилән газынтыдан чыхан вә јер үстүндән топланан материаллар әсасында абидә шәрти олараг Төркәш Галајери адландырылмагла, тәхминән VI—VIII әсрләрә аид едилмишдир⁷.

Төркәшдә әсаслы кәшфијјат газынтылары 1970⁸ вә 1971-чи⁹ илләрдә һәм Бөйүк, һәм дә Кичик Галачыгда апарылмыш, бу газынтылар баша чатдырылмышдыр.

Бөйүк Галачығын шимал-шәрг тәрәфиндә башланан газынты саһәсиндә мәдәни тәбәгә 2,2 м дәринлијинәдәк газыландан сонра газынтын чох јериндә 25 см галынлығында «лал тәбәгә» ачылмышдыр.

Һәмин «лал тәбәгә»дән алтда ашкара чыхарылан мәдәни тәбәгә 1,5 м дәринлијәдәк давам етмишдир. Мараглыдыр ки, бундан алтда јенә дә «лал тәбәгә» мүшаһидә олунмушдур (онун галынлығы орта һесабла 0,4 м иди). Нәһајәт, хам торпағын үстүндә 0,20 м галынлығында ән алтда јерләшән мәдәни тәбәгә ашкар едилмишдир¹⁰.

Беләликлә, Төркәшин Бөйүк Галачыг һиссәсиндә 4×5 м өлчүдә вә 5,5 м дәринликдә апарылан кәшфијјат газынтысынын илкин нәтичәсиндән ајдын олур ки, бурада үч мәдәни тәбәгә вардыр. Бу тәбәгәләри бир-бириндән ајыран башлыча хусусијјәт мәһз онлар арасында «лал тәбәгә»ләрин олмасыдыр.

Бөйүк Галачыгда апарылан кәшфијјат газынтысы, мәдәни тәбәгәләрин ајры-ајры тикинти (вә ја јашајыш) гатларыны дәгиг изләмәјә кифајәт етмәсә дә, хам торпаг үзәриндә јерләшән биринчи мәдәни тә-

³ С. М. Газыјев. Гәбәлә шәһәринин тарихи-археоложи тәдгиги, АММ, V чилд. Бақы, 1964, сәһ. 18.

⁴ Д. Шарифов. Раскопки в Ялойлу-Тапа. Баку, 1927, сәһ. 7.

⁵ Јенә орада.

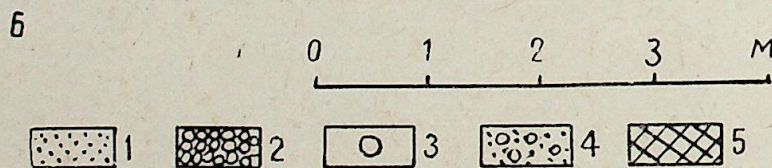
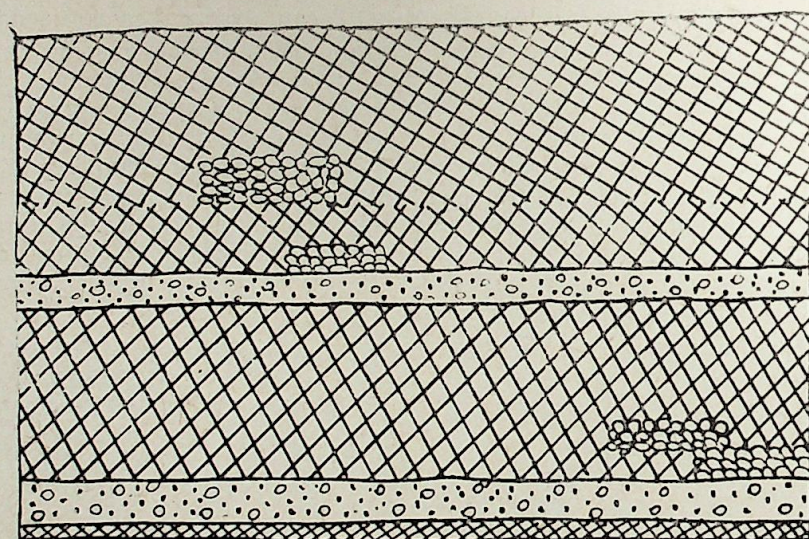
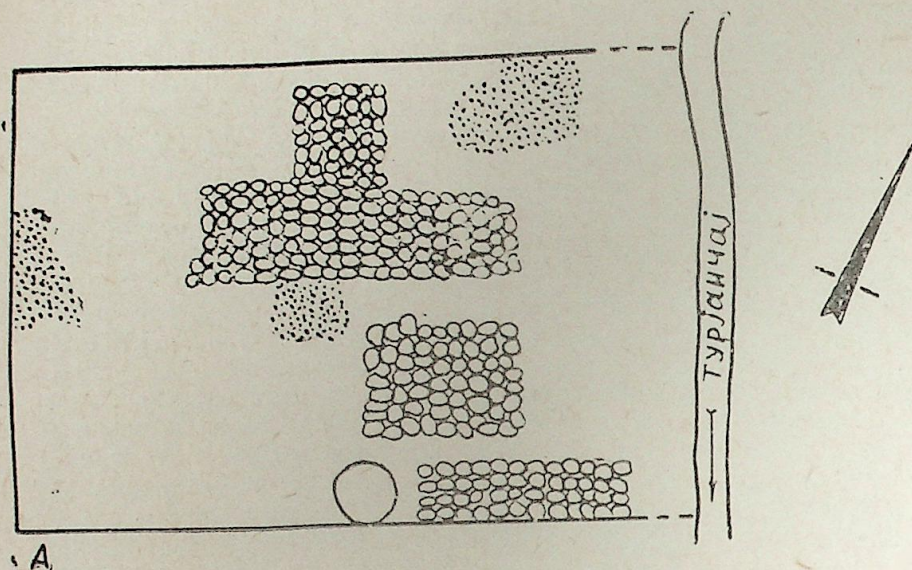
⁶ Төркәш археоложи абидәсини бизә С. М. Газыјев танытмышдыр. О, Гафгаз Албанијасы дөврүнүн өјрәнилмәси үчүн бу абидәнин әһәмијјәтинин нәзәрә алараг, онун археоложи чәһәтдән тәдгиг едилмәсини лазым билмишдир.

⁷ Ф. В. Гадиров. Северные оборонительные сооружения Азербайджана. (На основе памятников бывшего Кабалинского магала VI—XIV вв.). Намизәдлик дисертасијасынын авторефераты. Бақы, 1969, сәһ. 16.

⁸ Ф. В. Гадиров. 1970-чи илдә Шәки, Варташен вә Гутгашен рајонларына археоложи сәфәрин елми һесабаты. ЧТИБ-ын архиви, инв. 33, сәһ. 33—41.

⁹ Г. М. Әһмәдов, Ф. В. Гадиров. 1971-чи илдә Гәбәлә шәһәринин Гала һиссәсиндә апарылан археоложи газынтыларын һесабаты. ЧТИБ-ын архиви, инв. № 21, сәһ. 16.

¹⁰ Газынты саһәсинин шәрг тәрәфинин Түрјанчај дәрәсинә үчүб төкүлмәси нәтичәсиндә алынан кәсији мүшаһидә етмәклә бүтүн мәдәни тәбәгәләри изләмәк мүмкүн олмушдур.

3-чү шәкил. Төркөш Бөжүк Галачыг газынты сәһәсинин планы (1971-чи ил).
А—план; Б—газынтын диагональ үзрә үмүми кәсији. 1—очаг јери; 2—даш дивар;
3—гују; 4—лал тәбәгә; 5—мәдәни тәбәгә.

бәгә мүстәсна олмагла¹¹, икинчи, үчүнчү мәдәни тәбәгәләрин һәрәсин-
дә ики тикинти гатынын олмасыны сөйләмәк мүмкүндүр (3-чү шәкил).

Икинчи мәдәни тәбәгәдә ики тикинти гаты мүшаһидә едилмишдир.
Бунлар мүхтәлиф дәринлик вә истигамәтләрдә олан дивар галыглары,
очаг јерләри вә диқәр мадди-мәдәнијјәт галыгларындан ибарәтдир.

Истәр икинчи, истәрсә дә үчүнчү мәдәни тәбәгәнин тикинти галыг-
лары әсасән палчыгла чајдашындан һөрүлмүш бүнөврә јерләриндән
ибарәтдир.

Газынты сәһәсиндә чиј вә бишмиш кәрпичдән көрүлән дивар га-
лыгларына тәсадүф едилмәмишдир. Ашкара чыхарылан дивар галыгла-
рынын чајдашындан олмасы тәкчә Төркөш дејил, үмүмијјәтлә сабиғ
Гәбәлә маһалы әразисинин¹² шимал тәрәфләриндәки илк орта вә орта
әср абидәләри үчүн сәчијјәвидир.

Кичик Галачыгда апарылан газынты ишләри¹³ нәтичәсиндә мә-
лум олмушдур ки, бурада тәхминән 2 м дәринликдә бир мәдәни
тәбәгә вардыр (4-чү шәкил, а). Бу тәбәгә һәм галынлығына вә материалы-
нын охшарлығына, һәм дә дөврүнә көрә Бөжүк Галачыгын үст мәдә-
ни тәбәгәсинә тамамилә ујғун кәлир. Үмүмијјәтлә, Төркөш археоложи
абидәләри ичәрисиндә Кичик Галачыга нисбәтән Бөжүк Галачыгын даһа
гәдим абидә олдуғуну сөйләмәк мүмкүндүр.

Кичик Галачыгда диғгәти чәлб едән мәсәләләрдән бири дә онун
әразисиндән «мағара јери»нин—јералты јолун ашкара чыхарылмасы-
дыр.

Јолун кириш һиссәси абидәнин Түрјанчај дәрәси тәрәфиндәндир.
Бурадан «мағара»ја дахил олуб, диғи үстә 11 м ичәријә кетдикдән
сонра ајағ үстә дурмағ мүмкүндүр. 11-чи метрликдә јол дөрд гола
ајрылыр. Голлардан бирини 12 м-дәк изләмәк мүмкүндүр. Изләнилән
јол 12-чи метрликдә јенидән ики истигамәтә ајрылмышдыр (4-чү шә-
кил, б). Јералты јолун голларынын чоғлуғуна әсасән онун бир нечә
истигамәтдә әлавә кириш вә чыхыш јерләринин олмасы күман еди-
лир¹⁴.

Әлбәттә, јерли әһали бу «мағара» һағгында дүзкүн тәсәввүрә ма-
лик дејилдир. Онларын сөйләдикләринә көрә, куја вахты илә Түрјан-
чајдан ајрылан су Кичик Галачыгын алтында олан һәмин «мағара»
васитәсилә гәрб тәрәфә кечирилмиш вә ондан су дәјирманыны ишләт-
мәк үчүн истифадә едилмишдир. Әслиндә әразинин чоғрафи гурулушу
буну демәјә әсас вермир. Белә ки, Кичик Галачыгдан тәхминән 1 км
шимал тәрәфдән һеч бир јералты лағым атмадан Түрјанчајдан су голу
ајырыб, архла нәзәрдә тутулан «әфсанәви су дәјирманы» олдуғу јерә
су апармағ мүмкүн иди.

Төркөш «мағара»сы илк бахышда Пасха адасынын сирли мағара-
ларыны хатырладыр. Мәлум олдуғу кими, Норвеч алыми вә сәјаһәт-
чиси Тур Хейердал Пасха адасындакы мағараларын бәзиләрини нәзәр-
дән кечирмишдир¹⁵. Хейердалын јаздығына көрә, Пасха адасынын ма-
ғаралары һазырда јерли сакинләрин ајры-ајры нәсилләринә мөхсүс
олуб, әсас етибарилә дини мәғсәдләр үчүн истифадә едилир. Бу ма-

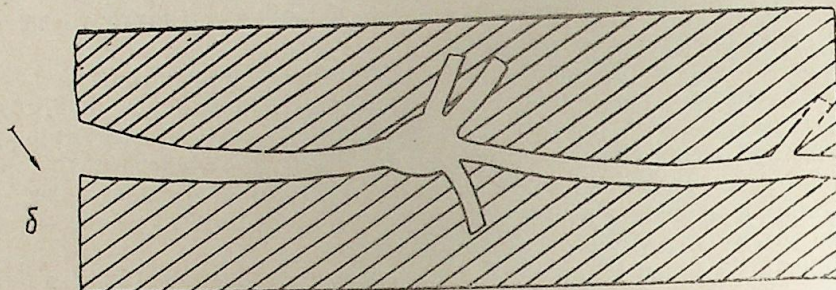
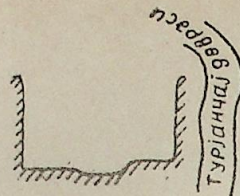
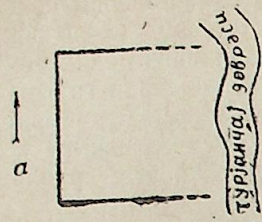
¹¹ Биринчи мәдәни тәбәгә олдуғча аз материал вердијинә, ејни заманда онларын
хырда һиссәчикләрдән ибарәт олдуғуна көрә, һәләлик, һәмин тәбәгә һағгында әтраф-
лы бәһс етмәјә имкан јохдур.

¹² Р. Эфендиев. Кабалинский магал, СМОМПК, вып. 32, Тифлис 1903, сәһ.
1—9; С. М. Газыјев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 12.

¹³ Газынты абидәнин шөрг тәрәфиндә, вахты илә Түрјанчајын әмәлә кәтирдји
гобунун кәнарында апарылмышдыр.

¹⁴ Јералты јолун кириш һиссәсиндә тәмизләмә ишләри апарылмышдыр. Бунула
белә, онун бүтүн голларынын археоложи тәдғиги һәлә баша чатдырылмамышдыр.

¹⁵ Тур Хейердал. Аку-аку. Тайна острова Пасхи. Изд. ЦК ВЛКСМ. «Молодая
гвардия», 1959, сәһ. 199—273 (VII—VIII фәсилләр); Мүғ. ет: јенә онун. Путешест-
вие на «Кон-Тики». Аку-аку. Алма-Ата, 1960, сәһ. 415V481 (VII—VIII фәсилләр).

0 1 2 3 м

4-чү шәкил. Төркөш Кичик Галачыг I газынты сәһәси (1971-чи ил) а—план, мәдәни тәбәгәнин кәсији; б—жералты јолун планы.

дарда мүгәддәс бүтләр вардыр. Јерли әһали гәдим нәсилләрден мирас гаралар ичәрисиндә инсан, һејван, гуш вә с. формасында чохлау миг-галан бу мағаралара вә онун ичәрисиндәки бүтләрә ситајиш кими гәдим дини адәти инди дә давам етдирир¹⁶. Лакин Төркөш «мағара»-сыны Пасха адасынын мүгәддәс мағаралары илә ејниләшдирмәјә әлимиздә әсаслы дәлилләр јохдур.

Археоложи тәдгигатлар Төркөш «мағара»сынын мүһүм стратеги әһәмијјәти олан јералты јол олдуғуну сөјләмәјә имкан верир.

Орта әсрләрдә јерли әһали белә јоллардан дүшмән һүчумларынын тәһлүкәли вахтларында, хусусилә мүһасирәјә дүшдүкләри заман әтраф әрази илә әлагә сахламағ, әрзағ, су, һәрби сурсат дашымағ вә ја гачыб хилас олмағ кими мәгсәдләр үчүн истифадә етмишләр. Сабиг Гәбәлә маһалы әразисиндә, Сурхаб¹⁷, Устачан галаларында¹⁸, һәмчинин Шамаһы јахынлығындакы Күлүстан галасында¹⁹ да бу чүр јералты јоллар вардыр. Лакин онлар дөвр етибарилә тәхминән IX әсрдән сонраја аиддир. Кичик Галачыгдакы јералты јол исә абидәдән топланан вә ашағыда тәсвирини верәчәјимиз археоложи материаллара әсәсән илк орта әсрләрә аид едилмәлидир.

Төркөшдә кәшфијјат газынтылары заманы ашкара чыхарылан мадди-мәдәнијјәт галыгларынын әсасыны ширсиз кил габлар тәш-кил едир. Бурада бир әдәд дә ширли габ нүмунәсинә тәсадүф олунмамышдыр. Тәкчә бу факт Азәрбајҗанда ширли габлар истеһсалы әрәфәсиндә, тәхминән VIII әсрин ахырларында Төркөшдә јашајышын тама-милә дајандығыны сүбүт едир.

Төркөшдән әлдә едилән кил габлар дулус чархында дејил, бир

¹⁶ Тур Хейердал. Аку-аку. Изд. ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1959, сәһ. 240—272; Әләвә бах: 240—241-чи сәһифәләрдәки шәкилләрә.

¹⁷ Ф. В. Гәдилов. Көстәрилән автореферат, сәһ. 17.

¹⁸ Ф. В. Гәдилов. 1970-чи илдә Шәки, Варташен вә Гутгашен рајонларына археоложи сәфәрин елми һесабаты, сәһ. 24.

¹⁹ Һ. Ә. Чидди. Күлүстан галасы, Бақы, 1967, сәһ. 63—68.

гајда оларағ әлдә, һәм дә әксәријјәти кобуд шәкилдә һазырланмышдыр. Мәһз бу хусусијјәтинә, һәмчинин биширилмә техникасына, форма вә типләринә көрә Төркөшин кил габлары Минкәчевир²⁰, Двин²¹, Гараултәпә²², Једдитәпә²³ вә Галакаһ²⁴ кими илк орта әср археоложи абидәләриндән ашкар едилән кил габлара охшајыр.

Төркөшин сахсы габлары килинин тәркибинә көрә үч група ајрылыр: а) ири гум гарышығы олан; б) хырда гум гарышығы олан; в) нарын килдән һазырланан габлар. Бу групплар ејни заманда габын формасына, рәнкинә, бәзән исә биширилмә техникасына көрә бир-бириндән фәргләнир.

Ири гум гарышығы олан килдән әсасән күп вә күпә формалы габлар һазырланмышдыр. Бу габларын ағзы енли, көвдәси јумуртавары, отурачағы дүз вә ја шиш олур. Чох вахт бу күпләрин бәзисинин көвдәсиндә бармагла басылмыш нахышы олан габарығ кәмәр вардыр. Һәм күп, һәм дә күпәләр мүхтәлиф һәчмдә олуб, бишириләндән сонра әсасән сарымтыл-гырмызы рәнк алмышдыр (I таб., 1—5). Һаггында бәһс етдијимиз күп вә күпә формалы габларын охшарлары әсасән Минкәчевирин илк орта әср јашајыш јерләринин III—VIII²⁵, Двин²⁶ вә Гараултәпәнин²⁷ исә IV—IX әсрләрә аид мәдәни тәбәгәләриндән тапылмышдыр.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, күп вә күпә формалы габлар Бөјүк Галачығын һәм икинчи, һәм дә үчүнчү мәдәни тәбәгәсиндә вардыр. Онлар форма вә истеһсал хусусијјәтләринә көрә бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнир.

Хырда гум гарышығы олан килдән һазырланан габлар башлыча оларағ сәрнич, допу, бадја вә тава формададыр. Допу, бадја вә тава формалы габлар да бишириләндән сонра сарымтыл-гырмызы рәнк алмышдыр (I таб., 6—7, III таб., 6—7). Белә габлар ән чох Кичик Галачыгдан вә Бөјүк Галачығын үст мәдәни тәбәгәсиндән тапылмышдыр. Онлар Ермәнистан²⁸, Күрчүстан²⁹ вә Азәрбајҗанын³⁰ илк орта әсрләрә аид археоложи абидәләринин V—VII әсрләрә аид мәдәни тәбәгәләриндән ашкара чыхарылан бир сыра габларла мүгајисә едилә биләр. Сәрничләрә кәлинчә, онлар һәм форма, һәм дә биширилмә техникасына көрә диқәр габлардан тамамилә фәргләнир. Бу нөв габларын дүз отурачаглары вә кәнарлары, бир гәдәр чөлә гатланмыш енли ағызлары вардыр. Сағ вә сол тәрәфләриндәки гулплар габын чијинләрини ағзынын кәнарына бирләшдирмишдир (II таб., 1—7).

Сәрнич формалы габларын әсас сәчијјәви хусусијјәти онларын чох да кејфијјәтли биширилмәмәсидир. Белә габларын үз тәрәфи бир

²⁰ Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрә, Бақы, 1961, сәһ. 36—46, таб. II—VII.

²¹ А. А. Калантарян. Материальная культура Двина IV—VIII вв., Ереван, 1970, сәһ. 46—50.

²² 1972-чи ил Гәбәлә маһалы—Гараултәпә археоложи газынтыларынын чөл гејди китабы үзрә 1—108-чи нөмрәләр.

²³ 1972-чи ил Гәбәлә маһалы археоложи кәшфијјат газынтыларынын чөл гејди китабы үзрә, 1—21-чи нөмрәләр.

²⁴ Ф. Л. Османов. Исмајыллы рајонунун бәзи орта әср абидәләри һаггында, «Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих фәлсәфә вә һүгүг сәријасы), 1972, № 3, сәһ. 55—57. I таб., 1—II, II таб., 1—5.

²⁵ Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 36—37, III таб., 1—3.

²⁶ А. А. Калантарян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 47, XXV таб., 1—3.

²⁷ Бах: Гараултәпә археоложи газынтысына аид көстәрилән чөл гејди китабы. 18, 28, 30 вә 38-чи нөмрәләр.

²⁸ А. А. Калантарян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 48—49, XXVII вә XXXVII таб-лолар.

²⁹ И. А. Гизелишвили, О. В. Ткешелашвили. Археологические памятники Тбилиси. Тбилиси, 1961.

³⁰ Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 39—42, V таб. 1—3, XII, таб. 1—5.

гайда оларат гарышыг (гара, боз вэ сарымтыл-гырмызы) рэнк алмышдыр. Сэрничлэрин биширилмэ техникасы, хусусилэ биширилэн замандыр. Сэрничлэрин алмасынын сәбәби тэдигатчылар тәрәфиндән һәлә дэ гарышыг рэнк алмасынын сәбәби тэдигатчылар тәрәфиндән һәлә дэ ајдынлашдырылмамышдыр. Оларын чохунун гулпунун үстүнә көртмә вэ басма үсулу илә усталара мэхсус мүхтәлиф формалы нишан вэ дамгалар вурулмушдур (II таб., 8—10). Һәммин нишан вэ дамгалар чох күман ки, дулусчулуг сәнәти сәһәсиндә мөвчуд олан хусусијјәтчилији әкс етдирмәклә, бөјүк күрәләрдә ортаглы биширилән габларын танынмасы үчүн вурулмушдур.

Тәркәшин сэрнич формалы кил габлары Кичик Галачыгдан вэ Бөјүк Галачыгын үст мэдәни тәбәгәсиндән чох тапылмышдыр. Бөјүк Галачыгын икинчи мэдәни тәбәгәсиндә белә габларын кетдикчә азалмасы габарыг шәкилдә һисс едилир. Оларын там охшарлары Минкәчевир³¹, Двин³², Гараултәпә³³ вэ Галакаһ³⁴ илк орта әср јашајыш јерләриндән чох тапылмыш вэ тэдигатчылар тәрәфиндән V—VII әсрләрә анд едилмишдир. Үмумијјәтлә, сэрнич формалы габлар, илк орта әср абидәләринин дөврүнү тәјин етмәк үчүн сәчијјәви археоложи материаллардан бири һесаб едилә биләр.

Нарын килдән һазырланмыш габлара әсасән Бөјүк Галачыгын икинчи мэдәни тәбәгәсиндә тәсадүф едилмишдир. Бу габларын дивары назик, рәнки ачыг гырмызыдыр. Инчә формаја малик олсалар да, әлдә һазырландыглары үчүн көвдәсинин үстүндәки бармаг изләри јахшы һисс едилир. Һәммин габларын бәзиси допу, бәзиси сүдданбичимли, бәзиси исә дарбогазлы су габлары формасындадыр (III таб., 1—5). Үмумијјәтлә, нарын килдән һазырланан габларын әксәријјәти Минкәчевирин илк орта әср јашајыш јерләриндән ашқара чыхарылан сүдданбичимли вэ допу формалы кил габларла мүгајисә едилә биләр³⁵.

Тәркәшдә Бөјүк Галачыгын икинчи мэдәни тәбәгәсини онун үчүнчү мэдәни тәбәгәсиндән фәргләндирән башлыча чәһәт мәнз нарын килдән һазырланан габларын анчаг бу икинчи тәбәгәдән ашқар едилмәсидир. Јери кәлмишкән гејд едә биләрик ки, Гараултәпә јашајыш јериндә дә мэдәни тәбәгәнин алт гаты бу чүр кил габлар верир³⁶. Һәр һалда, Тәркәш вэ Гараултәпә илк орта әср јашајыш јерләринин алт мэдәни тәбәгәсинин кил габларынын истәһсалында мүәјјән гәдәр инчәлик вэ зәрифлик нәзәрә чарпырса, үст мэдәни тәбәгәнин кил габлары үчүн кобудлуг, садәлик даһа сәчијјәви һалдыр.

Археоложи газынтылар заманы ашқара чыхарылмыш бир әдәд габ килинин тәркибинә көрә тәсвир етдијимиз бүтүн габлардан фәргләнир. Саман гарышдырылмыш нарын килдән һазырланмыш бу габ бир нөв ири таваны хатырладыр. Еһтимал ки, белә габлардан чөрәк биширмәк үчүн кил сач кими истифадә едилмишдир (III таб., 2). Бурада мараглы чәһәт габын килинә саман гатылмасыдыр. Сон вахтларадәк килинин тәркибинә саман гатылмыш габлара биз Енеолит дөврү материаллары пчәрисиндә тәсадүф едилдијини билирдик³⁷. Һалбуки формача вэ дөвр сәтибарилә ејни олмасалар да, килинин тәркибинә

³¹ Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 38—39, IV таб., 1—9.

³² А. А. Калантарјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 48.

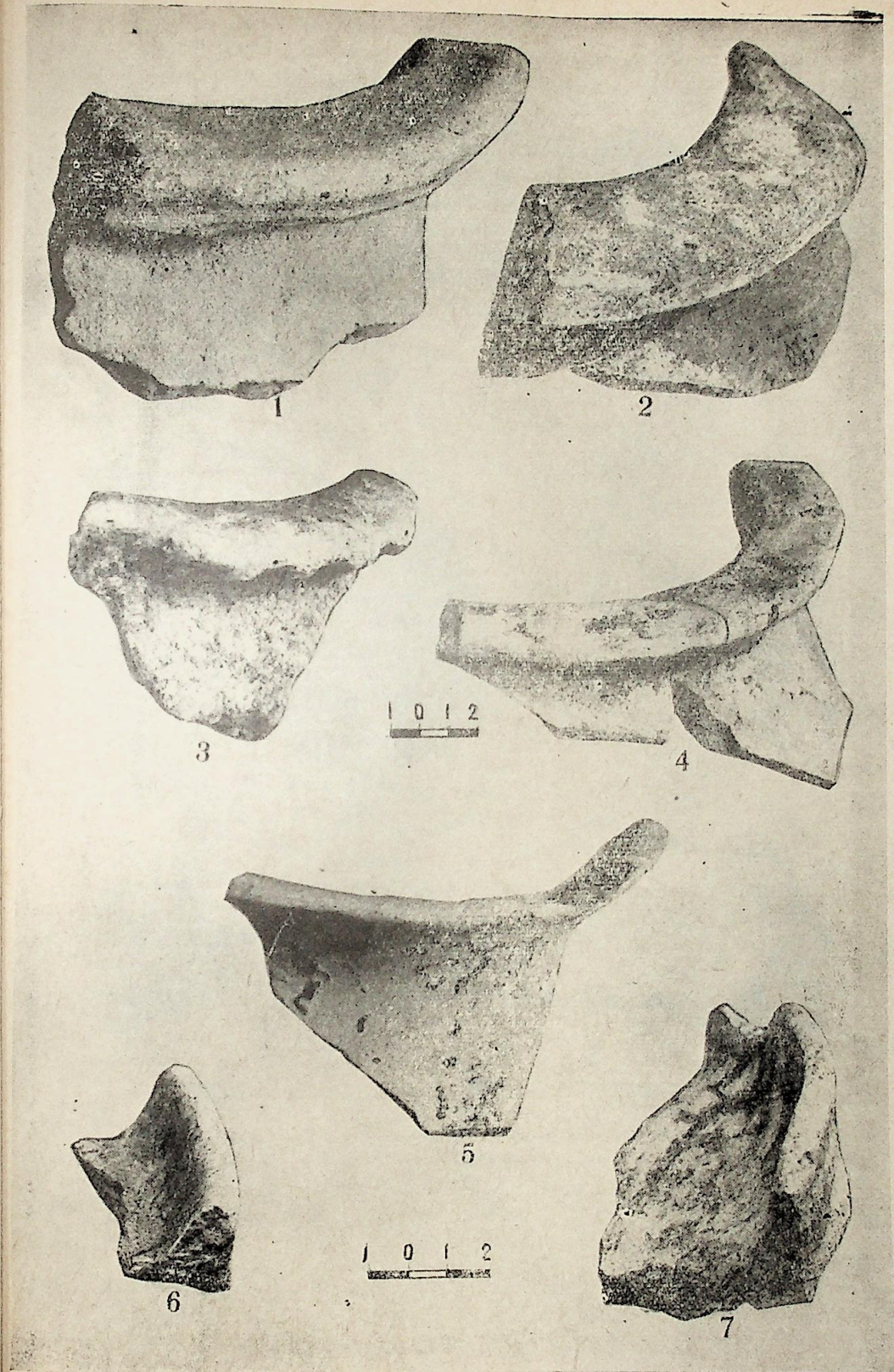
³³ Гараултәпә археоложи газынтысына анд көстәрилән чөл гејди китабы, № 54 (бурада сэрнич формалы габларын кениш тәсвири верилмишдир).

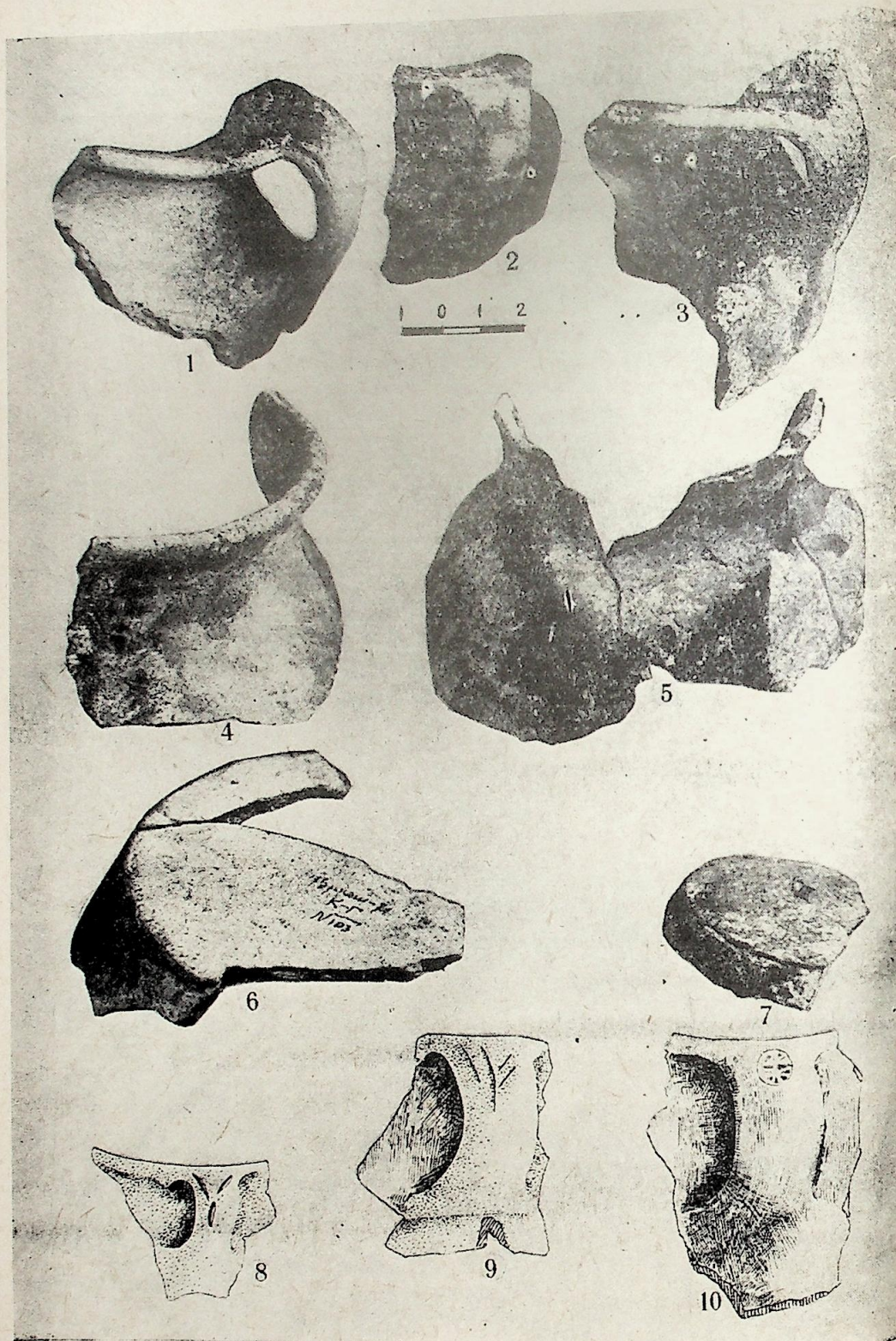
³⁴ Ф. Л. Османов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 55—57, I таб., 8, 10, 11.

³⁵ Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 40, VI таб., 1—3, сәһ. 42, VII таб., 1—3.

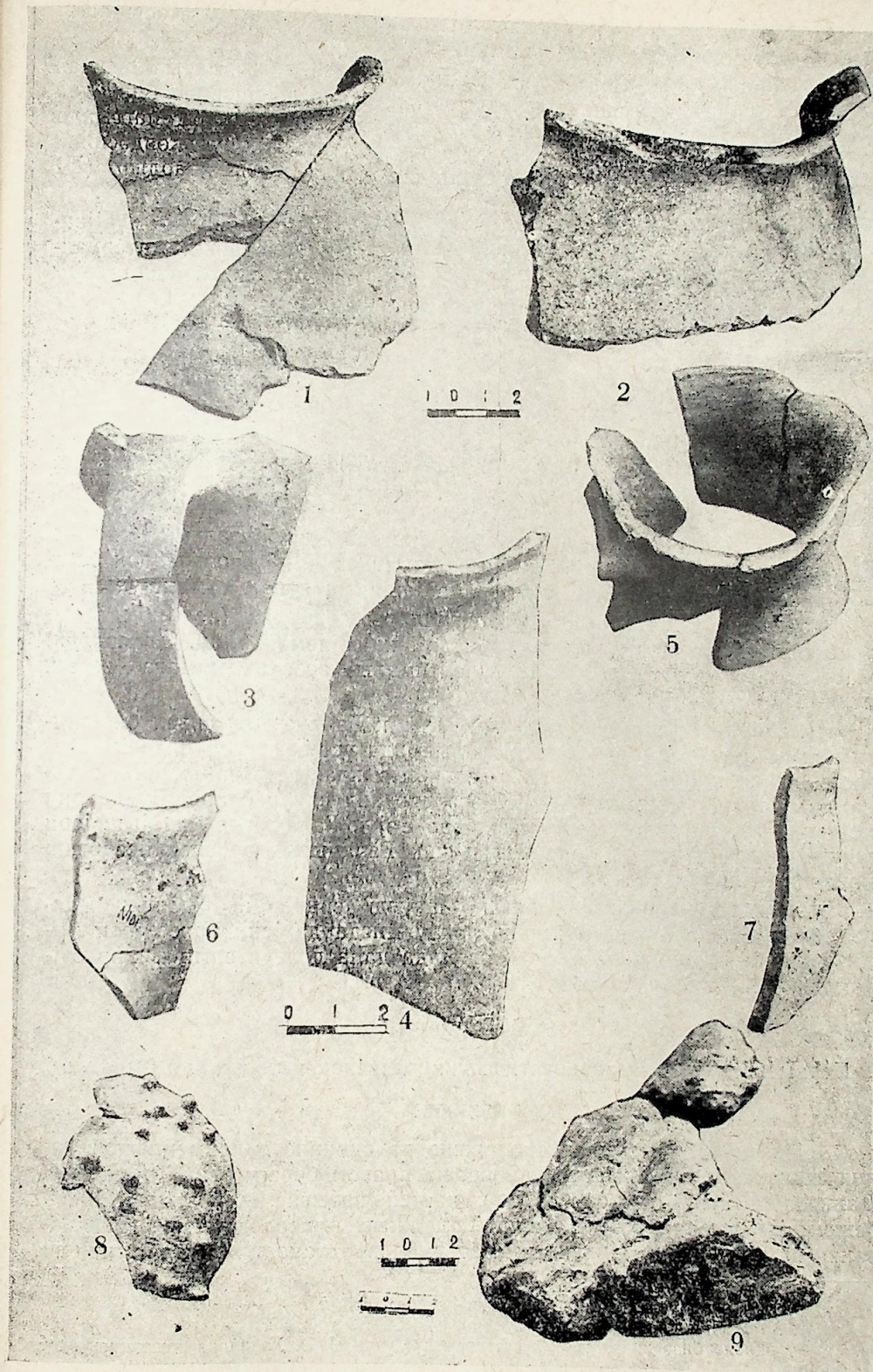
³⁶ Гараултәпә археоложи газынтысына анд көстәрилән чөл гејди китабы, 74 вэ 88-чи нөмрәләр.

³⁷ О. Һ. Һәбибуллајев. Күлтәпәдә археоложи газынтылар, Бақы, 1959, сәһ. 62; Ч. Н. Рүстәмов. Төјрәтәпәдә кәшфијјат газынтысы, АММ, VI ч., Бақы, 1965, сәһ. 25—26.

2-еи табло.

3-чү табло

саман гатылмыш гаבלара Төркөш, Машанлы кими илк орта эср јаша-
мыш јерләриндә дә тәсадүф едилмишдир³⁸.

Төркөшдә апарылан археоложи кәшфијјат газынтыларындан
(Кичик Галачыгдан) ашкар едилән материаллар ичәрсиндә бир әдәд
шүшә габ ғырыгы хусуси мараг доғуруп. Габын формасы һаггында
там тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн дејилдир. Лакин онун көвдәсинин
үстүндә хырда мәмәчикләри хатырладан чохлу чыхыг вардыр (III
таб., 8).

Белә шүшә габлар илк орта эср абидәләринин дәврүнү мүүјјән-
ләшдирмәкдә сәчијјәви хусусијјәтә малик олан археоложи материал-
лардан биридир. һаггында бәһс етдијимиз шүшә габын охшарлары
Минкәчевирин илк орта эср јашајыш јерләриндән³⁹, Хыныслынын илк
орта эсрләрә аид гәбир абидәсиндән⁴⁰ вә Шәркаһ күп гәбирләриндән
тапылмышдыр⁴¹.

Беләликлә, Төркәшин Бөјүк вә Кичик Галачыг һиссәләриндә апа-
рылмыш археоложи кәшфијјат газынтылары заманы ашкар едилән
мүхтәлиф нөв мадди-мәдәнијјәт галыгларынын Ермәнистан, Күрчүс-
тан вә Азәрбајчанын диқәр һәмдөвр абидәләринин материаллары илә
мүгајисәли шәкилдә өјрәнилмәси ашагыдакы нәтичәјә кәлмәјә имкан
верир:

I. Төркәшин һәм Бөјүк Галачыг, һәм дә Кичик Галачыг һиссәси
илк орта эср јашајыш јери олмуш вә тәхминән III—IV эсрләрдән баш-
лајараг VIII эсрин соңунадәк бурада јашајыш давам етмишдир.

Төркөшдә јашајышын әрәб ишғаллары дәврүндә (чох күман ки,
әрәб ишғаллары илә әлагәдар) битдијини сөјләмәк олар. Археоложи
материаллар дәвр етибарилә бу еһтималы әсасландырмаға имкан
верир.

II. Бөјүк Галачыгда јашајыш Кичик Галачыгдан әввәл башлан-
мышдыр. Онун тәхминән 2 м галынлығында үст вә ја соң мәдәни тәбә-
гәси Кичик Галачыгын чәми 2 м галынлығындакы мәдәни тәбәгәси илә
һәмдөвр олуб, тәхминән V—VIII эсрләрә аид едилә биләр. Бу да ону
көстәрир ки, тәхминән V—VI эсрләрдә Бөјүк Галачыгда јашајыш јери
дарысгаллыг етмиш вә тәдричән Кичик Галачыгын әразиси һесабына
кенишләнмишдир.

Шүбһәсиз, кәләчәкдә Төркәш јашајыш јериндә апарылачаг әсас-
лы тәдгигат ишләри нәтичәсиндә чохлу мигдарда јени археоложи ма-
териал әлдә едиләчәк вә абидә һаггында даһа долғун елми фикир сөј-
ләмәк мүмкүн олачагдыр.

Ф. В. Гадиров

Первые результаты археологических разведок в поселении Таркеш

РЕЗЮМЕ

Поселение Таркеш расположено на окраине одноименного селе-
ния Таркеш Варташенского района, на правом берегу реки Турианчай.
Данный памятник состоит из двух частей, называемых местным насе-
лением Беюк Галаджыг и Кичик Галаджыг. Археологические исследо-
вания и изучение выявленных материалов установили, что Таркеш

³⁸ Ф. В. Гадиров. Көстәрилән елми һесабат, сәһ. 22.

³⁹ Р. М. Ваһидов. Көстәрилән эсри, сәһ. 57, XI таб., 29.

⁴⁰ Бу барәдә бизә ишфәһи мәлүмат вердији үчүн Ч. Ә. Хәлилова тәшәккүрүмүзү
билдирirik.

⁴¹ А. Б. Нуријев. Шәркаһ күп гәбирләри һаггында. АММ, чилд VII, Бакы,
1973, сәһ. 226—227, III таб., 3.

является раннесредневековым памятником, относящимся примерно
к III—VIII вв.

Основную территорию этого поселения занимает Беюк Галаджыг,
где жизнь началась сравнительно раньше, чем в Кичик Галаджыге,
расположенном на северной стороне. Лишь впоследствии (в V—
VIII вв.) поселение было расширено и заняло территорию Кичик
Галаджыг.

Нет сомнения, что дальнейшее продолжение всесторонних исследо-
ваний этого памятника даст новый, богатый материал, который расши-
рит наше представление об этом интересном поселении раннего
средневековья.

ВӘЛИ ӘЛИЈЕВ

ШАҺТАХТЫНЫН ТУНЧ ДӨВРҮ АБИДЭЛЭРИ

Нахчыванын ән гәдим тарихи абидәләриндән бир групу Илич рајонундакы Шаһтахты кәнди эразисиндә јерләшмишдир.

Археоложи тәдгигатлар кәстәрир ки, һәлә е. ә. II—I минилликләрдә бу кәнди эразисиндә мәскән салмыш гәдим тајфалар әсрләр боју өз доғма јурдларыны тәрк етмәмишләр.

Шаһтахты Аразын сол саһилиндә јерләшән ән ири гәдим јашајыш мәскәнләриндән бири олмушдур. Буну индики Шаһтахты кәнди эразисиндә Тунч дөврү јашајыш јери вә некрополунун тутдуғу кениш саһә сүбүт едир.

Мә'лумдур ки, Нахчыванын Аразбоју узанан эразиси әсасән дүзәнлик олуб, шоран вә гумсал торпағлардыр. Араз саһили боју узанан Бөјүкдүздә бу даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

Аразбоју дүзәнликдә јашајыш, әкинчилик вә малдарлығын инкишафы үчүн ән әлверилиш шәраит Шаһтахты кәнди эразисиндәдир. Бурада јашајыш мәскәнләри әсасән гәдим тичарәт јоллары үзәриндә салынышдыр.

Јахын Шәрг өлкәләри илә Загафгазијаны бирләшдирән мүһүм тичарәт јолларындан бири мәһз Шаһтахтыдан кечир. Бүтүн бунлар Шаһтахтынын һәлә чох гәдим заманлардан ири мәдәнијјәт мәркәзләриндән биринә чеврилмәсинә сәбәб олмушдур. Бу чәһәти Шаһтахты эразисиндәки мадди-мәдәнијјәт абидәләриндә ајдын изләмәк мүмкүндүр.

Шаһтахтынын гәдим мәдәнијјәти абидәләри һәлә отузунчу илләрдә тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмишдир. Бурада илк дәфә 1936-чы илдә Ә. К. Әләкбәров тәрәфиндән археоложи тәдгигат ишләри апарылмышдыр¹.

Ә. К. Әләкбәров Ковургалада вә онунла әлагәдар некрополда апардығы тәдгигат әсасында белә бир дүзкүн нәтичәјә кәлмишдир ки, Шаһтахты эразисиндә е. ә. II минилликдә шәһәр типли јашајыш јери олмушдур². Онын тәдгиг етдији кромлехли даш гуту гәбир абидәси даһа марағлы елми нәтичәләр вермишдир. Бурадан гәдим шәһәр мәдәнијјәтинә аид зәнкин материал, полихром бојалы ғаб, јүксәк сәнәткарлығла һазырланмыш боз, гара рәнкли керамика, ғызыл тәбәгә илә

¹ А. К. Алекперов. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, сәһ. 46—47.

² А. К. Алекперов. Крашенная керамика Нахчыванского края и Ванское царство, СА, 1937, № 4, сәһ. 225.

өртүлмүш ат бәзәји вә тунч мә'мулаты әлдә едилмишдир. Ириһәчмили полихром бојалы кил ғаб сәнәткарлығ вә бәдии чәһәтдән диггәти хүсусилә чәлб едир. Ғабын үзәри сары вә ғырмызы рәнклә өртүлмүш, гара вә ғырмызы рәнклә гуш, вәһши һејван, кечи шәкилләри, еләчә дә һәндәси рәсмләрлә чох мәһарәтлә бәзәдилмишдир. Шаһтахты керамикасы Јахын Шәргин гәдим шәһәр мәдәнијјәти очағларынын јүксәк дулусчулуг мә'мулаты илә мүгајисә едилә биләр.

Шаһтахты адынын өзү топонимик бахымдан диггәти чәлб едир. Бу адын нечә јаранмасы вә нә илә әлагәдар олмасы һағгында һәләлик диггәти тарихи мә'лумата малик дејилик. Орта әср шаһлығлары дөврүндә Шаһтахтынын мәркәз олмасы һағгында неч бир мә'лумат јохдур. Демәли, бу кәнди ады Шаһтахты эразисиндәки гәдим абидәләрлә әлагәдар ола биләр. Чох еһтимал ки, индики кәнди шималында јерләшән Ковургала јерли чамаат тәрәфиндән Шаһтахты адландырылмышдыр. Беләликлә, Шаһтахты ады бурадакы ән гәдим шәһәр јеринә верилмиш шәрти аддан јарана биләр. Бу фикримизи бир гәдәр дә әсасландырмағ үчүн бир мүһүм факты гејд етмәк лазымдыр. Нахчыван эразисиндә Шаһтахты ады илә танынан икинчи абидә орта әср Әлиндәгаласында да мә'лумдур. Шаһтахты Ковургаласында һәмин ад гәдим шәһәрин мәркәзиндәки нарынғалаја, Әлиндәдә исә әмирин вә јахуд һөкмдарын отурдуғу нарынғалаја дејилир. Демәли, Ковургаланын нарынғаласы сонракы нәсилләр тәрәфиндән гәдим шаһлара аид едилмиш вә белә адландырылмышдыр.

Шаһтахты абидәләринин тарихинә даир јени мә'луматлар вә материаллар 1968—1971-чи илләрин археоложи тәдгигатлары заманы әлдә едилмишдир. Бу археоложи тәдгигатлар кәстәрир ки, Шаһтахты абидәләри комплексинә һазырда Ковургала ады илә танынан гәдим јашајыш јери вә бөјүк некропол дахилдир.

Ковургала Шаһтахты кәндиин шималында, һүндүр тәпә үзәриндә јерләшир. Ковургаланын шәргиндән кечән кениш, гуру чај вадисинин мәнсәби Аразын сол саһилиндә, мәнбәји исә Гарабағлар кәнди јахынлығында Кичик Ғафгаз дағ силсиләләринин этәјиндәдир. Көрүнүр, мәнбәјини Гарабағлар кәндиин шималындакы дағлардан алан Асны чајы вахты илә бурадан ахыб Араза төкүлүрмүш. Шаһтахты эразисиндә гәдим тајфаларын мәскәнләшмәсиндә, еһтимал ки, бу да мүһүм рол ојнамышдыр.

Ковургала гәдим јашајыш јеринин үмуми саһәси 6—8 гектар олмушдур. Мәркәзи һиссәси бир гектара гәдәр олуб, ири дашлардан даирәви планда тикилмиш мөһкәм мүдафиә дивары илә әһатәләнмишдир. Ковургала мүдафиә тикинтиси гәдим сиклоп тикинтиләрини хатырладыр.

Ковургаланын ғала дивары вә мәдәни тәбәғәси әсрләр кечдикчә күчлү тәбии дағынтыја мә'руз ғалмышдыр.

Дикәр тәрәфдән, сон дөврләрдә Шаһтахты чамааты бу гәдим јашајыш јеринин диварларыны сөкүб ондан тикинти материаллары ки ми истифадә етмишдир. Одур ки, Ковургала гәдим мүдафиә ғаласынын јалғыз бүнөврә дашлары ғалмышдыр. Ғала диварларынын ғалығлары јашајыш јеринин гәрб һиссәсиндә даһа ајдын мүшаһидә олунур. Археоложи ахтарышлар заманы Ковургалада Тунч дөврүнә аид ғырмызы, боз, гара рәнкли керамикаја, дән дашларына, сүрткәчләрә, даш күрзләрә вә с. мадди мәдәнијјәт ғалығларына тәсадүф едилмишдир. Ковургаланын чәнуб вә гәрб тәрәфиндә чох кениш бир саһәдә гәдим некропол јерләшир. Һазырда һәмин некрополун бөјүк бир һиссәсини јени салыныш биналар вә бағлар тутур.

Шаһтахты некрополундакы гәбир абидәләри даш гутулардыр. Бу абидәләр дөрдкүнч формада олуб, диварларына шағули истигамәт-

дә ири сал дашлар дүзүлмүш, үзөрлөри исә сал дашларла өртүлмүшдүр. Гәбирләрин узунлуғу 2—3, ени 0,7—1 м, дәринлији 1 м-ә гәдәрди. Бә'зи даш гутуларын этрафына концентрик формада даш чәркәләрн дүзүлмүшдүр. Кромлех адланан белә гәбир абидәләринин диаметри 7 м-дән 10 м-ә гәдәрди.

Бә'зән даш гутулар бир-биринин јанында, бир хәтт үзрә јерләш-дирилмишди. Белә гәдим дәфн адәтинә илк дәфәди ки, Шаһтахты-да тәсадүф едилди.

1971-чи илдә Шаһтахтыда тикинти ишләри заманы бир нечә даш гу-ту гәбри дағдылмыш вә тәсадүфән ашкара чыхарылмыш археоло-жи материал Нахчыван Тарих Музејинә верилмишди. Һәмин мате-риалларла танышылыгдан сонра Шаһтахтыда археоложи тәдгигат иш-ләри апарылмышдыр³.

Әлдә едилән јени археоложи материал мүхтәлиф нөв керамика мә'мулаты, тунч биләрзикләр, асмалар, үзүкләр, цилиндрик мөһүр, мүхтәлиф формалы рәнкли мунчуглардан ибарәтди.

Керамика мә'мулатына күпә, чөлмәк, хејрә, каса, гәдәһ вә чајник типли габлар дахилди. Килләрин тәркибинә нарын гум гатылмышдыр. Онлар чох симметрик формада олуб, гырмызы рәнклә, јахшы биши-рилмиш, назик диварлыдыр. Габларын бир гисми јүксәк сәнәткарлыг нүмунәси олуб, полихром бојаларла зөвглә нахышланмышдыр.

Полихром бојалы күпәләр һәчмчә кичикди. Көвдәләри габарыг, боғазлары дар, отурачаглары јастыдыр. Ағызларынын кәнарлары бир гәдәр харичә әјилмишди. Бә'зиләринин үзәри азча кәлә-көтүр олса да јахшы сығаланмышдыр. Бу һәмин күпәләрин әлдә һазырландығыны көстәрир. Нахыш онларын көвдәсинин јухары һиссәсинә чәкилмишди. Әввәлчә күпәләрин көвдәси сары рәнклә өртүлмүш, сонра исә гара вә гырмызы рәнклә һәндәси мотивләрлә бәзәдилмишди.

Бир гајда олараг, күпәләрин боғазы гырмызы, үфги хәтлә әһатә олунмүш, бундан ашағыда исә үчбучаглар вә бир-биринин ичәрисиндә јерләшән бучаглар чәкилмишди. Бучагларын әксәријјәтинин ичәрисин-тор нахышы илә долдурулмүшдүр⁴ (III табло, 3—4). Күпәләрдән бири-нин үзәриндә бир гисм бучаг рәсмләри нисбәтән мүрәккәб вә чох ма-рағлы композисијада јерләшдирилмишди.

Бу рәсм илк бахышда свастиканы хатырладыр⁵ (III табло, 6). Чајник типли полихром бојалы габлар өз инчәлији илә диггәти даһа чох чәлб еди. Онларын көвдәси симметрик формалы вә шаршәкил-лиди. Отурачага јахын көвдә бир гәдәр даралыр. Ағызлары дар вә дүз, отурачаглары јастыдыр. Бирисинин отурачагы һүндүр дабанлы-дыр. Көвдәсинин ортасында дирсәквары чыхынтысы олан шырновлу лүләк, оңун әкс тәрәфиндә исә гулагчыг шәкилли дешикли гулп вар-дыр.

Чајникләрин биринин көвдәсинин јухарысы сары рәнклә өртүл-мүш, гара вә гырмызы рәнкли торлу үчбучагларла бәзәдилмишди. Боғазына вә көвдәсинә гара рәнклә үфги хәтләр чәкилмишди⁶ (III табло, 7).

Дикәр чајникин көвдәсинин јухарысы сары, ашағысы, лүләји вә гулпу исә түнд гырмызы рәнклә өртүлмүшдүр. Чајникин үзәриндә га-ра вә гырмызы рәнклә назик хәтләрлә чох сәлигә илә торлу үчбучаг-лар чәкилмишди. Үчбучаглар арасында исә гырмызы рәнклә илан рәсмләри верилмишди. Бу чајникин дә боғазына вә көвдәсинин орта-

³ Тәдгигат ишләри мөәллиф тәрәфиндән апарылмышдыр. Бурадан әсас мәгсәд, дағдылан гәбир абидәләрини гејдә алмаг вә материал топламаг олмушдүр.

⁴ Нахчыван Тарих Музеји, инв. № 1026, 1028.

⁵ Јенә орада, инв. № 1021.

⁶ Јенә орада, инв. № 1023.

сына үфги истигамәтдә назик гара хәтләр чәкилмишди⁷ (III табло, 5).

Шаһтахтыдан јени тапылан полихром бојалы габлар Азәрбај-чанын Тунч дөврү бојалы габлар мәдәнијјәтинин икинчи инкишаф мәрһәләси (е. ә. XVII—XV әсрләр) үчүн сәчијјәвиди⁸. Бу нөв поли-хром бојалы габлар Гызылвәнкдән⁹, Икинчи Күлтәпәдән, Нахчыван шәһәриндәки гәдим некрополдан мә'лумдүр.

Боз вә гара рәнкли садә кил габлар сајча үстүнлүк тәшкил еди. Габларын һамысынын килинә нарын гум гатылмышдыр. Формача мүх-тәлиф бу габлар чох симметрик шәкилдә һазырланмыш, әсасән назик диварлыдыр. Әксәријјәтинин үзәри јахшы сығаланмышдыр. Бә'зи габларын үзәри јүнкүлчә чилаланмышдыр. Онлар түнд рәнклә олма-салар да, јахшы биширилмишди.

Садә кил габларын әксәријјәти күпәләрди. Бу тип габлар көвдә вә боғазынын формасына көрә бир-бириндән фәргләнәрәк әсасән ики група ајрылды.

Биринчи група габарыг вә узунсов көвдәли, гыса боғазлы, дар ағызлы, јасты отурачаглы күпәләр дахилди. Ағызларынын кәнары азча кери гатланмышдыр. Көвдәси вә ағзы ичәри тәрәфдән јүнкүлчә чилаланмышдыр. Күпәләр садә чизкиләрлә нахышланмышдыр. Бир гајда олараг, боғаз вә чијин һиссәсинә үфги паралел хәтләр чәкилмиш-ди¹⁰ (I табло, 3).

Бә'зи күпәләрдә бу хәтләр габын боғаз вә көвдәсини тамамилә әһатә етми¹¹ (II табло, 2,4).

Икинчи груп садә күпәләрин көвдәси шаршәкилли, боғазы цилин-дрик вә һүндүр, ағзы дар, отурачагы јастыдыр. Ағызларынын кәнары кери гатланмышдыр. Бу күпәләр бир нөв кузәни хатырладыр вә би-ринчи груп күпәләрә нисбәтән даһа инчә зөвглә һазырланмышдыр. Онларын үзәри јүнкүлчә чилаланмыш, чијин вә көвдә һиссәси бир нечә чәркә үфги дүз вә далғалы хәтләрлә нахышланмышдыр¹² (I таб-ло, 2,4).

Бә'зи күпәләрин боғаз һиссәсиндә шагули габарыг јапма нахыш-лар арасына чохлу шагули чызма хәтләр чәкилмишди. Күпәнин көв-дәсини исә бир үфги хәтт әһатә еди¹³ (I табло, 5).

Тәсвирләриндән көрүндүјү кими, Шаһтахты күпәләри формача мүхтәлифди. Белә габлар тәсәррүфат вә мәишәттә мүхтәлиф мәгсәд-ләр үчүн ишләдилә биләрди.

Шаһтахты күпәләриндән бирини хусуси гејд етмәк лазымдыр. Бу күпә боз рәнкли, галын диварлы вә һәчмчә ириди. Көвдәси јухары-да шаршәкилли, отурачага доғру кетдикчә узунсов формададыр. Бо-ғазы гыса вә даирәви олуб, ағзынын ғырагы харичә доғру әјилмиш-ди. Отурачагы јасты вә кичикди. Чијин һиссәсиндә лүләјә охшар чыхынтысы вардыр. Боғазына ики чәркә үфги чызма хәтт чәкилмиш-ди. Чијин вә көвдәси габарыг јапма золагларла әһатә едилмишди. Һәмин золаглар лүләкшәкилли чыхынтыја бирләшәрәк әјинти әмәлә кәтирир.

Күпәнин һүндүрлүјү 50, көвдәсинин диаметри 46, ағзынын диамет-ри 16, отурачагынын диаметри 14 см-ди¹⁴ (II табло, 7).

⁷ Нахчыван Тарих Музеји, инв. № 1030.

⁸ В. Г. Алиев Культура расписной керамики в Азербайджане (автореферат). Баки, 1966, сәһ. 20—21.

⁹ А. С. Спицын. Некоторые закавказские могильники. «Известия императорской археологической комиссии, 29-чу бурахылыш, СПб, 1909, сәһ. 4—5; 46, 50, 53—58, 60—63-чу шәкилләр.

¹⁰ Нахчыван Тарих Музеји, инв. № 1018, 1029.

¹¹ Јенә орада, инв. № 1019.

¹² Јенә орада, инв. № 1031, 1033.

¹³ Јенә орада, инв. № 1032.

¹⁴ Јенә орада, инв. № 1034.

Бизчә, бу күпәдән неһрә кими истифадә олунмушдур. Белә гәдим неһрәләр Икинчи Күлтәпә гәдим јашајыш јериндә вә Нахчыван шәһәри эразисиндә дә мә'лумдур¹⁵.

Шаһтахты неһрәси бурада јашајан гәдим тајфаларын малдарлыгы-ла мәшгул олдуғуна даир фикир сөйләмәјә әсас верир.

Керамика мәмулаты ичәрисиндә бир әдәд чөлмәк типли габ вардыр. Бу, гара рәнкдә олуб, килинә нарын гум гатылмыш, назик дивардыр. Көвдәси габарыг, ағзы дар, отурачагы јастыдыр. Чијниндә бир-бириндән бәрабәр мәсафәдә вә үфги истигамәтдә јерләшән дөрд гулпу вардыр. Бу, бир нөв Күр—Араз мәдәнијјәти габларынын гулпуна охшајыр. Габын көвдәси чилалыдыр¹⁶ (II табло, 5).

Хејрә типли габлар түнд боз рәнкдәдир. Бу габларын ағзы кениш, көвдәси јухары һиссәдә бир гәдәр габарыг, отурачагы јастыдыр. Ағзынын кәнарында үфги истигамәтдә јанышдырылмыш, гулпу әвәз едән дөрдкүнч чыхынты вардыр. Һәмин јапма чыхынтыја шагули гоша дешик ачылмышдыр. Хејрәнин ағзынын кәнарына үфги хәтләр чызылмышдыр. Үзәри јүнкүлтә чилаланмыш, ичәриси сығалланмышдыр¹⁷ (II табло, 6). Бу тип габлар гәдим Нахчыван дулусчулуғунда кениш јайылмышдыр.

Каса типли назик диварлы габлар боз рәнкдә олуб, јахшы биширилмишдир. Бу габларын ағзы дүз вә кениш, отурачагы јастыдыр. Ағзынын кәнарында үфги истигамәтдә јанышдырылмыш гулагчыгшәкилли дешикли гулп вардыр. Үзәри вә ичәриси јахшы сығалланмышдыр¹⁸ (II табло, 3).

Гәдәһ типли кил габлар чох симметрик формада һазырланмышдыр. Гәдәһләр боз рәнкдә олуб, цилиндрик көвдәли, дүз ағызлы вә һүндүр отурачаглыдыр. Онларын үзәри вә ичәриси јахшы сығалланмыш, ағзынын кәнарына үфги чызма хәтләр чәкилмишдир. Көвдәсинин јухарысында гулпу вардыр¹⁹ (I табло, 1).

Бу тип габлар е. ә. II минилликдә Нахчыван тајфаларынын мәишәтиндә кениш јайылмышдыр.

Шаһтахты тапынтылары ичәрисиндә бир әдәд чам формалы, боз рәнкли новлу габ диггәти хусусилә чәлб едир. Бу тип габа Азәрбајчан эразисиндә илк дәфә тәсадүф олунур. Һәмин габ чајникләр әсасында формалашдырылмышдыр. Көвдәси азча габарыг, ағзы кен вә дүз, отурачагы јастыдыр. Ағзынын кәнарында чајникләрдә олдуғу кими нову, чијниндә гулагчыгшәкилли дешикли гулпу вардыр. Үзәри вә ичәриси јахшы сығалланмышдыр²⁰ (II табло, 1).

Тунч мәмулатына мүхтәлиф бәзәкләр—асмалар, бојунбағылар, биләрзикләр, үзүкләр вә бир әдәд пиләк дахилдир. Тунч мәмулаты ичәрисиндә спирал шәкилли ејнәквары асмалар вардыр. Бу асмалар ен кәсији даирәви олан тунч мәфтилдән һазырланмыш, диаметрләри 4,5—6 см-дир²¹ (V табло, 1, 2).

Е. ә. II миниллијин орталары вә сонларына аид олан бу нөв асмалар Гызылвәнк даш гуту гәбирләриндән²² вә Кәнчәчај рајону абидәләриндән²³ мә'лумдур. Бојунбағылар ен кәсији даирәви олан тунч мәфтилдән һазырланмышдыр. Бојунбағыларла бирликдә онлары бәркит-

мәк үчүн зәнчирләр дә тапылмышдыр²⁴ (IV табло, 10). Бу тип зәнчирли бојунбағылара Гарабағларда дә тәсадүф олунмушдур²⁵. Тунч биләрзикләр даирәви формада олуб, учлары бир гәдәр аралыдыр²⁶ (IV табло, 6, 8).

Тунч үзүкләр даирәви формада олуб, учлары бир-биринә битишиkdir. Бәзиләринин бир учу әјилмишдир²⁷ (IV табло, 1—5). Бу тип садә тунч үзүкләр Гызылвәнкдән²⁸, Гарабағлар кәнди вә Нахчыван шәһәри эразисиндән ашкара чыхарылан даш гуту гәбирләрдән дә мә'лумдур.

Тунч мәмулаты ичәрисиндә бир әдәд даирәви формалы пиләк вардыр. Пиләк чәрчивә вә үз һиссәдән ибарәтдир. Пиләјин чәрчивәсинин кәнарлары әјиләрәк күмүш лөвһәнин ғырағларына бәркидилмишдир. Күмүш лөвһә дөјмә үсулу илә хырда нөгтәләрлә бәзәдилмишдир. Онун мәркәзи һиссәсинә концентрик даирә һәкк олунмуш, дахили һиссәси габарыгдыр. Бундан кәнарда нөгтәләрлә ишләнмиш үчбучағлар јерләшир. Үчбучағлар арасында кичик габарыг даирәләр верилмишдир²⁹ (III табло, 1).

Бу лөвһәнин нахышлары үмуми мотивдә Орта Тунч дөврү бојалы вә хусусилә штамп нахышлы боз, гара габларын бәзәкләрини хатырладыр³⁰. Демәли, Орта Тунч дөврү дулусчулуғунда мөвчуд олан тәсвири сәнәт ејни заманда метал мәмулаты истәһсалында дә тәтбиг олунмушдур. Ону да көстәрмәлијик ки, тәсвир олунан пиләјин ејни типли вахты илә Ә. К. Әләкбәровун тәдгиг етдији Шаһтахты кромлехиндән дә тапылмышдыр³¹.

Гејд етдијимиз материалларла бирликдә бурада чохлу мунчуг да ашкара чыхарылмышдыр. Мунчуглар әсасән ғырмызы рәнкли әгигдән, гара, боз вә с. рәнкли минераллардан һазырланмышдыр. Онлар овал, цилиндрик, үчбучағ формададыр³². Әгигдән һазырланмыш мунчугларын әксәријјәти хырдадыр.

Гара рәнкли сүхурдан һазырланмыш бир әдәд ири мунчуг үчбучағ формада олуб, бир учу назик вә кәзлидир. Үч дешији вардыр. Шаһтахтыда мәсамәли туфдан һазырланмыш дән дашларына, һәвәнкләрә, базалт чинсли дашдан дүзәлдилмиш даш күрзләрә, армудвары дәстә вә киркирәни хатырладан даш аләтә тәсадүф едилмишдир³³ (IV табло, 7—9).

Бу тип әмәк аләтләри Нахчыван эразисиндәки гәдим јашајыш јерләриндән кениш мә'лумдур.

Шаһтахтыдан јени тапылмыш бир әдәд цилиндрик мөһүр мүһүм елми әһәмијјәт кәсб едир. Бу мөһүр ағ пастадан һазырланмышдыр. Һәр ики учуна даирәви чызма хәтләр чәкилмишдир.

Мөһүрүн үзәриндә дирилик ағачы, онун бир тәрәфиндә кәһин, диқәр тәрәфиндә исә ики кечи рәсми һәкк едилмишдир. Кәһин узун әба кејмишдир. Ајағында чәкмә шәкилли кејим вардыр, башына дәбилгәни хатырладан күнлүклү кејим өртүлмүшдүр. Сачы архада чијнинә топланмышдыр. О, әлләрини јухарыја, дирилик ағачына доғру галдырмышдыр. Дирилик ағачынын будағларынын учунда мејвә вардыр.

²⁴ Нахчыван Тарих Музеји, инв. № 1036, 1040.

²⁵ Бу тапынтылар јени олуб, нәшр етдирилмәмишдир.

²⁶ Нахчыван Тарих Музеји, инв. № 1037, 1039.

²⁷ Јенә орада, инв. № 1038.

²⁸ Азәрбајчан Тарих Музеји, инв. № 606 (3143, 675) 3149, 652/3189, 638/3175, 1777, 1790, 1765, 1774.

²⁹ О. Һ. Һәбибуллајев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 28, I табло, 2-чи шәкил.

³⁰ Нахчыван Тарих Музеји, инв. № 1041.

³¹ О. Һ. Һәбибуллајев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 28, I табло, 2.

³² Нахчыван Тарих Музеји, инв. № 1042.

³³ Јенә орада, инв. № 1044.

¹⁵ Бу материал нәшр олунмамышдыр.

¹⁶ Нахчыван Тарих Музеји, инв. № 1020.

¹⁷ Јенә орада, инв. № 1022.

¹⁸ Јенә орада, инв. № 1025.

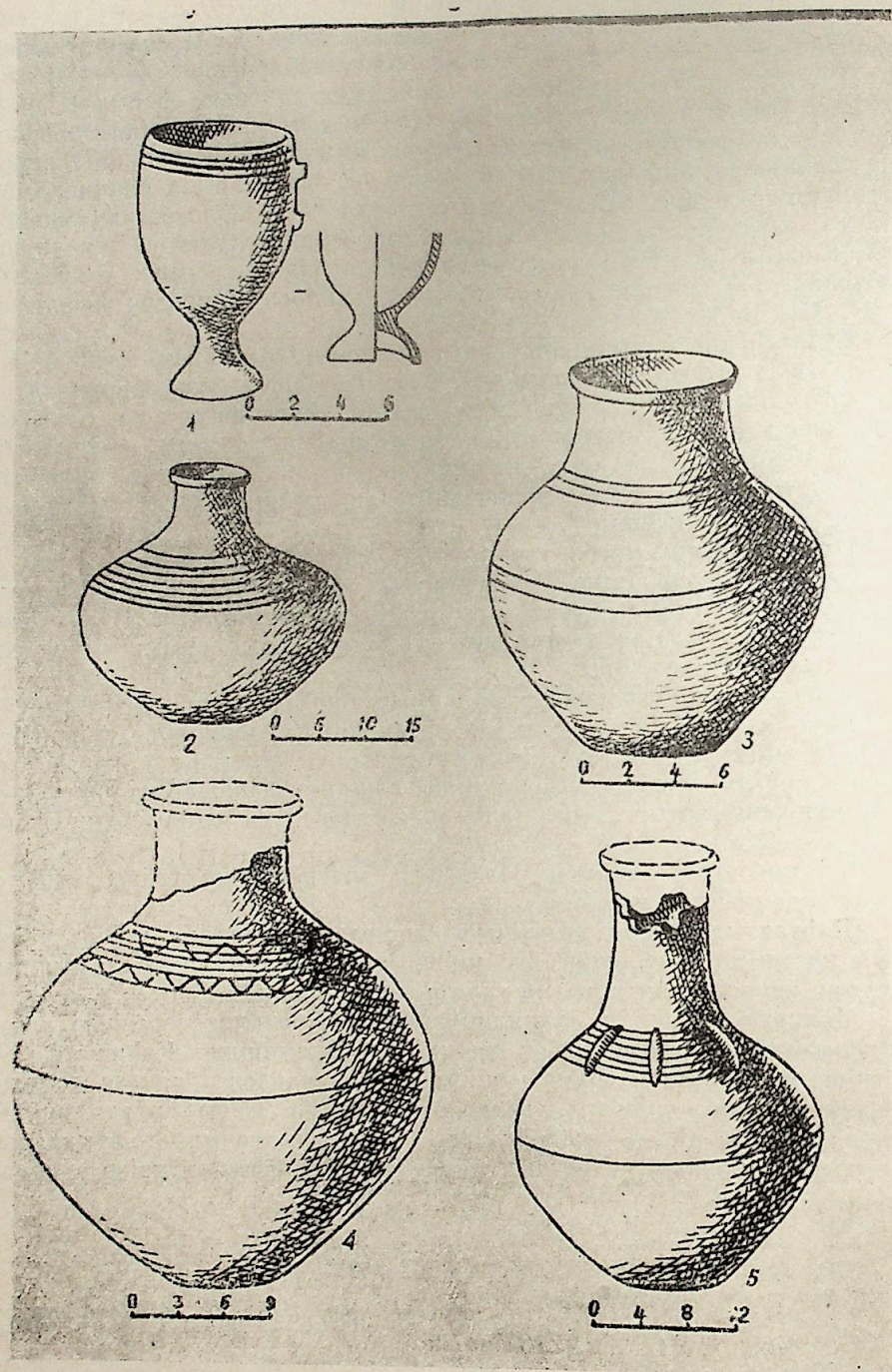
¹⁹ Јенә орада, инв. № 1020.

²⁰ Јенә орада, инв. № 1024.

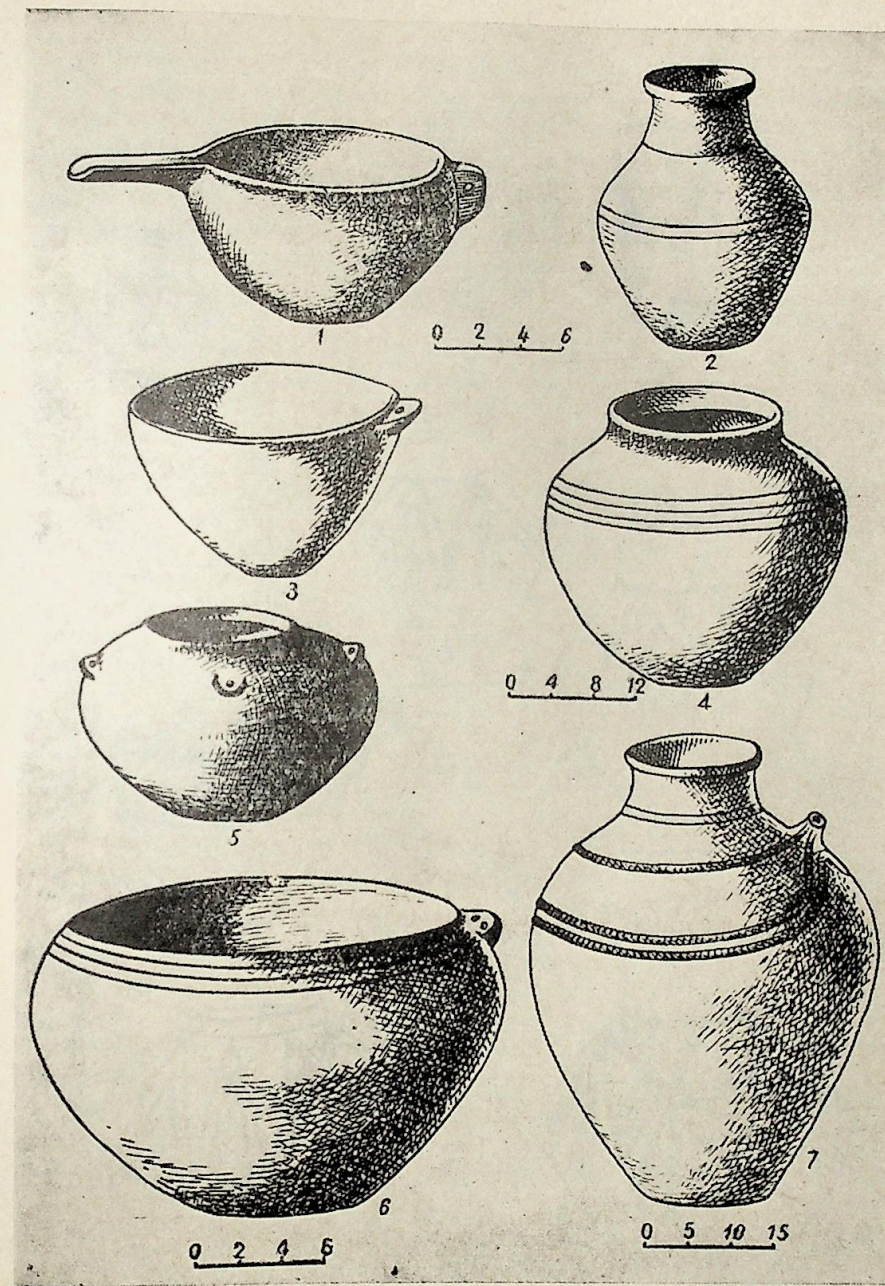
²¹ Јенә орада, инв. № 1035.

²² А. С. Спитсыи. Көстәрилән әсәри, сәһ. 13; 43-чү шәкил.

²³ И. Һ. Нәриманов. Кәнчәчај рајонунун археоложи абидәләри. Баки, 1958.

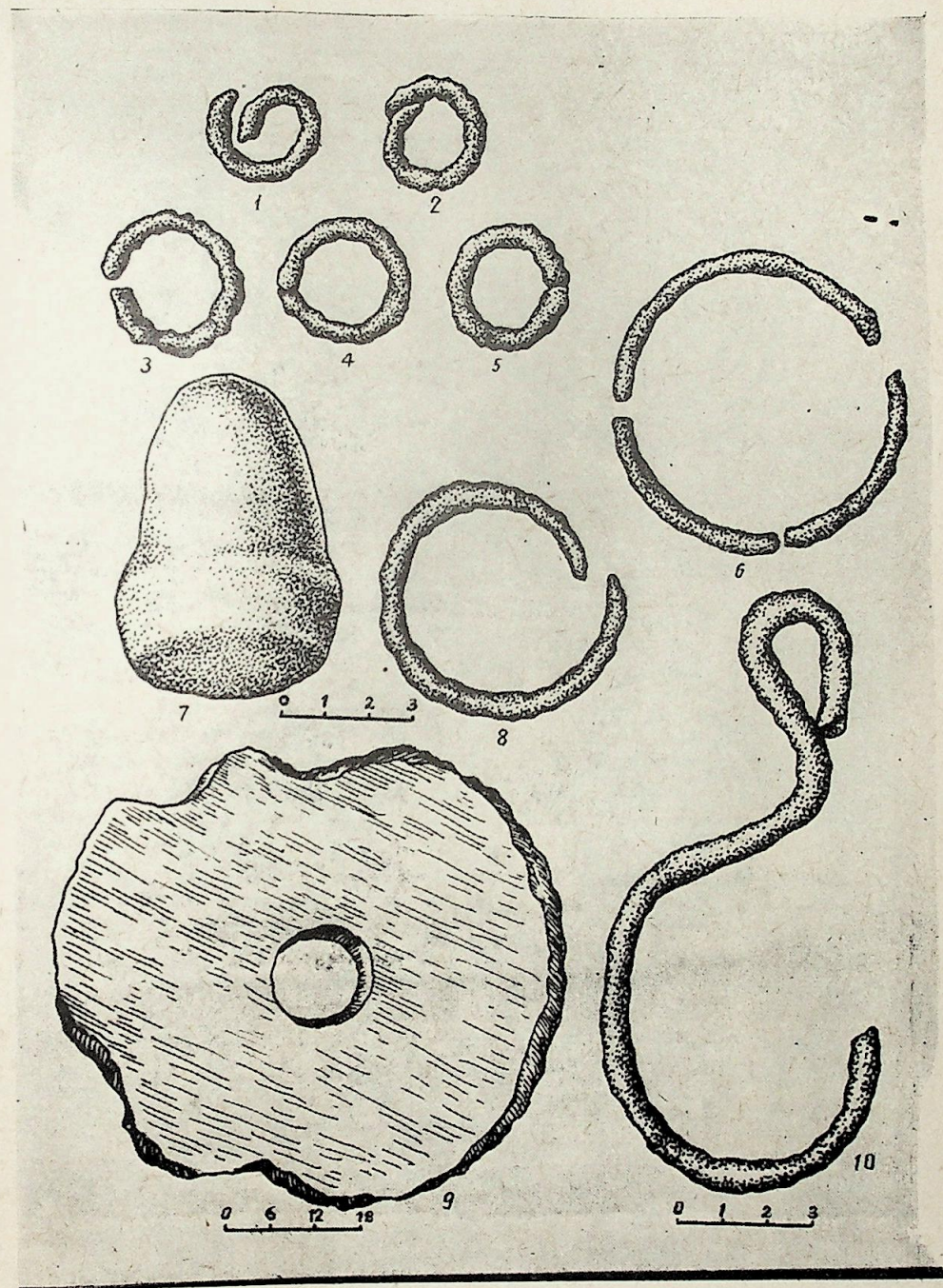
1-чи табло.

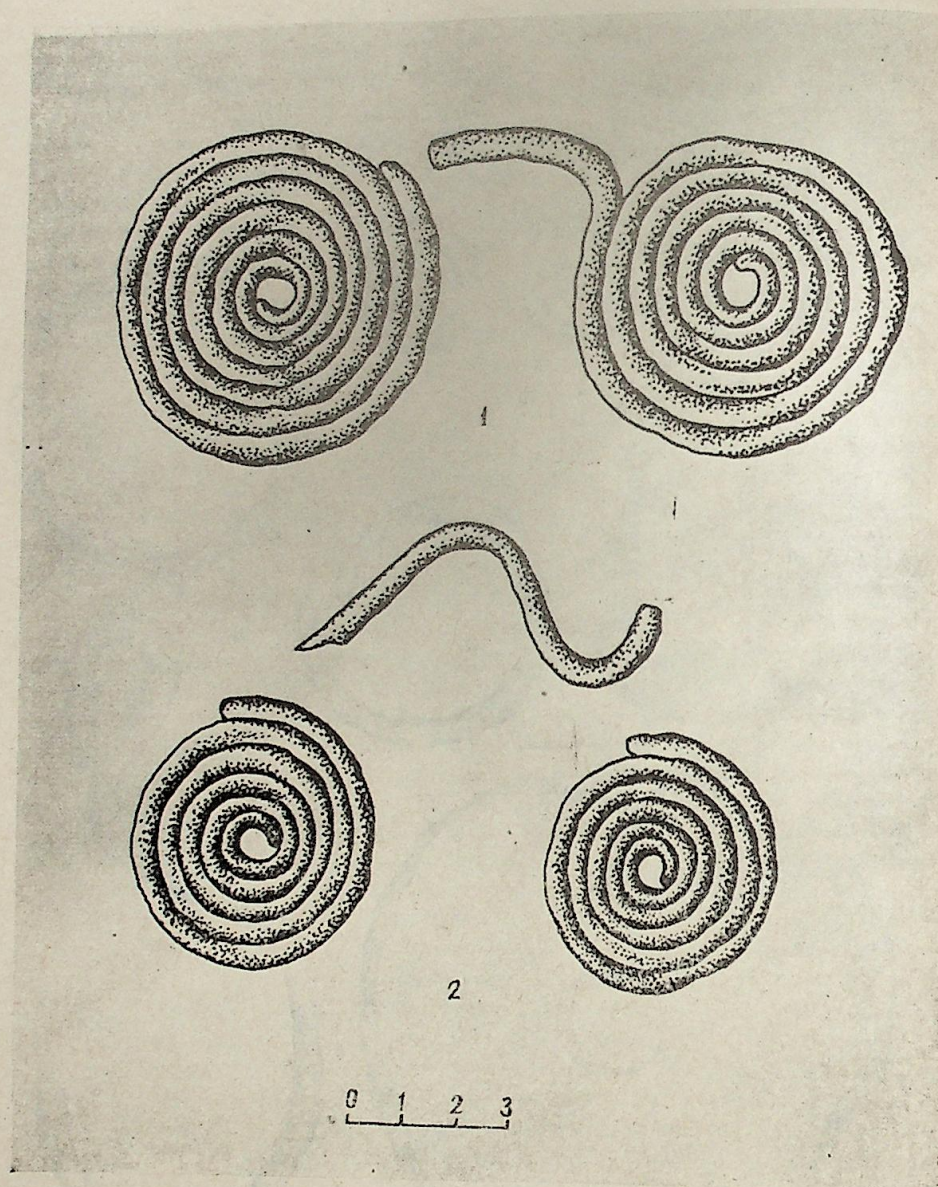
2-чи табло

3-й табло.

4-й табло.

5-чи табло.

Кечи рәсмләри дөш-дөшә дајанмыш, башлары кери чеврилмишдир. Рәсмләр чох симметрик верилмишдир. Мөһүрүн узунлуғу 2 см, диаметри 1 см-дир³⁴ (III табло, 2). Бу мөһүр Шахтақты вә онунла һәм-дөвр абидәләрин тарихини дәгигләшдирмәјә имкан верир.

Силиндрик мөһүрләр е. э. II минилликдә Јахын Шәрг өлкәләриндә кениш јајылмышдыр. Бу тип мөһүрләр Сурија—Фәләстин вә Талыш абидәләриндән мәлүмдүр³⁵.

Шахтақты силиндрик мөһүрү үзәриндәки рәсмләр композисијасына, мотивләринә кәрә Талышда Һәсәнзәминдән, Агаевләрдән, һәмчинә, Сурија вә Фәләстиндән, Кезердән, Рас Шамрандан тапылан силиндрик мөһүрләрлә чох јахын охшарлығ тәшкил едир³⁶. Һәмин мөһүрләр е. э. XV—XIV әсрләр үчүн сәчијјәви сәнәт нүмунәләридир³⁷. Силиндрик мөһүрләр Сурија—Фәләстин, Талыш, Күрдүстан вә диқәр Јахын Шәрг өлкәләри арасында игтисади, мәдәни әлағәләр олдугуну сүбут едир. Мәһз керамика вә тунч мәмулатынын мүғажисәли тәһлилинә, хусусилә силиндрик мөһүрә әсасән Шахтақтыда јени ашқар едилмиш Тунч дөврү абидәләрини е. э. XVI—XIV әсрләрә аид етмәк олар.

Јени археоложи тәдгигат әсасында белә елми нәтичәјә кәлмәк олар ки, Шахтақты е. э. II минилликдә Нахчыван әразисиндә әсас мәдәнијјәт очағларындан биринә чеврилмишдир. Шахтақты сакинләринин мәшғулијјәтиндә әкинчилик, малдарлығ вә мүхтәлиф сәнәткарлығ әсас јер тутмушдур. Бу дөврлә Нахчыван әразисиндә шәһәр типли јашајыш јерләри инкишаф етмиш, тикинти техникасы хејли јүксәлмиш вә мөһтәшәм истеһкамлар јаранмышдыр. Бу хусусијјәтләр Шахтақты вә онун гоншулуғундақы Гывраг, Јурдчу, Гарабағлар, Әзнәбүрд кәндләри әразисиндәки гәдим абидәләрдә өзүнү даһа ајдын шәкилдә кәстәрир. Шахтақты вә Гарабағлар кәндләри әразисиндәки абидәләр гәдим Нахчыван мәдәнијјәтинин ән јүксәк инкишаф мәрһәләсинә тәсәдүф едир.

Бу абидәләр е. э. II миниллијин биринчи јарысында Азәрбајчанда гәдим шәһәр мәдәнијјәтинин инкишаф етдијини вә дөвләтин јаранмасы үчүн зәмин ола биләчәк күчлү тајфа иттифағларынын әмәлә кәлдијини сөјләмәјә елми әсас верир.

В. Алиев

Памятники Шахтакты эпохи бронзы

РЕЗЮМЕ

Шахтакты является одним из древнейших культурных центров на территории Азербайджана, о чем свидетельствуют его богатые памятники II—I тыс. до н. э.

Памятники Шахтакты впервые выявлены в 30-х годах А. К. Алекперовым; материалы исследованного им кромлеха опубликованы О. А. Абибуллаевым.

В 1968—1971 гг. в Шахтактах нами собраны ценные археологические материалы. В настоящее время в комплекс памятников Шахтакты входят древнее поселение — Гявуркала и некрополь.

Поселение Гявуркала занимает площадь около 6—8 га. Центральная часть поселения около 1,5 га была обнесена мощной крепостной стеной, построенной из крупных камней. Гявуркала относится к числу поселений

³⁴ Нахчыван Тарих Музеји, инв. № 1042.

³⁵ C. F. Schaeffer. Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale, London, 1948, сәһ. 408—415.

³⁶ Јенә орада, 30-чу шәкил.

³⁷ И. Алиев. История Мидии. Бақы, 1960, сәһ. 162.

городского типа, которые существовали с начала II тыс. до н. э. до середины I тыс. до н. э. За это время вокруг поселения образовался огромный некрополь площадью около 10 га.

Погребальные памятники Шахтахты состоят из каменных ящиков, имеющих четырехугольную форму. Стены погребений выложены из крупных каменных плит. Перекрыта погребальная яма такими же каменными плитами. Длина вновь выявленных могильных ям 2—3 м, каменными плитами. Длина вновь выявленных могильных ям 2—3 м, ширина 0,7—1 м, глубина около 1 м. Некоторые каменные ящики обнесены каменными рядами в виде концентрического круга—кромлеха.

В 1971 г. в Шахтахтинском некрополе несколько каменных ящиков оказались разрушенными. В связи с этим нами были проведены археологические исследования и обнаружено множество материалов — расписная и серая керамика, бронзовые браслеты, кольца, очковидные подвески, шейные гривны, сердоликовые и пастовые бусы.

В керамику входят миски, чаши, кувшины, маслобойки, чайники, бокалы и другая посуда.

Расписная керамика Шахтахты очень изящна. Поверхность ее покрыта сверху желтой, а снизу красной краской. Верхняя часть посуды расписана геометрическим орнаментом. Среди этих находок привлекает особое внимание цилиндрическая пастовая печать, сиропалестинского типа XV—XIV вв. до н. э. Края этой печати обведены врезной линией, на ней имеются изображения древа жизни, человека с поднятыми руками, обращенного лицом к дереву, а также два козла.

Данная группа погребений Шахтахты относится к конечному этапу эпохи средней бронзы — XVI—XIV вв. до н. э.

Шахтахтинские памятники доказывают, что в эпоху средней бронзы на территории Нахичеванского края развивалась раннегородская культура.

А. А. ИЗМАЙЛОВА

ЖЕНСКАЯ НАРОДНАЯ ОДЕЖДА ЗАКАТАЛЬСКОЙ ЗОНЫ В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Для районов Закатальской зоны¹ характерен сложный этнический состав. Здесь проживают — азербайджанцы, аварцы, цахуры, ингилойцы. Расселены они в Белокаанском, Закатальском и Кахском районах неравномерно. Аварцы населяют Белокаанский и Закатальский районы, азербайджанцы — Белокаанский, Закатальский и Кахский районы (причем численность их по направлению к югу все более возрастает). Цахуры и ингилойцы проживают в Закатальском и Кахском районах.

Несмотря на пестрый этнический состав, в материальной культуре, и в частности в одежде, наблюдается большая общность. Трудно выделить, кому именно принадлежал тот костюм (комплекс одежды), который бытовал здесь прежде.

Для шитья одежды в конце XIX и в начале XX в. использовались ткани местного и фабричного производства. Судя по литературным источникам, продукция местного шерстоткацкого производства в значительной мере удовлетворяла местные запросы. Недостаток фабричной продукции, наличие дешевого сырья и высокое качество кустарной продукции способствовали сохранению шерстоткацкого ремесла.

Для данной зоны характерно было развитое ткачество, сохранявшее свое значение еще и в начале XX века². По литературным данным известно, что почти в каждом сельском доме занимались выделкой шалей — «Ткать умеет почти каждая татарка (азербайджанка — А. И.) и лезгинка»³. Шерстяные ткани местного производства находили широкий сбыт. Наиболее славились производством шерстяных тканей (шалей) селения Мухах, Илису, Сарыбаш. Для шитья одежды население покупало и фабричные ткани, главным образом хлопчатобумажные и шелковые. Значительное место занимали шелковые ткани местного азербайджанского производства — канаус и дараи. Как правило, праздничную рубаху, фартук и низ штанов шили из канауса и дараи.

¹ В эту зону входят: Закатальский, Белокаанский и Кахский районы.

² И. Степанов. Закатальский округ. СМОМПК, вып. XI, Тифлис, 1891, стр. 273.

³ Там же.

Кроме того, для шитья мужских брюк употреблялись также имеретинские шали с примесью шелковых нитей⁴.

По одежде исследуемых районов мы располагаем литературными материалами конца XIX (последняя четверть) и начала XX вв., а также полевыми материалами. Специальных работ по народной одежде исследуемой зоны не имеется. В статьях, посвященных хозяйству, содержатся лишь незначительные сведения об одежде. Литература свидетельствует о том, что в последней четверти XIX и начале XX вв. национальная одежда еще сохранялась в полном составе. В ряде работ имеются даже названия элементов одежды⁵. Хотя эти сведения об одежде и носят общий характер, они все же позволяют с помощью сопоставления с полевыми материалами судить об общности одежды в конце XIX в., а также об изменении ее в течение исследуемого периода.

В силу некоторой изолированности, особенно горных селений, сохранения отсталого сельского хозяйства, отдаленности от промышленных центров народная одежда здесь сохранялась еще и в начале XX в. вплоть до 30-х годов. Как обычно, мужская одежда раньше претерпела изменения, чем женская, которая и до сих пор сохранила ряд элементов народной одежды.

В данной статье рассматривается одежда крестьянского населения, которое более длительное время сохраняет традиции. Различие в экономическом положении крестьян находило отражение и в одежде, главным образом это сказывалось в украшениях, более богатой праздничной одежде, а иногда и в употреблении определенных видов одежды.

В женской одежде исследуемой зоны можно выделить два вида одежды. Первый вид костюма распространен был среди аваров, азербайджанов, ингилоев и цахуров Белоканского и Закатальского районов. Он состоял из длинной рубахи, штанов, фартука и архалука. Характерен для этого костюма своеобразный головной убор и покрытие головы. Разновидностью этого костюма является одежда ингилоев-христианок Кахского района.

Второй вид одежды был распространен главным образом в Кахском районе, а затем получил незначительное распространение в Закатальском и Белоканском. Этот комплекс включал в себя короткую рубаху, широкую юбку и короткий архалук.

Рубаха шилась туникообразной с вставными боками в виде трапеции, книзу расширялась. Пройма была прямая, под мышкой вставлялась квадратная ластовица, на спине и на груди часто имелась подкладка. Воротник был в виде небольшой стойки, в середине имелся разрез. Рубаха застегивалась на 2—3 пуговицы. По бокам иногда делали разрезы, особенно на праздничных рубахах. Рукав был прямой, неширокий, иногда на манжете.

Шили рубаху из крашеной бязи или ситца темных тонов. Выходные рубахи шили из канауса различных цветов. Старухи обычно носили черную рубаху из сатина или штапеля. Вообще в одежде исследуемой зоны преобладают темные тона. Об этом свидетельствуют также и литературные данные. Так, Степанов сообщает, что здесь будничные одежды мужчин и женщин «бывают обязательно окрашены в синий цвет различных оттенков...»⁶. Исключение составляли расцветки фартука и головного убора у молодых женщин.

⁴ А. С. Пиралов. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. СПб., 1913, стр. 46.

⁵ Джанашвили. Краткий очерк Кахского участка. «ТКОСХ», № 2, Тифлис, 1899; Фон Плотто А. И. Природа и люди Закатальского округа. «Сборник сведений о кавказских горцах», вып. IV, Тифлис, 1870.

⁶ И. Степанов. Указ. раб., стр. 295.

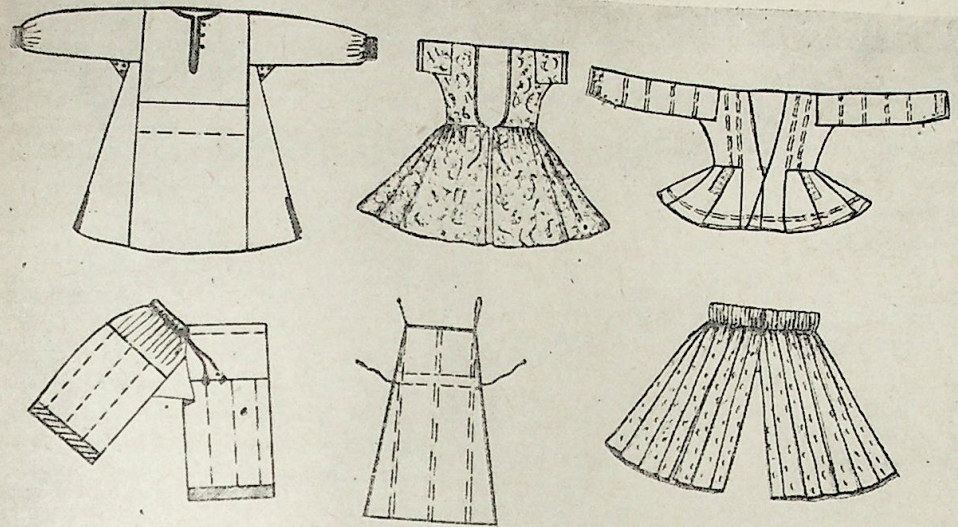

Рис. 1. Женская одежда Закатальской зоны конца XIX века.

В 30—40-е годы здесь начали шить платья, которые продолжают называть рубахами (көјнәк). Обычно эти платья были без воротника, лиф скроен отдельно, имел на груди застёжку до талии. Носили эти платья с поясом. Имеются также платья с нашитым пояском. Юбка застёгивается на одну пуговицу, несколько левее от застёжки на лифе. Такая рубаха-платье называется «эйри яха кейнек». Она широко распространена в Белоканском и Закатальском районах. На праздничной рубахе к краю рукавов, подолу и вороту пришивали тонкую шелковую тесьму или шелковый разноцветный шнурок (гайыг). Такую же рубаху носили и ингилойки Кахского района, только, как отмечается в литературе, она была короче⁷. И в настоящее время у ингилоев (христианок) рубахи более короткие.

У каждого из народов, проживающих на исследуемой территории, имеются свои названия рубахи. У азербайджанцев — «бүтөв көјнәк», аварцев — «кунта», ингилойцев — «перанги»⁸, цахур — «гурт» (курт).

Без сомнения, можно считать, что рубаха — один из древних элементов традиционной местной одежды. В похоронной одежде исследуемой зоны наличие данной рубахи обязательно. Длинная рубаха составляет характерную особенность исследуемой зоны. Носят ее и в других районах. Так, население Ярдымлинского и части Лерикского районов носит длинные рубахи, но с более высокими разрезами по бокам. Распространены эти рубахи в одном из горных районов Нахичеванской АССР. Нам кажется, что длинная рубаха была более архаичной и предшествовала распространению короткой, которая по своему покрою не отличалась от длинной.

Из поясной одежды носили штаны со штанинами средней ширины, вроде брюк. Они шились из белой бязи, поверх которой начиная от бедра нашивали ткань красного цвета. Штанина была прямая, низ ее

⁷ Г. Ф. Ган. Путешествие в Кахетию и Дагестан, СМОМПК, вып. 31, Тифлис, 1901, стр. 59.

⁸ Термин «перанги» персидского происхождения, от измененного پيراز — рубаха.

украшали тесьмой и строчками. Обычно штаны виднелись из-под рубахи. Они были характерны для всей зоны. Праздничные штаны шили из шелковых тканей — парчи, канауса. Штаны носили на вздержке, шнур плели из шелковых и хлопчатобумажных нитей.

Следует здесь остановиться на юбке-штанах ингилоек-христианок, проживающих в Кахском районе. Они отличаются необыкновенной шириной. Обычно их у щиколоток оборачивали вокруг ноги и сверху обматывали специальными обмотками. Но если их носили в распушенном виде, то они производили впечатление юбки. В настоящее время женщины преклонного возраста еще носят такой костюм. Для выходного костюма юбку-штаны шили из шелковых тканей, преимущественно канауса, причем штанины у пояса закладывали в мелкую складку. В праздничном наряде штанины не обвязывались. Штаны у отдельных групп населения носили различное название. Так, у аварцев — «хебет», у азербайджанцев — «дизлик», «бадыш», у цахур — «бада», «вахчек», у ингилойцев — «нибхави», «мукасар», «мукаса». Исходя из полевых материалов по другим зонам Азербайджана, а также из литературных⁹ и археологических источников¹⁰ можно считать, что штаны предшествуют юбке и являются одним из древнейших элементов одежды. Древние источники также свидетельствуют о том, что в Персии, Мидии и Каспиане носили рубаху и штаны¹¹.

Из поясной одежды носят еще широкую юбку «туман» (дизлик), в основном на территории Кахского района. В Закатальском и Белоканском районах юбка имеет незначительное распространение. Информаторы же сообщают, что прежде ее не носили.

Одним из обязательных элементов повседневной и выходной одежды был фартук. По сообщению информаторов, фартук должны были носить всегда, и считалось неприличным, если женщина ходила без него. Фартук начинали носить с 8—10 лет. Для торжественных случаев его шили из шелковых тканей, из бархата. Фартук украшался золототканой бафтой и серебряными монетами. В одежде невесты наличие фартука было обязательным. В прошлом фартук шили из целого куска ткани, он имел вид трапеции. Носили его высоко, почти под горло, а праздничные — несколько ниже. В последние десятилетия покрой фартука несколько изменился. Теперь он более широкий и сверху присбаривается или закладывается в складки. Это связано, видимо, с тем, что теперь ткани выпускают шире прежних, и их не хотят срезать. Довольно широкое распространение получили отрезные фартуки. Лямка застегивалась на монету или на пуговицу. На талии он также застегивался. С одного бока пришивался шнур, а на другом имелась обычно пуговица из монеты. В торжественных случаях вместо шнура пристегивался серебряный пояс. Такие фартуки носили в Кахском, Варташенском и Шекинском районах. Что касается термина, то вся зона называется фартук — «майзар», «мейзер», «мезер». У аварцев, однако, он называется «карахуни», у цахур — «елейлук», азербайджанцы называют «мейзер», иногда «өнлук». Следует отметить, что наиболее распространен термин «мейзер». Сам термин «мейзер» персидского происхождения, означает покрывало. В южных районах он употребляется именно в этом значении. Распространение персидского термина свидетельствует о глубоких исторических и культурных связях Азербайджана и Ирана.

⁹ Герман Вейс. История одежды, вооружения, построек и утвари, ч. 1. М. 1873. стр. 190.

¹⁰ Д. А. Халилов. Бронзовые пояса, обнаруженные в Азербайджане. Материальная культура Азербайджана, вып. IV, Баку, 1962, стр. 82.

¹¹ Геродот. История в девяти книгах, т. II. М., 1888, стр. 168.

Некогда фартук имел более широкое распространение в Азербайджане, но сохранился лишь в исследуемой зоне. Основное назначение его было закрыть вырез на рубахе и на верхней распахнутой одежде.

Поверх рубахи прежде одевали архалук. Он был двух видов: 1) с короткими рукавами с округлым или удлинненным вырезом, с прибороженной баской; 2) отрезной, с баской из многочисленных клиньев, с длинным рукавом и глухой застежкой до шеи. К архалуку с коротким рукавом пришивались ложные рукава «элчек». В Кахском районе, например, носили архалук с ложными рукавами «енг», начинавшимися от плеч, их соединяли сзади на спине. Видимо, это более старинный тип одежды. Архалук с закрытой грудью, мы полагаем, позднее получил распространение. В какой-то степени он повторяет мужской архалук. В горных селениях Кахского района носили стеганные на шерсти архалуки такого же покроя. Простегивался обычно только лиф. Для архалуковой части архалука, по бокам обычно не было шва, он расположен на спине. От такого покроя ластовицы, при расположении на плоскости рукав архалука направлен вверх.

У ингилойцев-христиан Кахского района сохранился архалук первого вида, длина его до колен. Пройма выкроена, как было уже отмечено, со сплошной ластовицей. Низ собран в густую сборку.

Наряду с архалуками, в исследуемой зоне носили катиби. Однако информаторы отмечают, что этот вид одежды был доступен только женщинам из богатых семей. Катиби — это вид кафтана, сшитый из шелка или бархата, подбитый хорьковым мехом. Он имел почти повсеместное распространение в Азербайджане, но в основном бытовал у зажиточных слоев населения¹².

Широкое распространение имела стеганая безрукавка, сшитая из черного сатина, иногда из другой ткани, но непременно черного цвета. Некоторые информаторы говорят, что раньше ее не носили (это относится к Белоканскому району). Во всех трех районах эта одежда называлась «дошлук» (дөшлүк). Наряду с этим термином встречаются и другие. В настоящее время «дөшлүк» (азербайджанский термин—А. И.) имеет довольно широкое распространение не только в упомянутой зоне, но и в других районах Азербайджана.

В целом женская одежда Закатальской зоны была удобной для хозяйственных работ. Наличие в костюме стеганых архалуков и безрукавок позволяло обходиться без специальной верхней одежды.

В Белоканском и Закатальском районах женский костюм дополнялся еще кушаком (гуршаг) из ситца. Обычно он представлял собой полосу ткани шириной 60 см, длиной 3 м. Но кушак наиболее характерен для аварцев и ингилойцев. У аварцев он назывался «рекеч», ингилойцев — «саткели», «сартгели». Кушак в прошлом носили и ингилойки Кахского района. В настоящее время кушак можно увидеть только на пожилых женщинах в Белоканском районе. Кушак является одним из общих элементов в одежде народов Закавказья.

Особый интерес в одежде исследуемой зоны представляет старинный головной убор. Здесь были распространены два вида головного убора. В Белоканском и Закатальском районах все группы населения носили один и тот же головной убор. Он состоял из следующих элементов. На голову надевался чепчик («дюдюмеч»), который представлял собой прямоугольный кусок ткани, к середине кото-

¹² Б. Ибрагимбеков. Шушинский уезд. СМОМПК, вып. XI, Тифлис, 1891, стр. 83; К. Т. Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, стр. 137.

рого сзади пришивалось треугольное донышко. По бокам донышко к полосе не пришивалось. На переднюю часть чепчика пришивались серебряные цепочки, которые свисали вдоль щек. К ним прикреплялись серебряные монеты. Иногда к цепочке прикреплялись специальные височные подвески «гоза». Задняя часть чепчика украшалась разноцветной вышивкой шелковыми нитями. Чепчик застегивался на серебряную монету. Волосы из-под чепчика не должны были быть видны. Ношение чепчика было повсеместным. Дюймечу одевали девушке-невесте, и девочкам 8—9 лет, но без украшения.

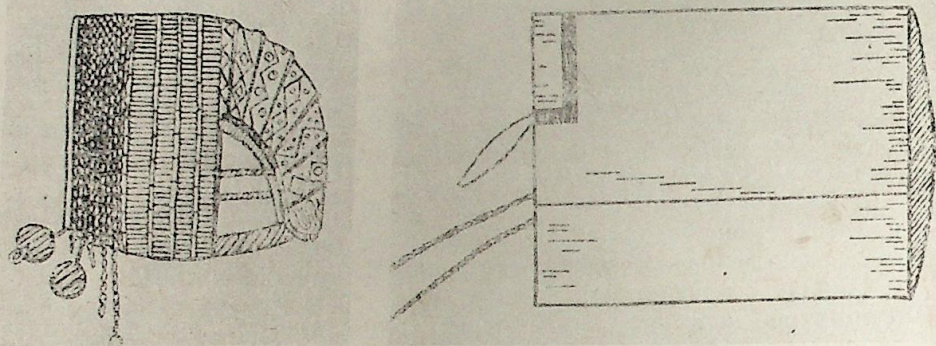

Рис. 2. Головные уборы Закатальской зоны: 1—дюймеч; 2— тюлю.

Термин «дюймеч» наиболее употребителен. Аварцы Закатальского района называют его и «дунча» (нам кажется, это искаженная форма «дюймеч»). Цахуры Закатальского района в сел. Тезе Сувагил называли чепец «лечек»¹³ и «дюймеч».

Следует отметить, что головной убор в виде чепца, имел довольно широкое распространение в Азербайджане. Правда, в покрое чепцов различных зон наблюдаются некоторые различия. Аналогии встречаются в Иране¹⁴. Чепец имеет распространение и в соседних районах Дагестана. Здесь он известен под названием «думча» (дуймеч). Исследователи считают, что данный головной убор заимствован из Азербайджана¹⁵, о чем говорит и заимствованный термин.

Замужние женщины поверх дюймечи повязывали прямоугольное покрывало длиной 2—2,5 м, шириной 60 см. Его повязывали своеобразным способом: из-под подбородка вверх на затылок, концы же свободно свисали сзади. Шея и плечи спереди были покрыты покрывалом. В настоящее время такое покрытие можно увидеть у пожилых женщин. Сейчас это покрывало шьется в основном из марли — «джуна», «тензиф». Информаторы сообщают, что прежде покрывало шилось из специально плетеного тюля. Оно имело несколько названий. Так, аварцы называли его «мелдим», «мелгим», «сарандаз» и «фитэ»; азербайджанцы «джуна», «фитэ»; ингилойцы — «чикила» и «фитэ». В настоящее

¹³ «Лечек» — во многих районах Азербайджана означает небольшой головной платок.

¹⁴ Ф. Д. Люшкевич. Одежда жителей Центрального и Юго-западного Ирана. Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. Л., 1970, стр. 298—300.

¹⁵ С. С. Агаширинова, Г. А. Сергеева. Типология головных уборов аварок Дагестана конца XIX начала XX в. Итог полевых работ Ин-та этнографии в 1970 г. М., 1971, стр. 104.

время наиболее распространен термин «джуна», что означает марля. Способ покрытия данного покрывала является специфичным для исследуемых районов и не встречается в других зонах Азербайджана и Закавказья. Аналогичный способ ношения покрывала имеет место у некоторых народов Дагестана. На иранских миниатюрах XV, XVI, XVII вв.¹⁶ часто встречается описанный способ покрытия головы. Большей частью с таким покрытием изображены старшие женщины. Интересно, что у ряда народов Поволжья и Средней Азии также было распространено ношение покрывала (в виде покрывала, поверх которого завязывали платки шерстяные или келагай, что-то наподобие чалмы. У ингилойцев же повязывали маленький черный или иного цвета платочек со лба назад, который называли «гата-ри» («гадар»). Аварцы Закатальского района называют большой платок, которым повязывали чалму — «маджигадари». Если платок был с пестрым орнаментом, то его называли «гюльбанги». Термин этот общепотребителен. Ингилойцы также повязывали поверх маленького

платка гюльбанги. Повязывали чалму женщине в день замужества. Этот обычай распространен по всему Азербайджану.

В указанных районах встречалось головное украшение «гармаг», которое представляло собой цепочку с тремя крючками. Крючки закреплялись на платке, повязанном в виде чалмы. У аварцев распространено головное украшение «тадж» («кеким», «кекен» по-аварски). Оно представляло собой более усложненную разновидность гармага. По виду оно несколько напоминало шлем. Носили его молодые женщины в первые годы замужества. Разумеется, это украшение могли иметь женщины из зажиточных семей. Наиболее распространено было данное головное украшение в сел. Джар и Тала.

У азербайджанок и цахурок Кахского района головной убор состоял из мешочка, надеваемого на голову, в который упряты-вались косы. Этот головной убор назывался «тюлю», но в других районах Азербайджана,

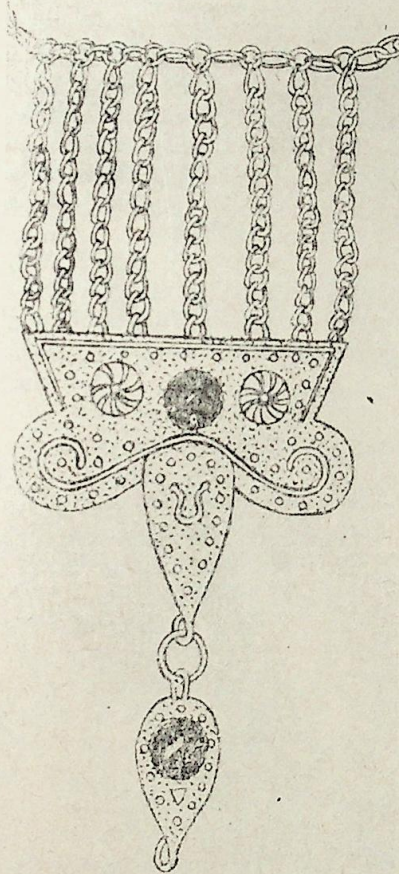

Рис. 3. Часть головного украшения.

¹⁶ Л. Т. Гюзальян и М. М. Дьяконов. Иранские миниатюры. Л., 1935, стр. 47, 80, 82. Ашрафи Мукаддима. Джамин в миниатюрах XVI века. М., 1966, стр. 33, 51.

¹⁷ И. Гаген-Торн. Женская одежда народов Поволжья. Чебоксары, 1960, стр. 173.

в частности в Куба-Хачмасской и Шемахинской зонах, он известен под названием «чутку». Передняя часть тюлю, видневшаяся из-под платка обычно украшалась тесьмой, подвесками или монетами. Сверху покрывали платок обычным способом, закидывая концы платка за плечи. Тюлю носили и девочки с 7—8 лет. «Чутку» довольно широко распространен в Дагестане¹⁸.

Основной обувью в прошлом были башмаки без задника на каблук. Обувь эта известна под названием «башмак», «сурмуз». Шили ее из цветной кожи (сафьяна). На ноги женщины надевали носки «джорабы», которые вязали из шерстяных или шелковых ниток. На носках обычно имелся орнамент, напоминающий ковровый. Кроме того, женщины носили «мас» — вид полуботинок из мягкой кожи со шнуровой. Иногда женщины во время полевых работ носили чарыхи.

Анализ материалов исследуемой зоны свидетельствует об общности в одежде, сложившейся в результате длительного соседства различных этнических групп, общности исторических судеб. Особое внимание следует обратить на то, что в исследуемых районах покойников хоронили и хоронят в одежде, вопреки мусульманским обычаям. Очевидно, в данном случае сохраняются доисламские традиции. Эта специфическая черта Закатальской зоны. Основными элементами традиционной похоронной одежды являются туникообразная рубаша и штаны. Поскольку в похоронной одежде длительное время сохраняются старинные элементы, можно предполагать, что рубаша и штаны являются наиболее древними элементами народного костюма. Надо отметить, что как для народов Закавказья, так и для народов Средней Азии эти элементы одежды являются основными и наиболее древними.

Костюм женщин Закатальской зоны отличается богатыми ювелирными украшениями, многие из которых являются характерными только для данной зоны. Кроме головных украшений, носили нагрудные, поясные и ручные браслеты, кольца. Следует отметить, что в этой зоне женщины не носили серег.

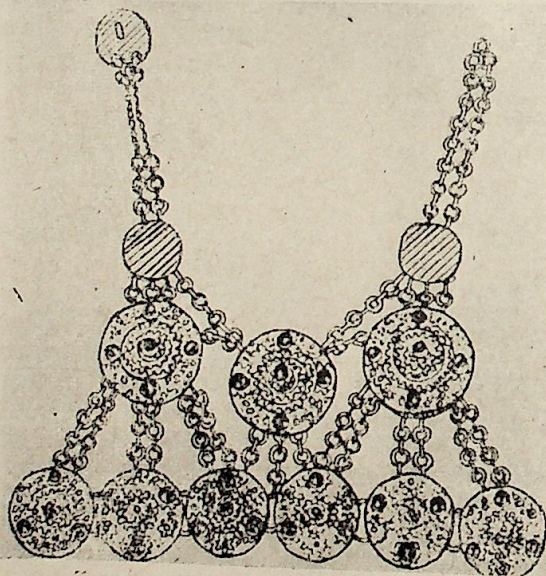

Рис. 4. Нагрудное украшение «газ аягы».

Нагрудные украшения носили трех видов — 1) боюн багы (мама-сан), 2) газ аягы, 3) ильгяк (гармаг). Все нагрудные украшения были серебряными. Боюн багы представлял собой треугольную пластину с подвесками из монет в несколько рядов. На пластинке бывает иногда вставка из сердолика.

Газ аягы—украшение, носившееся с выходным нарядным фартуком, заменяющее шнурок фартука, который застегивался на шее. Состоит он из двух парных подвесок. К круглому медальону подвешены на толстых цепочках три медальона; эти медальоны имеют крючки, которые продевают в петли фартука. Эти подвески напоминают по контуру гусиную лапку, поэтому их и называют газ аягы. Медальоны были украшены растительным орнаментом. Эти подвески имели в свою очередь несколько рядов других подвесок. Такое украшение покрывало всю грудь до пояса.

Третье украшение (ильгяк) в виде сетки из монет на крючках прикреплялось к фартуку; сверху имела продолговатая пластинка, к которой прикреплялся верхний ряд монет. Это украшение закрывало всю грудь и носилось только на фартуке. Таким образом, оба грудных украшения были связаны с фартуком. Это еще раз доказывает, что фартук не являлся в данной зоне рабочей одеждой.

Кроме вышеупомянутых украшений, на шее носили бусы «мунчуг». Обычно это был набор желтых, черных, голубых бус в сочетании с бусами от сглаза и монетами.

На талии в обычные дни не носили пояса. Но для праздничного костюма ношение пояса и «бель багы» (полупояс), заменяющего шнур фартука, было обязательным. В зависимости от материального положения бель багы мог состоять из монет или из специального полупояса. Серебряный бель багы представлял собой пластинку, покрытую филигранными медальонами. Длина его была небольшая, он охватывал талию только сзади. Наиболее широкое распространение эти специальные пояса имели в Белоканском и Закатальском районах. В Кахском районе бель багы большей частью состоял из монет или просто из цепочки. Пояс надевали поверх одежды и поверх фартука. При этом пояс не исключал бель багы. Сзади казалось, что на женщину надето два пояса. Нам представляется, что пояса с пряжками в исследуемой зоне получили распространение позже бель багы. Фартук прежде был гораздо уже, и концы бель багы заходили вперед.

Пояса здесь носили из кожи с нашитыми серебряными монетами и широкой пряжкой. Кроме того, в конце XIX в. получили распространение пояса из серебряных пластин с крупной пряжкой, которые встречались во многих районах на всем Кавказе. Обычно эти пояса были позолочены и назывались «сары кемер» или «тават кемер». Следует отметить, что наибольшее распространение поясные украшения имели в Закатальском районе. Пояса исследуемой зоны не имеют специфических черт и характерны для всего Азербайджана. Однако бель багы является своеобразной частью костюма, характерной только для Закатальской зоны.

Одним из распространенных и характерных украшений данной зоны являются браслеты. Обычно они были парные по одному на каждой руке. Браслеты были двух видов: 1) украшенные орнаментом, нанесенным посредством черни, 2) филигранной работы, покрытые позолотой. Видимо, вторые браслеты появились здесь позже, в конце XIX в. Браслеты, встречающиеся в этой зоне, в других зонах Азербайджана не встречаются. Многие из украшений приобретались у дагестанских мастеров.

Серебряные украшения были у многих женщин, но богатство их отделки и количество зависело от состоятельности. Наиболее широко были распространены нагрудные и поясные украшения. Украшения передавались по наследству. Некоторые нагрудные и поясные украшения сохранились до настоящего времени. Исчезновение головных украшений головного убора, браслеты и кольца. Исчезновение головных украшений объясняется тем, что традиционный головной убор почти не сохранился. Термины украшений во всех трех районах в основном азербайджанские.

Особое внимание при изучении одежды уделялось терминологии, хотя термины не всегда помогают решить вопрос о распространении того или иного вида одежды, не всегда точно указывают на заимствование данного элемента у народа, языку которого принадлежит данный термин, тем не менее распространение и сохранение термина, не принадлежащего языку данного народа, свидетельствуют о древних исторических связях с другими народами. В некоторых случаях термин, употребляется для обозначения стеганой кофты с коротким рукавом, означает другой вид одежды. Например «дошлук» в данной зоне употребляется для обозначения стеганой кофты с коротким рукавом, известной в других районах под названием «зывын». Во многих районах Азербайджана «дошлук» означает фартук.

Распространено и несколько терминов персидского происхождения. Таковы, например, «мейзер», «перанги», «мас», «катиби», являющиеся общеупотребительными. Для некоторых элементов одежды у этнических групп имеются термины на своем языке, но не для всех.

Термины, распространенные в исследуемой зоне, имеют аналогии не только в Азербайджане, но и у народов Средней Азии, Ирана и Турции.

А. А. Измаилова

ХІХ эсрин сону вә ХХ эсрин эввәлләрində Загатала зонасынын гадын халг кејими

ХУЛАСӘ

Мәгалә Загатала зонасы гадынларынын кејим вә бәзәкләринә һәср олунмушдур. Тәдгиг олунан әразидә азербайҗанлылар, јенгиләјлар, аварлар вә сахурлар јашајыр. Арашдырмалар бу халгларын кејимләринин тиположи чәһәтдән әсасән үмуми олдуғуну көстәрир.

Зонанын милли кејимләриндә бир сыра специфик чәһәтләр дә нәзәрә чарпмышдыр. Бүтүн етник груплар арасында «мејзәр» адлы енлүкләр, онунла әлагәдар олараг «газајағы», «белбағы» вә с. бәзәк шејләри, «дүјмәчә» адлы хүсуси баш кејими, дүзбучаглы јайлыглар («чуна», «фитә») кениш јайылмышдыр.

Бу кејим комплексинин әсас элементләринин Азербайҗан әразисиндә чох гәдим заманлара аид олдуғуну тарихи мәхәзләрдән ајдын көрмәк мүмкүндүр. Етнографик фактлар вә терминологии охшарлыгларын тәһлили көстәрир ки, Азербайҗан әһалиси Иран, Орта Асија вә Дағыстан халглары илә гәдим мәдәни-етник әлагәләрә малик олмушдур.

Ән'әнәви кејим формасына һазырда јалныз гоча гадынларда тәсадүф едилір. Кәнчләрин вә орта јашлы гадынларын кејимләри исә шәһәр кејиминә јахындыр.

Б. С. БАГИРОВ

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕФОРМ (60-е годы) В ИРАНЕ

Проведение глубоких социально-экономических реформ — одно из назревших требований развития иранского общества. Однако реакционные силы страны и империалистические круги, заинтересованные в сохранении существующего положения, всячески препятствовали ликвидации феодальных пережитков в социально-экономической жизни. Непрекращающийся рост демократического движения в стране и изменение соотношения сил в международном масштабе в пользу прогресса, мира, демократии и социализма, парализовали сопротивление объединенных сил внутренней и внешней реакции, расчистили путь прогресса. Начиная с 1962 г. правительство стало проводить ряд реформ социально-экономического характера (12 пунктов)*, среди которых главное место занимают осуществленные в три этапа аграрные реформы.

Программа реформ содержала решение ряда тех проблем, которые давно уже назрели в Иране. Такие вопросы, как проведение земельных реформ, ликвидация безграмотности, обеспечение населения медицинским обслуживанием, предоставление женщинам политических и социальных прав и т. д., долгое время составляли предмет обсуждения различных представителей общественности страны. Участники обсуждений в абсолютном своем большинстве констатировали невозможность дальнейшего сохранения существующего положения. Однако насчет характера проведения реформ существовали различные мнения. Часть иранской интеллигенции считала земельные реформы вообще ненужными. Иранский экономист А. Изади, признавая существующее положение неудовлетворительным, считал, что земельные реформы не спасут положения. Он выступал за индустриализацию страны, чтобы предоставлять крестьянам возможность найти работу в городе, тем самым, освободив их от прямой зависимости от помещиков и феодалов¹. Это мнение поддерживали и другие авторы.

* 1) Аграрные реформы; 2) участие рабочих в прибылях в промышленных и производственных учреждениях; 3) национализация лесов страны; 4) продажа государственных акций предприятий в целях осуществления аграрных реформ; 5) реформы (исправления) избирательного законодательства; 6) корпус просвещения; 7) корпус здравоохранения; 8) корпус внедрения и благоустройства; 9) реформы низших судебных инстанций; 10) национализация подземных, водных ресурсов; 11) благоустройство страны; 12) реформы администрации.

¹ А. Изади. Таксим-е арзи дарди ра дава намиконад. Шираз, 1338, стр. 36.

Сторонники проведения земельных реформ, наоборот, придавали исключительное значение созданию благоприятных условий для предпринимательской деятельности в деревне, как важному фактору индустриализации и развития капитализма вообще. Самый активный борец этого направления тогдашний министр сельского хозяйства Ирана, ныне покойный Г. Арсанджани, придерживался идей так называемого «демократического социализма», подчеркивая при этом особую роль крестьян. По его мнению, рабочий класс в Иране малочислен и не способен к социальной революции, только крестьянство может спасти страну².

В своих политических выступлениях буржуазные идеологи и реформисты призывали правящие круги Ирана к «благоразумию», к проведению политики реформ сверху, предостерегая их от революционного движения трудящихся, от «взрыва снизу».

Основная идея в работах буржуазных идеологов Ирана в предреформенное время заключалась в том, чтобы убедить правящие круги в необходимости проведения ряда реформ буржуазно-демократического характера, чтобы очистить путь развитию капиталистических отношений и укрепить существующий режим, подготовить общественное мнение к принятию идей о возможности установления социальной справедливости и обеспечения общественного прогресса в условиях существующего строя.

Таким образом, еще до проведения реформ в Иране подготавливались отдельные идеологические предпосылки реформ «белой революции».

После достижения определенных успехов в проведении первых двух этапов земельных реформ и с выходом в свет книги шаха «Энгелаб-е сафид» пропаганда идей «белой революции» приняла официальный характер. В настоящее время принципы «белой революции», проведение реформ сверху объявлены единственно возможным путем экономического и культурного развития страны, соответствующим духу народов Ирана и исходящим из исторически сложившихся национальных традиций, в частности религии ислама.

Идеологической основой «белой революции» является национализм, свойственный ведущим буржуазным политическим партиям, появившимся на политической арене после второй мировой войны. Однако, как отмечают и идеологи «белой революции», в стране не было еще четкой идеологии и программы развития³. Не случайно, что в предреформенное время некоторые буржуазные деятели Ирана призывали к разработке идеологической платформы и базы для реформ. Однако только в процессе осуществления отдельных пунктов реформ в стране постепенно возникли как уверенность в их осуществлении, так и некоторые идеологические концепции и аспекты. Несмотря на то, что господствующая партия «Иране новин» в стране пользовалась и пользуется еще определенным влиянием, была создана новая партия «Хезб-е Ираниан», которая объявила основной своей задачей охрану принципов «белой революции». Как стало ясно из заявления председателя этой партии доктора Насроллаха Садра, его партия, опирающаяся на национализм «иранской нации», призвана служить политическим средством для распространения идеологии «белой революции»⁴.

Итак, сторонники реформ после проведения правительством в последние годы ряда социально-экономических мероприятий стали выступать еще более активно. По мнению одного из апологетов «белой рево-

люции» А. Шамима, эти реформы по своему значению могут сравниться только с конституционной революцией 1905—1911 гг. в Иране и имеют мало примеров в мировой истории. Иранские идеологи распространяют о том, что якобы этими преобразованиями уже ликвидированы классовые противоречия и эксплуатация в иранском обществе. Реформы, согласно А. Шамиму, призваны ликвидировать несправедливость в иранском обществе⁵. Иранский ученый С. Кавйанпур в книге «Общая история Ирана» характеризует пореформенное положение в Иране, пишет: «Сегодня в этой стране больше не имеется классовых привилегий. Все их признаки ликвидированы, и все люди равны как с точки зрения достоинства, чести, так и перед законом»⁶.

В книге «Белая революция», основной задачей которой является теоретическое обоснование реформ, в частности отмечается: «В современном иранском обществе, т. е. обществе, опирающемся на нашу «белую революцию», государство и рабочие нераздельны друг от друга. Государство соответственно требованиям «белой революции», целью которой является обеспечение интересов большинства, возглавляя синдикаты, защищает права рабочих. Если имеются какие-то противоречия в этом деле, то это заключается в том, что правительство в этом вопросе поступает даже более основательно, чем сами рабочие»⁷.

Несмотря на запоздалость, реформы 1962 г. объективно сыграли и продолжают до некоторой степени играть положительную роль в социально-экономической и политической жизни страны.

В политическом отношении за эти годы происходили известные сдвиги в отношениях Ирана с Советским Союзом и другими социалистическими странами, что было весьма положительно встречено Советским Союзом. Позитивные стороны проведенных реформ были отмечены также и Народной партией Ирана. Журнал «Донья» отмечает, что, эта (аграрная — Б. Б.) реформа со всей ее половинчатостью призвана ослабить феодализм и собственность на землю и потому положительна⁸.

В то же время реформы, проведенные господствующими классами, призваны были укреплять их позиции и, насколько это возможно, задерживать революцию снизу. «С политической точки зрения, — пишет секретарь ЦК НПИ И. Эскандари, — реформы ставят своей целью помешать развитию национально-освободительного движения и упрочить, насколько это возможно, существующий режим»⁹.

Конечно, правящие круги Ирана не по своей воле шли на осуществление реформ в стране. Проведение этих реформ в социально-экономической и политической жизни Ирана являлось также результатом длительной самоотверженной борьбы трудящихся масс, всех прогрессивных патриотических сил народа. Особенно большое значение имело влияние марксистско-ленинской идеологии. Еще в 1957 г. составители антикоммунистической книги: «Развитие коммунизма в Иране», писали: «Здесь считаем особенно уместным указать на ту истину, что для полной гарантии иранского общества от возможной опасности коммунизма нужно обратить внимание на вопросы социальных реформ и улучшение положения неимущих классов страны»¹⁰.

Английский исследователь А. Ламбтон, положительно отзываясь о реформах Ирана, отмечает, что перед началом реформ правительство

⁵ А. Шамим. Иран дар дован-е салтанат-е Алахазрат Реза шах-е Пахлави, Тегеран, 1344, стр. 125.

⁶ С. Кавйанпур. Тарих-е оуми Азербайджан, Тегеран, 1345, стр. 342.

⁷ М. Р. Пахлави. Энгелаб-е сафид, Тегеран, 1345, стр. 3—4.

⁸ Журн. «Донья», 1344, № 1.

⁹ Ж. «Проблемы мира и социализма» (Прага), 1965, № 5 (81).

¹⁰ Сейре коммунизм дар Иран, Тегеран, 1336, стр. 512.

² Эслахат-е арзи дар Иран, Тегеран, 196, стр. 235.

³ М. Хонарманд. Пахлавизм, Тегеран, 1345, х., стр. 39—40.

⁴ Газ. Кейхан, III., 1355 х.

А. Амини ожидало возобновления коммунистического движения в Иране и активности сторонников Национального фронта¹¹. И для того, чтобы предотвратить это движение, правительство прибегло к осуществлению подобных мероприятий.

А. С. Ламбтон пишет, что позиция землевладельцев впервые была поколеблена, когда они лицом к лицу столкнулись с крестьянами во время демократического режима Пишевари в Иранском Азербайджане¹². Как известно, в предреформенное время в Иране обострилась рабоче-крестьянская и студенческая борьба¹³. Проводимые реформы призваны были до некоторой степени смягчить борьбу рабочих и крестьян, укрепить позиции частной собственности, капиталистические отношения.

Инициаторы реформы «белой революции» признают, что эти преобразования в деревнях Ирана вовсе не ставили своей задачей ликвидацию классов помещиков, а лишь ограничение размера их собственности в целях развития капитализма, укрепления права собственности крестьянских семей.

Один из активных участников проведенных в Иране реформ Г. Арсанджани, говоря о назначении земельных реформ, писал: «Основная цель всех этих мероприятий заключается в том, чтобы помещики вложили свои капиталы в промышленность и продолжали свою жизнь»¹⁴.

Как характер проведения реформ на деле, так и признания политических деятелей Ирана показывают, что проводники реформ вовсе не были намерены ликвидировать привилегии класса помещиков в деревнях, а главная задача состояла в том, чтобы, привлекая их в капиталистические предприятия, усилить позицию предпринимателей.

Реформы призваны были открыть простор для развития капиталистического общества, которое при сохранении частной собственности приходит на замену феодальной формации. Иранский экономист А. Табатабаи, отмечая значение последних реформ в развитии Ирана и борьбу против феодальной отсталости, указывает на запоздалость этих преобразований и пишет: «Политика подготовки и защиты собственности крестьян на практике (в настоящее время) в Западной Европе является уже консервативной политикой. Наоборот, в Азии лозунг «Земля — обрабатывающим (крестьянам)» есть политика и способ приблизительно революционный»¹⁵.

В пропаганде идеологов «белой революции» особое место занимает участие рабочих в прибылях промышленных предприятий и сельскохозяйственных кооперативов. По их мнению, с привлечением рабочих в капиталистические предприятия и организацией сельскохозяйственных кооперативов уже ликвидирована эксплуатация человека человеком, разрешены антагонистические противоречия между работодателями и рабочими. По мнению М. Хонарманды, с участием рабочих в прибылях ликвидируется эксплуатация, присущая капитализму, и тем самым, сохранив частную собственность и личную инициативу, одновременно и устраняются «недостатки социалистического коллективизма»¹⁶.

Известно, что поскольку капиталистические кооперации даже в более развитых капиталистических странах не в состоянии ликвидировать эксплуатацию, рабочие капиталистических предприятий не становятся

полноправными хозяевами предприятий. Из вложенных акций на их долю приходится такая незначительная часть, что при любом случае они лишены возможности играть значительную роль в правлении предприятий.

В условиях же Ирана, где получаемая заработная плата рабочих не удовлетворяет их необходимых жизненных потребностей¹⁷, в большинстве случаев они не в состоянии даже участвовать в этих кооперативах.

Руководящие посты организованных в деревнях сельскохозяйственных кооперативов занимает кулацкая и зажиточная верхушка деревень, в результате чего положение крестьянских масс не терпит особых изменений¹⁸.

Проведение реформ, конечно, было связано с определенными трудностями. Необходимы были денежные средства, квалифицированные кадры и пр. Проповедники реформ особо жаловались на недостаточность людских сил, способных осуществить реформы. Поэтому, например, для борьбы с неграмотностью и отсталостью в деревнях пришлось использовать различные так называемые «корпуса революции», «корпуса просвещения», «корпуса здравоохранения», «корпуса внедрения и благоустройства» и т. д.

На пути проведения важных пунктов реформ, кроме местных феодалов, стояли и религиозные организации, реакционная часть духовенства, которые выступали против земельных реформ, против предоставления женщинам избирательных прав и др. Поэтому не случайно, что в работах, пропагандирующих принципы «белой революции», местами критикуется позиция религиозных деятелей и организаций¹⁹.

Несмотря на оппозицию реакционных религиозных организаций («фадаиане ислам») и феодалов, правительство осуществило на практике ряд пунктов реформ. Определенные успехи, достигнутые в этом деле, а также пропаганда «белой революции» привели к некоторой активизации населения страны. Однако широкие слои населения и большая часть интеллигенции из-за отсутствия необходимых средств, условий и в особенности демократии не может активно участвовать в политической жизни страны свободно обсуждать жизненно важные актуальные проблемы.

Сторонники реформ, подвергая критике позицию интеллигенции, обвиняют ее в «пассивности», в том, что она не «вмешивается» в дела общества²⁰, т. е. не проявляет особой активности в поддержании «белой революции»²¹. Фактически же на интеллигенцию возлагается задача: лишь воспринимать и пропагандировать хартию «белой революции», а условия для свободного делового обсуждения проблем страны, для творческой критики, что необходимо для прогресса общества, не создаются.

Еще до проведения в Иране реформ многие политические деятели отмечали негодность и устарелость существующих политических институтов и придавали первостепенное значение реформам администрации, политического устройства, расширению буржуазной демократии²². Однако господствующие круги включили этот пункт под названием реформ административного управления значительно позднее (только на третьем этапе реформ), практическое же осуществление его идет очень

¹¹ А. К. С. Ламбтон, *Landlord and Peasant in Persia*, London-New York-Toronto, 1953, стр. 151—157.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ «Ханданиха» (маджалле), 1341, № 51.

¹⁵ А. Табатабаи, *Энгелаб-е арам-е рустаха*, Тегеран, 1966, стр. 137.

¹⁶ М. Хонарманд, *Указ. раб.*, стр. 60.

¹⁷ Б. Бади, *Рабочий класс Ирана*, М., 1965, стр. 127.

¹⁸ М. С. Иванов, *Иран сегодня*, М., 1969, стр. 89—90.

¹⁹ М. Р. Пахлави, *Энгелаб-е сафид*, Тегеран, 1345, стр. 46.

²⁰ «Ханданиха» (маджалле), 1349, № 3, стр. 18.

²¹ Там же.

²² Кавианпур, *Указ. раб.*, стр. 18, 31, 85, 67 и др.

медленно и пока, по признанию самих правящих кругов, еще какой-либо успех в этой области не достигнут²³. Реформы не сопровождаются активным привлечением масс, проводятся в атмосфере отсутствия в стране общей духовной свободы, являющейся необходимым требованием политической жизни общества, не существуют таких политических прав, как культурная и политическая автономия национальных меньшинств, свобода слова, печати и пр., право разных наций, населяющих Иран, на самоопределение и др.

На необходимость расширения демократии неоднократно указывал ряд политических деятелей страны, как на неотложную важную задачу. Этот вопрос в настоящее время живо обсуждается и в буржуазной печати Ирана. В журнале «Ханданиха», в частности, отмечается: «Мы везде утверждаем, что наше общество продвигается по пути создания более сильного жизнеспособного и гармоничного общества, благополучия и светлого будущего. Разве в этом созидании различные группы не должны быть знакомы со своими общественными, профессиональными и моральными обязанностями? Дайте же нам возможность для социального прогресса раскрывать недостатки и недуги духовной революции»²⁴.

Проведение комплекса реформ является положительным событием современной жизни Ирана, сдвигом в деле укрепления национальной экономики и развития культуры. Достигнутые успехи в различных областях народного хозяйства Ирана за этот период использовались также для поднятия международного авторитета страны. Несмотря на старания империалистических кругов направить эти реформы в угоду им русло, они ускорили темп развития Ирана, привели к укреплению его экономической базы и тем самым создали условия для освобождения страны от иностранных монополий. Не случайно, после проведения определенной части реформ наблюдается некоторая активность Ирана в борьбе с международными нефтяными компаниями. В целом эти реформы породили некоторое оживление в стране, оптимизм среди части интеллигенции и других слоев населения, создали уверенность в возможности преодоления вековой отсталости.

Вместе с тем проводимые в Иране реформы, несмотря на все их положительное влияние на развитие социально-экономической жизни страны, на данном этапе пока нельзя считать еще радикальными, даже с точки зрения буржуазно-демократической системы. Ясно обнаруживается необходимость более широких и радикальных преобразований, требуются в этом направлении дальнейшие последовательные шаги.

Б. С. Багиров

Ирандакы ислаһатларын («ағ ингилаб») мәфкурә аспектләри

ХУЛАСӘ

1962-чи илдән башлајараг, Иранда ичтимаи-игтисади сәчијјәли (12 бәнддән ибарәт) ислаһатлар кечирилмишдир. Бу ислаһатлар чоҳдан бәри Иран ичтимаијјәтини дүшүндүрән вахты чатмыш мәсәләләрин бир гисмини әһәтә едир. Һәлә ислаһат кечирилмәмишдән әввәл ичтимаијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләри тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш бу мәсәләләр көтүр-гој едилмиш, истәр буржуазија, истәрсә дә мүтәрәгги гүввәләр тәрәфиндән мүзакирә олунмушду. Һәммин ислаһатлар һаким тәбәгәләр тәрәфиндән кечирилсә дә, бурада мүтәрәгги гүввәләр тәрәфиндән апарылан мүбаризәнин мүһүм әһәмијјәти олмушдур.

Һәлә бу ислаһатлар кечирилмәмишдән әввәл буржуа мүәллифләрин өз әсәрләриндә һаким гүввәләри онун ашағыдакы баш вермәси тәһлүкәси илә горхудурдулар.

60-чы илләр ислаһатлары һаким тәбәгә тәрәфиндән онун мәнәләр вә онларын мәфкурәчиләри исә ислаһатларын ролуну шиширдәләр ону ичтимаи ингилаб сәвијјәсинә галдырыдылар. Иран һаким гүввәләринә јахын мәфкурәчиләрдән Ә. Шәмим, М. Һүнәрмәнд бу ислаһатлары «ағ ингилаб» адландырыб ону әмәкчиләрин «гырмызы инчәсиндә Иран чәмијјәтиндә ичтимаи әдаләт бәрпа олунмуш, синфи сијаси фикри тарихиндә јени бир ахынын—«пәһләвизмин» јаранмасы илә изаһ едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 60-чы илләрдә Иранда кечирилән ислаһатлар өлкәнин игтисади чәһәтдән ирәлиләмәси, бунунла да феодал галыгларынын арадан галдырылмасы ишини сүр'әтләндирмишдир. Белә бир вәзијјәт капитализм мүнасибәтләринин күчләнмәсинә вә синфи зиддијјәтләрин даһа да кәскинләшмәсинә сәбәб олмушдур. Бундан демократијасы чәрчивәсиндә белә баша чатдырылмамышдыр.

Ислаһатлар вә өлкәнин игтисади инкишафында онларын ролу бир даһа көстәрир ки, Иран үчүн дәрин, әсаслы ислаһатлар лазымдыр.

²³ Кейхан (рузنامه), 1349, Тегеран, 8258.

²⁴ «Ханданиха» (маджалле), 1350, № 27, стр. 14.

Ф. М. ЭФЕНДИЕВ

ПУТИ РАЗВИТИЯ «ЭЛЕМЕНТАРНОСТИ» В ФИЗИЧЕСКИХ ТЕОРИЯХ

Проблема элементарности — одна из классических проблем физической науки — привлекает к себе внимание многих исследователей, и в настоящее время неугасающий интерес ученых к этой проблеме объясняется ее фундаментальностью, большой «проникающей способностью» во все области теоретического знания, интегральным содержанием и значением концепции элементарности в целом.

С развитием физики изменяются ее представления об элементарности. Эти изменения выражаются и исследуются прежде всего в плане развития физического атомизма¹. Вместе с тем для анализа развития представлений об элементарности в физике существенное теоретико-познавательное значение имеет следующий факт. В классической физике представления об элементарности преимущественно связывались с образом материального объекта (частицы атома), как некоторого исходного, простейшего составного элемента всех физических тел во Вселенной. В современной физике, точнее — в теории относительности и в квантовой теории, элементарность выступает прежде всего как некоторое простейшее «неразложимое» событие. Этот переход от «языка объектов» к «языку событий» имеет важнейшее значение для понимания современной постановки вопроса об элементарности в физике. В данной статье и предпринята попытка рассмотреть методологическое значение указанного факта в истории становления и развития современной физики.

Анализ развития проблемы элементарности в физике станет по возможности полным в том случае, если он будет опираться на общие закономерности развития современного познания.

Одной из важнейших закономерностей развития фундаментальных представлений и понятий науки являются процессы и их обобщения как логическое средство увеличения мощности «старого» знания. Процессы обобщения выступают как метод разработки и теоретического выражения нового знания. Новые теоретические системы в наше время

рождаются не на пустом месте: их разработка становится возможной благодаря уже достигнутому уровню знаний. Процессы обобщения являются той формой движения познания, которая позволяет схватить и выразить новое содержание на базе диалектического отрицания предшествующей ступени в развитии знаний.

Анализ существа процессов обобщения показывает, что обобщенные формы (понятий, законов, теорий) опираются на более широкую сферу действительности. Содержание предшествующего уровня знаний включается в новые обобщенные формы как предельный или частный случай и одновременно достигается более глубокое его понимание. Новые математические формы выражения знаний являются более абстрактными и характеризуются более опосредованной связью с опытом, с непосредственно данными.

Коль скоро признается, что процессы обобщения характеризуют общую закономерность развития познания, то под этим углом зрения в дальнейшем необходимо рассмотреть развитие представлений об элементарности в физике. Последнее прежде всего означает, что с развитием физики представления об элементарности все сильнее отвлекаются от конкретной физической природы самих исследуемых объектов, становятся все более абстрактными и благодаря чему применимы ко все более широкому кругу физических процессов. В связи с этим анализ элементарности неотделим от рассмотрения строения и структуры теоретических систем физики, чему в дальнейшем уделяется постоянное внимание.

Первоначальные представления физики об элементарности непосредственно связывались с материальными объектами, точнее — с некоторым их классом. Эти объекты рассматривались как бесструктурные, что и давало основание характеризовать их в качестве элементарных. С этой точки зрения, все, что имеет или характеризуется структурой, не может быть элементарным. Объект может быть либо элементарным, либо сложным. Элементарность образует сложность, сложность распадается на элементарность. Других переходов между сложным и элементарным не признается. Мир в таком случае представляется как построенный из некоторых простейших бесструктурных сущностей; на таких идеях основывается метафизический механистический материализм при рассмотрении всех вопросов, связанных с проблемой элементарности.

Указанные представления об элементарности наиболее полным образом проявили себя в ходе становления классической механики. Они непосредственно ассоциировались с простейшим материальным объектом, выражались образом материальной точки и опирались на зародившуюся еще в античности атомистику и явились ее развитием. На базе таких представлений об элементарности произошло все начальное развитие классической физики. Вместе с тем по мере развития уже самой классической физики все определеннее выяснялась недостаточность этих представлений об элементарности. Расширение области приложений некоторых теоретических концепций всегда связано с видоизменением и развитием самих этих концепций — в этом одно из проявлений диалектики процесса познания. Недостаточность первоначальных представлений об элементарности наиболее определенно проявилась прежде всего в ходе исследований непрерывного аспекта строения материи, завершившихся созданием классической электродинамики (теории Максвелла). Эта теория особо интересна еще и потому, что если разработка классической механики положила начало классической физике, то теория Максвелла по существу венчает собою здание классической

¹ М. А. Марков. О современной форме атомизма. «Вопросы философии», 1960, № 3, 4; О понятии первоматерии. «Вопросы философии», 1970, № 4; Б. Г. Кузнецов. Очерки физической атомистики XX века. М., 1966; Пути развития физической мысли. М., 1968; Б. М. Кедров. Три аспекта атомистики. М., 1969, т. I—III.

физики. Далее, недостаточность первоначальных представлений об элементарности проявила себя в ходе исследований внутренних свойств самих исходных «элементарных» объектов, что в рамках самой классической физики наиболее остро выразилось в процессе разработки статической физики. Наконец, критика исходных представлений об элементарности протекала в процессе пересмотра места классической механики в структуре физических знаний. Далее рассматривается развитие этих направлений критики классических представлений об элементарности. Показывается, что в ходе ее представления об элементарности все теснее и теснее стали связываться с понятием событий.

Отметим, например, изменения представлений об элементарности в ходе становления электродинамики Максвелла. В этой теории отражено учение классической физики о непрерывном аспекте строения материи. Простейшим элементарным представлением в системе электродинамики является состояние электромагнитного поля в точке, характеризующее задание в этой точке векторов электрической и магнитной напряженности в некоторый момент времени. Ясно, что элементарность здесь не может быть выражена на основе представлений о некотором простейшем материальном объекте. Соответственно этому для выражения элементарности все чаще и чаще стали употреблять понятие события как выражение мгновенного состояния поля в точке. Изменение состояния поля во время и при переходе от точки к точке стали трактоваться как изменения событий или переход от одного события к другому.

С развитием классической физики представления об элементарности в рамках самих теоретических систем перестают связываться исключительно с образом некоторого материального объекта. Элементарность начинает выступать не только в форме объекта, но и в форме простейших актов проявления свойств физических тел. В связи с этим в структуру физического знания все определеннее начинает входить понятие события для характеристики элементарности. Оно непосредственно характеризуется через категории взаимодействия и изменения и этим определяется широта его употребления. Понятие события характеризует некоторую физическую сущность со стороны ее проявления со стороны явлений. Любой физический объект всегда характеризуется весьма многими и многими проявлениями своих свойств, исходя из которых воссоздается сам образ объекта.

Для анализа сущности и роли языка событий в структуре физического анализа важнейшее значение имеет тот факт, что именно на языке событий излагаются ведущие современные физические теории — теория относительности и квантовая механика².

Теория относительности есть современная физическая теория пространства и времени. Пространственные и временные отношения определяются характером материальных связей объектов и процессов. Вместе с тем общая теория пространства и времени абстрагируется от конкретных свойств физических объектов и систем, ибо только на этом пути можно вскрыть именно общие законы и свойства пространственно-временных отношений. В связи с этим в теории относительности выражены законы и свойства общей структуры материальных связей объектов и систем. Следует отметить, что в основе практически всех философских дискуссий вокруг теории относительности лежит вопрос как понять и объяснить фундаментальный и, с современной точки зрения, универсальный характер этих преобразований. Развитое на базе теории относительности учение о пространстве и времени и представля-

собой наиболее общее возможное обоснование смысла и значимости преобразований Лоренца, и это обоснование строится на «языке событий».

Переход к языку событий существенным образом связан с тем, что теория относительности для адекватной формулировки своего существа использует представления о четырехмерном пространстве — мире Минковского. Всякое явление, всякий процесс здесь представляется как некоторая связанная совокупность событий. Согласно этой точке зрения, мир представлен как множество событий.

Несмотря на фундаментальный характер языка событий одних этих представлений для анализа реальных физических процессов недостаточно. С помощью их не схватывается достаточно полным образом внутренняя сущность реальных физических процессов. Преобразования Лоренца важны не только и не столько сами по себе, а как необходимое условие, которому должны подчиняться конкретные физические теории. Физические теории, удовлетворяющие преобразованию Лоренца, называются релятивистскими. Соответственно этому реальные физические процессы исследуются в рамках определенных физических теорий — релятивистской механики, релятивистской электродинамики и т. п. Сказанное и означает, что одного языка событий для описания реальных физических процессов недостаточно. Такое описание должно быть дополнено языком понятий, выражающих внутреннюю сущность материальных процессов и с которыми обычно связываются представления о самих физических объектах.

Другое важнейшее обобщение представлений об элементарности произошло при переходе от классической к квантовой механике — как теории физических процессов атомного масштаба. Эти обобщения связаны с основными, определяющимися особенностями квантовой механики — корпускулярно-волновым дуализмом, вероятностным характером ее законов и относительностью характеристик микрообъектов к средствам наблюдения (точнее к макроусловиям).

Согласно принятым интерпретациям в основе описания квантовых процессов лежит акт взаимодействия микрообъектов с прибором, в общем случае — с объектом микроокружения. Интерпретация квантовомеханического формализма, его соотнесение с опытом строятся на основе анализа особенностей такого взаимодействия. Для квантовой теории имеет принципиальное значение то, что при данных внешних условиях результат взаимодействия в общем случае не предопределен однозначно, а характеризуется лишь некоторым значением вероятности. Серия таких взаимодействий приводит к статистике, которая характеризуется определенным распределением вероятностей. Эти отдельные результаты взаимодействия, называемые событиями, образуют исходный эмпирический базис теории. Следует, однако добавить, что квантовая теория строит свои выводы и заключения на существовании определенных регулярностей, закономерностей в мире квантовых событий. Сами закономерности в системах событий обусловлены более глубинными свойствами микрообъектов, и они прежде всего составляют специфику квантовой механики. Наличие этой упорядоченности, регулярности, закономерности в мире квантовых событий означает, что в структуре квантовой механики существенен и «язык объектов».

Решение вопроса об элементарности в физике элементарных частиц строится не только на основе понятия отдельного далее «неразложимого» материального объекта. Природа элементарных частиц неотделима от их взаимодействий и взаимопревращений. Соответственно этому здесь также своеобразно используется понятие события, под которым пони-

² А. Эйнштейн. Сущность теории относительности. Собр. соч., т. 2; В. А. Ф. Квантовая физика и строение материи. Л., 1965.

мают акты взаимопревращения элементарных частиц, регистрируемые с помощью различных экспериментальных средств. Именно эти реакции являются тем исходным материалом, на основе анализа которого теоретически воссоздаются представления о свойствах и, главное, внутренней структуре элементарных частиц.

Развитие современной физики поставило вопрос о взаимоотношении мира объектов и мира событий в связи с проблемой элементарности. Это взаимоотношение прежде всего можно рассматривать в плане категорий сущности и явления. Категория сущности связана с раскрытием внутренней структуры и свойств материальных объектов. Категория же явления связана с характеристикой проявления этих свойств во взаимоотношении или взаимодействиях с окружением. Сущность проявляет себя в явлениях, причем весьма и весьма разнообразным образом. Одна и та же сущность представлена обширным полем явлений и проявляется прежде всего в наличии упорядоченности в этом поле явлений. Если признавать, что познание идет от явлений к сущности, то раскрыть сущность можно лишь через анализ массы явлений, через раскрытие в этой массе определенных регулярностей и упорядоченностей.

Для раскрытия взаимоотношения между сущностью и явлением принципиальное значение имеет то, что эти категории внутренне взаимосвязаны, не предстают перед нами по отдельности. В реальной практической деятельности нам даны одновременно и сущность и явления, нам даны материальные объекты, системы и процессы со своими сущностями в их единстве. Вместе с тем при вхождении в структуру науки языка событий встречались определенные тенденции его абсолютизации. Они или были навеяны позитивизмом, или родственные ему. Позитивизм, как известно, в конечном счете приходит к абсолютизации роли и значения явлений, внешних проявлений, формы, актов наблюдений в процессе познания, рассматривая таковые как единственную реальную основу бытия³. Соответственно этому сущность (вещей) в позитивистской философии рассматривается как нечто целиком и полностью определяемое этими непосредственными данными, в частности, наблюдениями. За сущностью не признается независимой, самостоятельной объективной ценности. Подобная трактовка категории события нами подвергается критике.

Современная физика уже не связывает представления об элементарности с наличием некоторых простейших, бесструктурных физических объектов или частиц. Традиционные представления об элементарности как о нечто простейшем, неразложимом, бесструктурном и в то же время целостном были перенесены на понятие события. «Атомарное» событие выступает как простейший и исходный элемент теоретических систем современной физики. Представления об элементарности здесь связываются не просто с самим материальным объектом (вещью), а со свойствами и отношениями этих объектов.

Содержательный анализ физических теорий говорит о том, что основные физические утверждения основываются на анализе определенных систем событий, а отдельное событие представляет интерес лишь с точки зрения структурных связей и условий его вхождения в системы. Элементарность здесь выступает не в форме некоторого первичного объекта, а как некоторый аспект системы.

Проблема элементарности в физике связана не только с анализом строения физических объектов исследования, но и с анализом природы физического движения. И в «органическом» соединении на элементар-

ном уровне вопросов строения и движения материи важное значение понятия события в анализе физического движения состоит в том, что оно позволяет рассматривать структуру процесса движения, открывает возможность определять движение как некоторые системы событий. Например, в теории относительности посредством понятия события характеризуется понятие процесса: движение определяется как взаимодействие, связывающее одно событие с другим.

В заключение отметим, что современные исследования проблемы элементарности в физике существенным образом учитывают особенности логического строения физического знания, и прежде всего — ведущей физической теории. Именно в этом плане и рассматривается нами категория события.

Представления о событиях вошли в физику при расширении объектов исследования, прежде всего при переходе к анализу непрерывных сред (полей) и атомных процессов. Этот переход означал становление современной физики, философское осмысление которой привело к развитию проблем диалектики в учениях о материи и физической реальности, о пространстве и времени, о причинности и детерминизме вообще. И это применение и развитие категории диалектики в ходе становления современной физики во многом опирается на развитие языка событий в анализе природы физического знания.

Ф. М. Эфендиев

Физики нәзәријјәләрдә элементарлығын инкишаф јоллары

ХУЛАСӘ

Мәғаләдә елми идракын ганунајғунлуғлары сәпкисиндә физикада «элементарлығы» аңлајышынын инкишафы нәзәрдән кечирилмишдир.

Мүасир физиканын тәшәккүлү илә әлағәдар оларағ «элементарлығы» аңлајышында баш верән дәјишикликләрин тәдгиги хүсуси әһәмийјәт кәсб едир. Бу, «элементарлығы» ифадәсинин «објектләр» дилинән «һадисәләр» дилинә кечмәсинә аиддир.

Һадисәләр һағгында тәсәввүр физикаја тәдгигат објектләринин кенишләnmәси, һәр шејдән әввәл исә фәсиләсиз мүнһитин (саһәннин) тәһлилинә кечилмәси илә дахил олмушдур. Бу кечид мүасир физиканын тәшәккүлү демәк иди ки, онун фәлсәфи дәрки диалектика проблемләринин материја, физики реаллығы, мәкан вә заман, сәбәбијјәт вә үмумийјәтлә детерминизм һағгында нәзәријјәләрдә инкишафына кәтириб чыхармышдыр.

Мүасир физиканын тәшәккүлү кедишиндә диалектик категорияларын тәтбиги вә инкишафы чох чәһәтдән физики билијин тәбиәтинин тәһлилиндә һадисә аңлајышынын инкишафына әсәсләнәр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир елми идракын тәбиәтин тәһлили илә биләваситә әлағәдар олан бу мәсәләләринә фәлсәфи әдәбијјәтдә кифәјәт гәдәр диггәт јетирилмәмишдир.

³ Б. Рассел. Человеческое познание. М., 1957; Р. Карнап. Значение и необходимость. М., 1959.

Г. Д. САРИЕВ

К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ «СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ»

Социализация личности является одной из центральных проблем науки о человеке. По словам Б. Г. Ананьева, «в новейшей научной литературе исключительное внимание уделяется исследованию процесса социализации индивида, понимаемого как становление личности»¹. Это — вполне закономерное явление, ибо без знания этого процесса невозможно понять личность, тем более повлиять на ее жизненный путь. Наука должна вскрыть, как новорожденное биологическое существо превращается в существо социальное; без этого процесса превращения, который определяется как «социализация личности», немислимо ни дальнейшее продолжение жизни общества, ни историческая культура человечества, которая так или иначе предполагает общественную передачу новым поколениям социального опыта. Эта мысль превосходно иллюстрируется воображаемой трагической ситуацией, описанной А. Пьероном в его работе «De l'Actinie à l'homme»².

Современной наукой человек изучается в разных аспектах. Для медико-биологических дисциплин, например, человек выступает главным образом как биологический организм, как высший венец развития живой природы. С точки же зрения общественных наук, человек — это прежде всего совокупность общественных отношений, вобравший в себя основные черты общества, т. е. личность. Подобные подходы исследования обусловлены объективной двойственностью человека как биосоциального явления: человек — продукт и биологического и общественного развития, причем характер биологического развития всегда в той или иной мере опосредуется конкретными социальными условиями³.

Биологические свойства человеческого организма представляют собой ту необходимую основу, на которой человек развивается. Однако

¹ Б. Г. Ананьев. Человек как предмет познания. ЛГУ, 1968, стр. 83.

² Если бы нашу планету постигла катастрофа, в результате которой остались бы в живых только маленькие дети, а все взрослое население погибло, то хотя человеческий род и не прекратился бы, однако история человечества неизбежно была бы прервана. Сокровища культуры продолжали бы физически существовать, но их некому было бы раскрыть для новых поколений. Машины бездействовали бы, книги оставались бы непрочитанными, художественные произведения утратили бы свою эстетическую функцию. История человечества должна была бы начаться вновь. (Приводится по книге: А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М., 1965, стр. 409—411).

³ Б. Г. Ананьев. Человек как предмет познания, стр. 116.

эти свойства, будучи необходимыми, совершенно недостаточны, когда мы пытаемся понять личность. Личность не получает наследственно тех свойств, которые необходимы ей как типичному представителю своей эпохи, общества, класса. Новорожденный ребенок с комплексом наследственно переданных биологических свойств становится личностью лишь в процессе общественного развития.

Проблема социализации личности стоит в центре внимания всех, или почти всех работ, посвященных исследованию различных проблем личности. Однако интерес к любой проблеме еще не гарантирует успеха ее решения. Такое сложное явление, как социализация, может быть правильно понято лишь при условии научности отправных методологических посылок.

В западной социологии и социальной психологии не существует ни одной цельной теории, которую можно было бы признать за адекватное выявление сущности формирования личности. Высказывания некоторых авторов находятся в очевидном противоречии с данными современной науки. Так, например, фрейдисты выводят все свойства личности из биологических качеств человека и из условий формирования его в раннем детстве. Их подход явно односторонен и к тому же тенденциозен; он не соответствует многим реальным фактам развития человека.

Другие авторы выдвигают малосодержательные утверждения, не объясняющие ровным счетом ничего. Таково, например, тавтологическое определение процесса социализации, содержащееся в книге американского социолога К. Дэйвиса: «Социализация, — пишет автор, — это есть превращение новорожденного существа в существо социальное»⁴.

Не менее абстрактным и односторонним, хотя как будто и более содержательным, является определение, даваемое другим американским социологом Э. Богардусом, который утверждает, что социализация — это «процесс совместного действия, развития групповой ответственности, руководство благосостоянием других»⁵. Очевидно, что приведенные автором процессы, которые должны объяснить социализацию личности, сами являются результатом уже осуществившейся социализации.

Все это делает вполне понятным, почему для западных социологов и социальных психологов, по их же признанию, процесс социализации «продолжает оставаться столь же таинственным, как фотосинтез или рост организма»⁶.

В основе любого определения процесса социализации должно лежать научное понимание личности как «совокупности общественных отношений»⁷, как продукта социальных условий и развития. Само понятие личности включает в себя соответствующую систему общественных отношений, внутри и посредством которой осуществляется ее жизнедеятельность.

Дать личностную характеристику человека — это значит определить отношения его к обществу, к другим людям, выявить его общественные функции. Поэтому свойства и особенности личности не могут быть выведены из самой же личности, из врожденных особенностей ее. Они могут быть поняты лишь внутри тех связей и отношений, в кото-

⁴ K. Davis. Human society, N Y, 1961 p. 195.

⁵ E. S. Bogardus. Sociology, N. Y., 1961, p. 533.

⁶ K. Davis. Op. cit. p. 195.

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3, стр. 3.

рых личность находится с другими личностями, образующими в совокупности человеческое общество. «...Развитие индивида, — пишет К. Маркс, — обусловлено развитием всех других индивидов, с которыми он находится в прямом или косвенном общении...»⁸.

Именно таково понятие личности, лежащее в основе определений, даваемых в нашей философской и психологической литературе процессу социализации.

Однако следует отметить, что не все авторы вкладывают в это понятие одинаковый объем содержания.

Некоторые социологи и социальные психологи расширяют содержание термина «социализация», включая в него всю человеческую историю. Б. Д. Парыгин, например, пишет: «Не только возникновение человека, выделение его из мира животных, но и весь последующий ход развития человечества был процессом социализации»⁹. При этом Б. Д. Парыгин включает в процесс социализации и биологические предпосылки очеловечения человека¹⁰.

На наш взгляд, такое понимание термина «социализация» вряд ли можно считать удачным, так как при этом не остается надобности в употреблении специального термина, в то время как существует такое установившееся понятие, как история человечества.

Когда мы говорим о процессе социализации, то имеем в виду ситуацию, при которой общество определенным образом воздействует на данного человека, формируя в нем общественные, личностные качества. Процесс социализации непременно предполагает уже существующим **человеческое общество**, внутри которого социализируется личность. (Между тем о таком процессе вряд ли уместно говорить, когда рассматривается развитие всего человечества, а следовательно, и общества).

Человеческое общество представляет собой сложную иерархию организованных объединений — общностей и организаций, и личность — всегда член того или иного объединения. Сам факт рождения человека предопределяет то, что он является уже членом определенной бытовой общности, проживает на какой-то территории, принадлежит определенной нации, является гражданином какого-то государства и т. д.

В этих объединениях существуют тот или иной способ производства, хозяйственный уклад, производственные отношения, специфические принципы поведения людей, а также такой продукт общественной жизнедеятельности объединений, как массовые общественно-психологические явления, представляющие собой результат общения людей, чья жизнь и труд проходят при общих для всех условиях и которые в силу этого имеют сходные потребности¹¹.

Общаясь между собой (причем необязательно непосредственно), вступая в определенные производственные связи и отношения, выполняя какую-то совместную работу, члены объединения обмениваются мнениями, оценками, обсуждают различные вопросы, рассматривают те или иные события, приходят к какому-то общему мнению, сходному типу поведения. Эти мнения и типы поведения соответствуют убеждениям большинства членов данного объединения, это их совместный, коллективный продукт, который является значимым для всего объедине-

⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3, стр. 440.

⁹ Б. Д. Парыгин. Социальная психология как наука. Л., 1967, стр. 123—124.

¹⁰ Б. Д. Парыгин. Основы социально-психологической теории, М., 1964, стр. 165.

¹¹ Вопрос о массовых общественно-психологических явлениях излагается подробно в работах Н. С. Мансурова.

ния. С подобным совместно выработанным продуктом деятельности членов объединения мы сталкиваемся, когда рассматриваем такие массовые общественно-психологические явления, как идеалы, убеждения, ценности, установки, этические и традиционные нормы, нравы, обычаи и обряды, устное народное творчество, национально-народное искусство и т. д., т. е. тот широкий круг явлений, который составляет духовную жизнь всякого организованного объединения людей.

Каждая личность, каждое поколение застает все присущие объединениям свойства — способ производства, производственные отношения, массовые общественно-психологические явления и т. д. — уже данными, как реальную основу своей жизнедеятельности, «которые, хотя, с одной стороны, и видоизменяются новым поколением, но, с другой стороны, предписывают ему собственные условия жизни...»¹².

Включаясь в этот общественный мир, вступая в разнообразные социальные связи, участвуя в различных формах коллективного труда и общаясь с другими членами объединения, личность оказывается в центре многообразных воздействий на нее со стороны объединений, которые управляют ее поведением, образом мыслей и т. д. Именно эти воздействия формируют у человека его личностные качества, превращают его в личность. Конкретным механизмом, через который любое объединение осуществляет это воздействие, являются массовые общественно-психологические явления. Без учета этих явлений вообще невозможно понять процесс социализации личности.

В процессе труда, обучения, воспитания и нецеленаправленного общения личность приобретает знания и интериоризует массовые общественно-психологические явления, которые и есть то, что составляет психологию личности.

Свойства и характер психологии личности определяются в существенной мере спецификой массовых общественно-психологических явлений, выработанных в тех объединениях, внутри которых формируется личность. Интериоризованные общественно-психологические явления детерминируют поведение личности и становятся той призмой, сквозь которую она смотрит на окружающий мир. Поэтому можно сказать, что социализация — это прежде всего процесс интериоризации личности массовых общественно-психологических явлений, созданных в организованных объединениях людей.

Для полноты характеристики понятия социализации полезно будет коснуться отношения этого процесса к такому явлению, как воспитание личности.

Несмотря на чрезвычайную близость этих двух понятий — социализации и воспитания — идентифицировать их нельзя: социализация — это более широкий процесс, чем воспитание личности.

Воспитание — это всегда преднамеренное, целенаправленное и систематическое воздействие на личность. Оно включает в себя момент управления. Как пишет Н. С. Мансуров, «воспитание — это процесс управления личностью... Воспитание отличается от индивидуального развития прежде всего тем, что оно осуществляется в коллективе, через коллектив и для коллектива»¹³. Между тем социализация, включая намеренное управление поведением личности — воспитание, — охватывает и непреднамеренное воздействие окружающих людей, их отношение к личности, отношение самой личности к людям, развитие ее эмоцио-

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3, стр. 37.

¹³ Н. С. Мансуров. Общественно-психологические вопросы управления. М., 1971, стр. 26.

нальных качеств и т. п. Другое отличие социализации от процесса воспитания личности заключается в том, что она представляет собой результат активности самой личности, ее собственной, как бы самостоятельной, внешней и внутренней деятельности. Личность — и объект, и субъект общественного развития. Она в процессе общественной деятельности, т. е. в общественной практике, проявляет свою активность и изменяет свое социальное (и природное) окружение: «как само общество производит человека, так и он производит общество»¹⁴.

Активность — это вообще фундаментальное свойство человека. Именно его активность, выраженная в человеческом труде, выделила человека из животного царства. Человек не только приспосабливается к окружающей обстановке, но, благодаря труду своему, благодаря активному воздействию на свое окружение, он способен изменять жизненные условия, приспосабливая их к своим потребностям. Как замечают немецкие психологи из ГДР Г. Гибш и М. Форверг, человек «не только просто приспосабливается к заранее имеющимся данностям, но приспосабливает их к себе самому»¹⁵.

Усвоение общественно-исторического опыта требует со стороны личности активного овладения этим опытом, воспроизведения сущности этого опыта. «Чтобы овладеть теми предметами и явлениями, которые являются продуктами исторического развития, — пишет А. Н. Леонтьев, — необходимо осуществить по отношению к ним такую деятельность, которая как бы воспроизводит в себе существенные черты деятельности, воплощенной, аккумулированной в данном предмете»¹⁶.

Этим отличается усвоение человеком общественных достижений от процесса научения у животных. Если для последних это результат индивидуального **приспособления** наследственно заложенного поведения к конкретным условиям среды, то у человека усвоение всегда **выступает как процесс воспроизведения** исторического опыта человечества.

Тут важно подчеркнуть, что активность личности направлена не только во вне, на ее социальное и биологическое окружение. В процессе своего активного общественного труда, в процессе общения с другими членами объединения личность не только изменяет окружающую ее среду, но меняется одновременно и сама, и это изменение личности является в существенной мере результатом ее же собственной активности.

Некоторые авторы из активности личности делают не совсем правомерный вывод о том, что в процессе социализации личность сама выбирает для себя нормы поведения. «Индивид, — пишет, например, Н. В. Андреев, — сам волен самостоятельно выбирать те или иные ценности и установки»¹⁷. Однако тут бесполезно заметить, что говоря о самостоятельности индивида, следует все же иметь в виду, что эта самостоятельность относительна, причем подобная относительность не противоречит его активности. Личность вольна самостоятельно выбирать из **этих** ценностей и установок, но ее выбор в немалой степени зависит от уже усвоенных, интерифизованных ею ценностей и установок, от более ранней социализации. Личная неповторимость и уникальность опыта приводит к тому, что личность сама решает стоящие перед нею **данные** проблемы, по-своему разрешает их. В процессе социализации человек сам является субъектом развития своей личности, или, по выра-

жению К. Маркса, сам производит самого себя¹⁸.

Последнее, чего мы хотели бы коснуться в данной статье, — это дискутирующийся в нашей социально-психологической литературе вопрос о временном объеме процесса социализации личности.

Имеются две основные точки зрения по вопросу о продолжительности этого процесса. Одни авторы полагают, что процесс социализации личности имеет некоторый конец, не совпадающий с концом жизни человека. Наиболее определенно по этому поводу высказывается Н. В. Андреев. «На наш взгляд, — пишет она, — социализация индивида как активный процесс длится не всю жизнь, а лишь... на протяжении времени, необходимого для становления индивида как личности»¹⁹. Другие авторы (их, кажется, больше) возражают на это, считая, что процесс социализации охватывает всю жизнь индивида; аргументируется это тем бесспорным фактом, что с достижением любого возраста не прекращаются ни процесс познания себя и окружающих, ни процесс овладения новыми навыками, ни процесс усвоения новых норм, ролей и выработки новых ценностных ориентаций и установок.

Нам кажется, что подобное несогласие происходит из неоднозначного понимания термина социализация. Если социализация представляет собой такой процесс, результатом которого является достижение личностью того, что называется социальной зрелостью, то она, несомненно, имеет свой (практический) предел и не может длиться всю жизнь, иначе не было бы вообще зрелых личностей. Если же социализация — это процесс усвоения вообще, адаптация к новым условиям²⁰, процесс познания и т. п., то она будет продолжаться всю жизнь. Какое же из этих пониманий более оправданное?

Когда мы говорим о социализации личности, мы имеем в виду не усвоение ею каких-то заранее определенных норм, ориентаций и т. д.; мы при этом подразумеваем то, что индивид вообще приобрел их, какими бы то они ни были; главное, чтобы они **были** у индивида — тогда мы говорим о социализированной личности, если даже социализация шла в негативную сторону. Для нормально (в социальном смысле) развивающихся людей предполагается какой-то статистический средний возраст, с достижением которого считается, что **данный** индивид социализирован, причем этот возраст в разное историческое время был различен. В нашем обществе существует официальный возрастной критерий достижения социальной зрелости — 18 лет. Именно с этого возраста человек допускается к участию в политической жизни страны (участие в выборах), и с этого возраста дается право на вступление в брак, и то, что для получения этого права основным критерием является достижение социальной зрелости, а не физиологический срок, показывает тот факт, что достижение половой зрелости наступает гораздо раньше 18 лет. После этого возраста общество не делает различий между 18 и 45 годами в вопросе общественной зрелости и яркий пример тому — ответственность за правонарушения. Поэтому при решении вопроса о продолжительности процесса социализации личности вряд ли представляются убедительными ссылки на приобретение новых навыков и т. д. в любом возрасте. Не следует забывать об удельном весе приобретений. Дальнейшая социализация в процентном отношении становится настолько незначительной, что можно говорить о наступлении социальной зрелости.

¹⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стр. 589.
¹⁵ Г. Гибш и М. Форверг. Введение в марксистскую социальную психологию. М., 1972, стр. 67.

¹⁶ А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М., 1969, стр. 405.

¹⁷ Социальные исследования. Вып. 3, М., 1970, стр. 44.

¹⁸ См.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, стр. 589.

¹⁹ Б. Д. Парыгин. Основы социально-психологической теории, стр. 167.

²⁰ Т. Шибутани. Социальная психология, стр. 467.

Шәхсијјәтин социаллашмасы анлајышынын мүәјјән едилмәсинә даир ХҮЛАСӘ

Мәгалә мүасир социолокија вә ичтимаи психолокија елмләринин тәдгиг етдији нәзәри мәсәләләрдән биринә—шәхсијјәтин социаллашмасы проблеминә һәср олунур.

Бурада һәм совет, һәм дә харичи өлкә алимләринин шәхсијјәтин социаллашмасы проблеминә даир тутдуглары мөвгә нәзәрдән кечирилир, ајры-ајры мүәллифләрин јанлыш вә сәһв мүлаһизәләри тәнгид олунур.

Шәхсијјәтин социаллашмасы проблеми маһијјәтчә чох дәрин вә мүрәккәб елми мәсәләләрдәндир. Оуну һәллиндә әсил мәнада елми-фәлсәфи методолокијадан истифадә едилмәлидир.

Мүәллиф мәсәләнин һәллинә өз мүнәсибәтини билдирир, шәхсијјәтин тәрбијә едилмәси иши, һабелә шәхсијјәтин социаллашмасы процесинин ајры-ајры чәһәтләринә даир мүлаһизәләр ирәли сүрүр.

З. Б. АҒАЈЕВ

ИЧТИМАИ ТӘ’МИНАТ САҢӘСИНДӘ ЈЕРЛИ СОВЕТЛӘР СИСТЕМИНИН МҮХТӘЛИФ ПИЛЛӘЛӘРИ ВӘ ОНЛАРЫН ОРГАНЛАРЫ АРАСЫНДА СӘЛАҢИЈЈӘТ ҺӘДДИНИН МҮӘЈЈӘН ЕДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Зәһмәткешләрин ичтимаи тә’минат һүгүгләринин даһа долғун өдәнилмәси, бу саһәдә рәһбәрлик функцијасынын мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси, јерләрдә бүтүн Советләрин вә онларын органларынын ишинин дәгиг, гаршыда дуран вәзифәләрә мувафиг гурулмасынын тәләб едир. Белә бир тәләбин өдәнилмәси јерли Советләр системиндә ичтимаи тә’мината даир һәр һансы бир функцијанын ичрасы заманы тәкратчылыға вә паралелизмә, һәмчинин аңлашылмазлыға јол верилмәси үчүн, даһа доғрусу, мүхтәлиф пилләдә дајанан һәр бир зәһмәткеш депутатлары Советинин вә онун мувафиг органларынын сәлаһијјәт һәддинин мүәјјән едилмәси јолу илә мүмкүндүр. Јерли Советләр системинин һәр бир пилләси вә онун органларынын тәдгиг едилән саһәдә сәлаһијјәт һәддинин дәгигләшдирилмәси бу саһәдә рәһбәрлијин даһа фәјдалы һәјата кечирилмәсинә шәраит јаратмагла, һәр бир органын, сон нәтичәдә исә һәр бир вәзифәли шәхсин үзәринә дүшән вәзифәнин јеринә јетирилмәси үзрә шәхси мәс’улијјәтини артырмыш олур. Партијанын XXIV гурултајына Сов.ИКП МК-нын һесабат мә’рузәсиндә көстәрилдији кими, өлкәмиздә «чохдан елә ихтисаслы кадрлар јетишмишдир ки, онлар өз сәлаһијјәтләринә аид олан мәсәләләри дүзкүн һәл едә билирләр. Белә кадрлара даһа чох е’тибар етмәк вә ејни заманда онлара гаршы даһа тәләбкар олмаг лазымдыр»¹.

Бәс јерли Советләр системиндә ајры-ајры пилләләр арасында сәлаһијјәт һәддини мүәјјән едән үнсүрләр вә ја ме’јар нәдән ибарәтдир? Мәсәләјә үмуми шәкилдә јанашсаг, бу сәлаһијјәт һәдди, онун һәчми, һәр бир ајрыча Советин вә ја ејни пилләдә дајанан Советләр группунун гаршысында дуран вәзифәләрә мүәјјән едилир². Даһа дәгиги, јерли Советләр системинин мүхтәлиф пилләсиндә дајанан һәр бир Советин ичтимаи тә’минат саһәсиндә сәлаһијјәт даирәси онларын инзибати әрази ваһидинин хүсусијјәтиндән вә ичтимаи тә’минатын өз хүсусијјәтиндән асылдыр.

¹ Бах: Сов.ИКП XXIV гурултајынын материаллары, 1972, сәһ. 108.

² Бах: Л. А. Григорян. Советы—органы власти и народного самоуправления. «Юрид. литература», М., 1965, сәһ. 78—79.

Ичтиман-мәдәни гуручулулугун бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, ичтиман тә'минат саһәсиндә дә һәр бир јерли Советин сәләһијјәти де-дикдә Советин сессиясы, мувафиг даими комиссия, ичрайјә коми-тәси вә онун пенсия тә'инаты үзрә комиссиясы, һәмчинин ичтиман тә'минат үзрә саһәви органлар вә депутатлар васитәсилә һәјата кечи-рилән фәалијјәт баша дүшүлмәлидир³. Һәм дә бу органларын сәләһи-јәти јерли зәһмәткеш депутатлары Советинин, Советләр системинин һансы пилләсиндә дајанмасындан асылыдыр. Буна көрә дә, фикримиз-чә, тәдгигаты ики истигамәтдә, јә'ни мухтәлиф пилләдә дајанан јерли Советләрин өз арасында сәләһијјәт һәддинин мүәјјән едилмәси исти-гамәтиндә апармағ лазымдыр.

Јерли Советләр системинин мухтәлиф пилләләри арасында сәлә-һијјәт һәддинин тәһлилинә кечмәздән әввәл ону гејд едәк ки, мухтәлиф пилләдә дајанан јерли Советләрин ичтиман тә'минат саһәсиндә сәләһи-јәти һүгүг әдәбијјатында тәдгигат объекти олмушдыр⁴. Лакин бу мәсә-ләннин әләғәли сурәтдә, ајрыча бир мөвзу кими кифајәт гәдәр шәрһи-верилмәмишдир. Бу сәләһијјәт һәдди јерли Советләр һаггындакы ганун-веричиликлә вә диқәр һүгүги актларла, һәмчинин ичтиман тә'минат саһәсиндә һүгүг мунасибәти јарадан норматив актларла мүәјјән еди-лир.

Вилајәт зәһмәткеш депутатлары Советинин ичтиман тә'минат са-һәсиндә сәләһијјәт хүсусијјәти, һәр шејдән әввәл, бундан ибарәтдир ки, о өз әразиси дахилиндә бүтүн ичтиман тә'минат ишинә вә әлиллә-рин, гочаларын, һәмчинин әилә башчысыны итирән диқәр шәхсләрин мадди-мәишәт хидмәти илә әләғәдар ишләрә рәһбәрлик функцијасыны һәјата кечирир. Бу вәзијјәт вилајәт Советинин табелијиндә кифајәт гәдәр мүәссисә вә тәшкилатын олмасы илә (мүәллиф бурада анчаг ичтиман тә'минат мүәссисәләрини дејил, һәм дә мәишәт хидмәти, сәһиј-јә вә с. нәзәрдә тутур) әләғәдардыр. Вилајәт Совети өз органлары ва-ситәсилә әлилләрин бу мүәссисәләрдә ишә дүзәлдилмәси, онларын тәһ-сили вә јенидән тәһсили иши үзәриндә дә нәзарәти һәјата кечирир.

Вилајәт Совети Ичрайјә Комитәси әлилләрин әмәји илә әләғәдар хүсуси мүәссисәләрин тәшкили, кенишләнмәси вә ишинин јахшылаш-дырылмасы үзрә тәдбирләр һазырлајыр. Мувафиг ичрайјә комитәси әлилләр вә гочалар евини⁵ вә колхозларын нүмајәндәләриндән ибарәт 5—11 нәфәр тәркибдә колхозчуларын вилајәт ичтиман тә'минат шу-расыны јарадыр⁶, онларын ишинә нәзарәт едир. Бүтүн бунлар белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, вилајәт Советинин ичтиман тә'-минат саһәсиндә сәләһијјәтинин хүсусијјәти бу саһәдә әсасән рәһбәр-лик, тәнзиметмә, һәмчинин нәзарәт-тәфтиш вә бир сыра тәшкилати ха-рактерли функцијалардан ибарәтдир. Белә ки, Советин өзү вә онун ич-

³ Бу барәдә даһа әтрафлы бах. К. Ф. Шеремет. Компетенция местных Советов. Изд-во МГУ, 1968, сәһ. 58—59; Б. М. Лазарев. Компетенция органов управления. «Юрид. литература», М., 1972, сәһ. 116—118 вә с.

⁴ Бах: Л. Л. Потаркина, Г. Ф. Рябчук. Работа сельских Советов в области народного образования, здравоохранения и социального обеспечения. Госюриздат, М., 1957; Јенә онун. Деятельность районного Совета в области здравоохранения и социального обеспечения. Госюриздат, М., 1962; Т. А. Адылов. Роль райсовета в развитии здравоохранения и социального обеспечения. Ташкент, 1962; В. Н. Михалкевич. Деятельность сельского и поселкового Совета в области здравоохранения и социального обеспечения. «Юрид. литература», М., 1969 вә с.

⁵ Гоча вә әлилләр евинин јарадылмасы республика Ичтиман Тә'минат Назир-лијини тәсдиғ етдијини (28/Х—1958, № 286) «Әлил вә гочалар евләри һаггында Әсас-намә». Бу сәләһијјәти јерли Советләр системиндә Бақы Шәһәр Совети Ичрайјә Коми-тәсинә һавалә етилмишдир (маддә 1). Фикримизчә, мувафиг Әсаснамәдә белә бир сәләһијјәтин вилајәт Совети Ичрайјә Комитәсинә дә анд едилмәси зәруридир.

⁶ Бах: ССРИ НС-нин ГК, 1964, № 22, маддә 139.

райјә комитәси бүтүн вилајәт әразисиндә үмуми нәзарәти һәјата кечирмәклә јанашы, колхозчуларын вилајәт ичтиман тә'минат шурасы һәким әмәк-эксперт комиссиясы (ҺӘЕК) васитәсилә ашағы комиссия-ларда әлиллијин вә әмәк габилијјәтинин итирилмә дәрәчәсинин дүзкүн тәсилә јерләрдә бүтүн ичтиман тә'минат шә'бәси васи-лик вә нәзарәт функцијасыны һәјата кечирир.

Сов.ИКП МК-нын «Район вә шәһәр зәһмәткеш депутатлары Совет-ләринин ишини даһа да јахшылашдырмағ тәдбирләри һаггында» Советләри партија вә дәвләтин сijasәтини јерләрдә әмәли оларағ һә-јата кечирән әсас дәвләт органыдыр⁷. Она көрә дә анчаг бу Совет вә онун табелијиндә олан органлар вәтәндашларын ичтиман тә'минат һү-гугуну билаваситә тә'мин едә биләр. Фикримизчә, район вә шәһәр Со-ветләринин бу саһәдә һүгүги вәзијјәтинин кенишлијини бир сыра сәбәб-ләрлә әләғәдардыр. Биринчиси, район вә шәһәр Советләри, кәнд вә гәсәбә Советләри истисна едилмәклә, ән күтләви дәвләт һакимијјәт илә әләғәдар әсас мәсәләләр бу органа һавалә едилмишдир. Икинчиси, бу тәләбләрин әмәли оларағ һәјата кечирилмәси үчүн онун кифајәт гәдәр органлары вардыр, һәммин Советләр, бу органлары васитәсилә рәһбәрлик вә ичраедичилиқ фәалијјәтини һәјата кечириләр.

Район, шәһәр вә шәһәрдә район зәһмәткеш депутатлары Советлә-ринин ичтиман тә'минат саһәсиндә сәләһијјәти ССРИ Али Совети Рәјасәт һејәтинин «Район ЗДС-нин әсас һүгүг вә вәзифәләри һаггында» вә «Шәһәр, шәһәрдә район ЗДС һаггында» фәрманлары вә респуб-ликанын мувафиг ганунверичилијини илә мүәјјән едилир⁸.

Һүгүги актларын тәһлили кәстәрир ки, район, шәһәр Советләри пенсия вә муавинәтләрин вахтында, дүзкүн тә'јин олунмасы, өдәнил-мәси үзәриндә нәзарәтлә јанашы, әлилләри, әилә башчысыны итирмиш шәхсләри ишә дүзәлтмәк, онларын пешә тәһсили вә јенидән тәһсили, һәмчинин әлилләрин әмәјиндән истифадә едилмәклә истәһсалатлар тәшкил олунмасыны тә'мин етмәк, сәһһәтинә вә јашына көрә өз һүгүг-ларыны мүстәгил һәјата кечирмәк, өз вәзифәләрини јеринә јетирмәк игтидарында олмајан шәхсләр үзәриндә гәјјумлуг вә һимајәчилик иши-нә рәһбәрлик етмәк, онларын мадди-мәишәт шәраитини јахшылашдыр-мағ үчүн тәдбирләр көрмәк вә с. сәләһијјәтә малиқдир⁹.

Бунула јанашы, колхоз үзвләринин пенсия вә муавинәт һүгүг-ларынын мувәффеғијјәтлә ичрасы үчүн район Советинә өз ичрайјә комитәси васитәсилә колхоз үзвләриндән ибарәт 5—11 нәфәр тәркибдә колхозчуларын район ичтиман тә'минат шурасыны јаратмағ сәләһијјә-ти верилмишдир¹⁰. Совет нүмајәндәлик гәјдасында шуранын, һәмчи-нин колхозчулара пенсия вә муавинәт тә'инаты үзрә онун јаратдығы

⁷ Бах: «Правда» гәзети, 14 март 1971-чи ил.

⁸ Бах: ССРИ Али Советинин Ведомостлары, 1971, № 12, мад. 132, 133; һәмчи-нин Азәрб. ССР «Район ЗДС һаггында», «Шәһәр, шәһәрдә район ЗДС һаггында» 1 ијул 1971-чи ил тарихли ганунлары (Азәрб. ССР Али Советинин Мә'луматлары» 1971, № 13, мад. 108—109 вә 110).

⁹ Район, шәһәр вә шәһәрдә район ЗДС һаггында јухарыда адлары чәкилән рес-публика ганунлары; һәмчинин Азәрб. ССР Назирләр Совети 5/Х—70-чи ил, 386 №-ли гәрары илә тәсдиғ едилмиш «Азәрб. ССР гәјјумлуг вә һимајәчилик органлары һаггында Әсаснамә», мад. 3.

¹⁰ «Колхозчуларын ичтиман тә'минат шуралары һаггында Әсаснамә»јә әсасән район ичтиман тә'минат вә малијјә шә'бәләри мүдирләри, һәмчинин кәнд тәсәррүфаты истәһсалат идарәси рәиси тутдуглары вәзифәјә көрә колхозчуларын район ичтиман тә'минат шурасынын тәркибинә дахил олурлар (Бах: ССРИ НС-нин ГК, 1964, № 22, мад. 139).

комиссијанын ишинə нəзарəт едир¹¹. Ганунверичилијə əсасən рəјон Совети, кəнд, гəсəбə вə рəјон табелијиндəки шəһэр Советлəринин пен-сијə алмaғa һугугу олмaғaн шəхслэрə мұавинəтин дүзкүн тə'јин едил-мəsi вə өдəнилмəsi сaһəсиндəки фəалијјəти үзəриндə дə нəзарəт функ-сијасыны һəјатa кечирир¹².

Гейд едилэн функцијааларын вә тәҗрибәни кифајәт гәдәр сәләһијәт-
ганунверичиликлә рајон вә шәһәр Советләринә кифајәт гәдәр сәләһијәт-
јәт верилмишдир. Лакин ејни пилләдә дајанан бу Советләр групунун
өз араларында да бир сыра сәләһијјәт хусусијјәтләри мөвчуддир.
Фикримизчә, бу сәләһијјәт хусусијјәтләри һәмин Советләрин инзибати-
әрази гурулушу вә органлар системи илә әлағәдардыр. Мәсәлән, кәнд
рајонларында колхоз үзвләринин пенсия тәминаты илә әлағәдар мү-
вафиг органлар јарадылараг бу сәһәдә бир сыра функцијалар һәјата
кечирилсә, шәһәр вә шәһәрдә рајон Советләриндә мәсәлән, Бақы,
Сумгајыт вә с.) белә орган јарадылмыр вә бәзи истисналарла (колхоз
үзвүнүн шәһәрлә кәчмәси вә с. илә әлағәдар олараг) колхоз үзвләринин
пенсия вә мүавинәти мәсәләләри илә мәшгул олурлар. Јахуд респуб-
лика табелијиндәки шәһәр Совети мүвафиг органлар вәситәсилә пен-
сия тәминаты вә с. мәшгул олурса, рајон табелијиндәки шәһәр
Советинин бу сәһәдә сәләһијјәти кәнд вә гәсәбә Советләринин сәләһиј-
јәтинә даһа јахындыр. Һәмчинин белә сәләһијјәт фәрғи республика
табелијиндә олан шәһәрләр арасында да вардыр. Рајон бөлкүсү олма-
јан шәһәрләрдә көстәрилән функцијалары мүвафиг Совет өз органлары
вәситәсилә һәјата кечирилсә, рајон бөлкүсү олан шәһәрләрдә ичраеди-
чи фәалијјәти, әсасән һәмин рајонлар һәјата кечирир (мәс., пенсия
тәјинетмә, гәјјум вә һимајәчи тәјинаты вә с.).

Лакин һәр бир һалда виләјәт Советиндоң формалық һәм мәһсуһатлы әһәмийәтле шәһәр Советләри өз органлары васитәсилә үмуми рәһбәрликлә јана-шы, ичраедичилик фәалијјәтини дә һәјәтә кечирирләр.

Сон иллэрдэ кэнд жерлэриндэ пенсиячыларын саамай олохтоо-
ли дэрэхэдэ артмасы¹³, бу Советлэрдэн дэ элиллэрин, һәрби гуллу-
гчуларын, һалак олмуш дөйүшчү вэ партизан аиллэлэринин ишэ дүзэлдил-
мэсинэ, онларын мүэjjөн пешәjә jүжөләнмэсинэ, фәһлэ вэ гуллу-
гчуларын вэ онларын аиллэлэринэ пенсия тә'jин едилмэсинэ, элил вэ гочаларын
элиллэр евинэ дүзэлдилмэсинэ вэ с. мәсәлэлэрэ диггәти артырмағы тә-
ләб едир. Тәсадүфи деjилдир ки, Сов.ИКП МК-нын 1967-чи ил мар-
тарихили гәрарында кэнд вэ гәсәбә Советлэринин халг маарифи, сәһij-
вэ саир сәһәлэрлэ jанашы, онларын ичтиман тә'минат сәһәсиндэ д-
ишин даима jахшылашдырылмасы илэ мәшғул олмаг вәзифәлэри хү-
сүси геjд едилмишдир¹⁴.

Сов. ИҚП МК-нын көстәриши кәнд вә гәсәбә Советләри һагғында јени ганунверичилик актларында өз әксини тапмышдыр ки, бу да онларын ичтиман тә’минат сәһәсиндә сәләһијјәтләрини хејли кенишләндирмишдир¹⁵.

¹¹ Бу комиссиянын таркибинə колхоз нүмəјəндəsi илə јанашы, рəјон малијјə вə ичтимаи тəминат шəбəлəринин дə нүмəјəндэлəри дахилдир.

¹²Ба х: Азәрбајҹан ССР рајон зәһмәткеш депутатлары Совети һаггында Ганун
мәд. 26, бәнд 8.

¹³ Мәсәлән, колхоз пенсиясы һаггында ганунунун гәбулундан сонра Азәрбајҗа ССР-дә 1965-чи илдә колхоз үзвү олан пенсиячыларын сајы 144 мин нәфәр идис. 1972-чи илдә 237 мин нәфәрә чатмышдыр (бах: Азәрб. ССР рәгәмләрдә, 1972-ч илдә гыса статистик мәчмүә, Бақы, 1973, сәһ. 124).

¹⁴ Б а х: «Правда» гәзети, 11 март 1967-чи ил.

¹⁵ Бах: «Кәнд вә гәсәбә ЗДС-нини әсас һүгүг вә вәзифәләри һаггында» ССР Али Совети Рәјасәт Һејәтинини 2 апрел 1968-чи ил тарихли Фәрманы вә «Кәнд, гәсәбә ЗДС-нә даир нүмунәви Әсаснамә» («ССР Али Советинини Ведомостлары», 1968-ч ил, № 16, мад. 131–132); һәмчинини Азәрб. ССР «Кәнд, гәсәбә ЗДС-и һаггында» Ганун («Азәрб. ССР Али Советинини Мә'луматлары», 1968-чи ил, № 10, мад. 83).

Кәнд вә гәсбә зәһмәткеш депутатлары Советләринин тәдгиг едилә, сәһәдә сәләһијјәт хүсусијјәти, һүгүг әдәбијјатында әлил вә гоча-ичтимаи тәминат үзрә органларын өз сәләһијјәтләрини мүвәффегиј-јәтлә һәјәтә кечирмәләри үчүн ошларә көмәк кими гијмәтләндирилир¹⁶.

көстөрмө», «жардым етмө» функциялары, вилайет, район вә шәһәр Советләринә нисбәтән даһа кениш јер тутур. Лакин һүгүги актларын һашы, колхоз ичтимай тә'манат шурасынын, колхозчуларын гаршылыгы ичтимай жардым кассаларынын иши, һәмчинин эмәк китабчаларында гејдијјатларын вахтында вә дүзкүн апарылмасы, архив сәнәдләринин лазымы гајдада сахланмасы үзәриндә нәзарәт етмәк сәләһијјәтинә дә маликдирләр. Бүтүн бунлара, кәнд вә гәсәбә Советләринин мүвафиг ичрайијә комитәси вәситәсилә, «бүдчәсиндә нәзәрдә тутулмуш тәхсисат һәчминдә дәвләт пенсиясы алмаға һүгүгу олмајан шәхсләрә мүавинәт тә'јин етмәк»¹⁷, сәһһәтинә көрә өз һүгүгларыны һәјата кечирмәјә гадир олмајан шәхсләрин өзләри вә әмлаклары үзәриндә гејјум вә һимајәчи тә'јин етмәк»¹⁸ функцияларыны да әләвә етәк, бу Советләрин сәләһијјәтинин «көмәк көстөрмә», «жардым» вә һәтта «нәзарәт» функцияларындан нә гәдәр кениш олдуғу ашқара чыхар.

Лакин кәнд вә гәсәбә Советләринин сәһәви органлары олмадығын-
дан бу функцияларын мүнәфәғијјәтлә һәлли онлардан јухары Сове-
тин ичраијјә комитәси вә мүнәфиг шә'бә илә сых әләгәдә олмасыны тәләб
едир.

Јерли Советләр ганунверичиликлә онлара мэхсус сәләһијјәти мү-
әјјән органлар системи васитәсилә һәјата кечирирләр.

Норматив актларын тәһлили көстәрир ки, вәтәндашларын ичти-
ман тәминат һуғуғларынын билаваситә тәмини ичрайијә комитәси
(бирдәфәлик ярдым, пенсия алмага һуғуғ олмајан шәхсләрә мұави-
нәт тәјин етмәк, мадди-мәишәт ярдымы көстәрмәк үзрә мәсәләләрин
һәлли вә с.), рајон (шәһәр) Совети ичрайијә комитәси јанында пенсия
тәјиннаты үзрә комиссия (пенсия тәјин едир), ичтиман тәминат шө-
бәси (әлилләрин ишә дүзәлдилмәси, оңлара мадди-мәишәт хидмәти
вә с.) вә һӘЕК (әлиллијин вә әмәк габилијјәтинин итирилмә дәрәчә-
синин мұәјјән едилмәси вә с. үзрә) тәрәфиндән һәјәтә кечирилир.

Лакин јерли Советин сессиясы бу органлар системиндә даһа јүксәк сәләһијјәтә маликдир. Сәләһијјәтдәки бу үстүнлүк, көстәрилән органларын фәалијјәти үзәриндә рәһбәрлик вә нәзарәтин һәјата кечирилмәси, сессияда гәбул едилән гәрарларын ичраедичи вә сәрәнчам веричи органлара нисбәтән даһа јүксәк һүғуги гүввәјә малик олмасы һәмчинин ганунверичиликлә анчаг сессияда һәлл едилмәли олан бир сыра функцијаларын—ичтимаи тә’минат шө’бәсинин јарадылмасы, онларын рәһбәрләринин тәсдиг вә азад едилмәси¹⁹, мұвафиг даими ко

¹⁶ Бах: В. Н. Михалкевич. Деятельность сельского и поселкового Совета в области здравоохранения и социального обеспечения, с. 26; А. Козлов. Сельский Совет и социальное обеспечение. «Социальное обеспечение», 1968, № 5, с. 20—21 в.

¹⁷ Б а х: Азәрбајҹан ССР кәнд вә гәсәбә Советләри һаггында Ңанун, мад. 2 бәнд 4.

¹⁸ Ба х: Азәрбајҹан ССР гәјҹүмлүг вә һимәјәчилик органлары һаггында Әса
намә, мәд. 6.

¹⁹ Район, шаһәр və шаһəрдə район ЗДС һаггында мұвафиг иттиғағ və респуб-лика ғауһуверичилиғи шө'бə və идарə рəһбэрлэринин тəсдиғини сессиянын мұтəсəсəлəһијјəтинə аид ғтмишдиг (Бах: Азэрб. ССР район, шаһэр və шаһəрдə район ЗДС һаггында мұвафиг ғауһулары, мад. 36, 37, бəнд 4). Лəкин респуб-лика Назирлэр Советинин 14/VII — 1959-чу ил, 590 №-ли ғарары тəсдиғ едилмиш, ичтимаи тəминат шө'бəсинин һуғуғи вəзијјəти мұјјəн едэн эс

миссија-ларын тәшкили, ишинин јохланмасы, һесабатынын динләнилмәси вә с. мәсәләләрин һәлли илә әлағәдардыр. Гүввәдә олан ганунверичилијә әсасән сессияда һәмчинин һәмнин Советин сәләһијјәтинә аид чилијә әсасән сессияда һәмчинин һәмнин Советин сәләһијјәтинә аид «һәр һансы мәсәлә нәзәрдән кечирилиб һәлл едилә биләр»²⁰.

Ганунверичиликлә белә сәләһијјәт ичрайјә комитәләринә дә аид едилмишдир. Мәсәлән, рајон, шәһәр Советләринин ичрайјә комитәләр-и өзүнүн шө'бә вә идарәләринин (һәмчинин ичтимай тә'минат шө'бәсинин), табелијиндә олан мүәссисә, идарә вә тәшкилатлара рәһбәр-лик етмәклә, һәмнин шө'бәләрин рәһбәрләрини тә'јин етмәк вә онлары вәзифәләриндән узағлашдырмағла јанашы, өзүнүн «шө'бә вә идарәләр-инин сәләһијјәтинә аид олан мәсәләләр музакирә едә биләр»²¹. Бу ики мү-гајисә белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, биринчиси, куја јер-гајисә белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, биринчиси, куја јер-ли Совет өз сессиясы васитәсилә мүстәсна сәләһијјәтиндән башга ичрайјә комитәсинин, онун шө'бә вә идарәләринин сәләһијјәтинә аид һәр һансы мәсәләни нәзәрдән кечириб һәлл едә биләр; икинчиси, Со-ветин мүстәсна сәләһијјәти истисна едилмәклә, бу саһәдә Совет вә ич-райјә комитәси арасында биркә сәләһијјәт чәрчивәси мөвчуддур. Һү-гуг әдәбијјатында «гатышығ», «ујгун» вә с. терминләрлә ифадә едилән²² бу биркә сәләһијјәтә ичтимай тә'минат мүәссисәләринин иши үзәриндә нәзәрәти һәјатә кечирмәклә, пенсия тә'јинаты үзрә комис-сиянын, ичтимай тә'минат шө'бәсинин, ҺӘЕК-нын вә диқәр тәшкилат-ларын һесабатларыны динләмәк, мувафиг Совет әразисиндә ичтимай тә'минат ишинин вәзијјәти, онун јажшылашдырылмасы јоллары үзрә сессияда вә ичрайјә комитәсинин ичласларында мәсәләләр музакирә етмәк, бу барәдә лазыми тәдбирләр көрмәк вә с. дахилдир.

Лакин јерли Советләр һаггында ганунверичилик актлары Советлә ичраедичи вә сәрәнчамверичи органлар арасында сәләһијјәт бөлкүсү-нү гисмән мүјјән етсә дә, ону там һәлл етмир. Она көрә дә Совет вә онун ичраедичи органлары арасында сәләһијјәт һәддинин мүјјән едилмәси, һүгуги чәһәтдән Советин дәвләт һакимијјәт органы кими јүксәк сәләһијјәтинин мүјјән едилмәси илә јанашы: а) идарәчилик органларынын Совети әвзәтмә һалларыны арадан галдырмағы тә'мин етмәклә²³, б) ичтимай-мәдәни гуручулуг, ејни заманда ичтимай тә'минат саһәсиндә күндәлик, ардычыл вә ихтисаслы рәһбәрлијин тә'мин едилмәсинә хидмәт едир²⁴.

Јерли Советин идарәчилик органларынын мүстәсна сәләһијјәти мәсәләсинә мунасибәтдә һүгуг әдәбијјатында мүхтәлиф мулаһизәләр ирәли сүрүлүр. Бә'зи мүәллифләр нүмајәндәли органын диқәр орган-лара нисбәтән биринчилији принципини, онун һүгуги вәзијјәтини мүј-јән едән башлыча ме'јарлардан бири һесаб едәрәк, белә фикирдәдир-ләр ки, Совет зәрури һалларда она табә олан идарәчилик органлары-нын сәләһијјәтини тәшкил едән мәсәләләр өз аидијјәтинә көтүрә биләр²⁵. Ичраедичи органларын Совет тәрәфиндән јарадылмасы вә

онун рәһбәрлији алтында фәалијјәт көстәрмәсини әсас тутараг, ичра-едичи органларын мүстәсна сәләһијјәти мәсәләсинин гојулушунун өзү-нү һүгуги чәһәтдән дүзкүн һесаб етмәјән дәвләтшүнаслар да вардыр²⁶.

Бир сыра мүтәхәссисләр, фикримизчә, һаглы олараг белә һесаб едирләр ки, нүмајәндәли орган кими анчаг Совет дејил, һәмчинин ичраедичи органлар да мүстәсна сәләһијјәтә маликдир²⁷.

Бу мулаһизәни сүбүт етмәк үчүн, фикримизчә, ичтимай тә'минат саһәсиндә һүгуг мунасибәти јарадан вә бу саһәдә билаваситә идарә-чилик органларынын сәләһијјәтини низама салан норматив характерли актлара вә тәчрүбәнин өзүнә мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу кими, фәһлә вә гуллуғчуларын пенсия тә'јинаты-ны, анчаг мувафиг ичтимай тә'минат шө'бәси мүдириндән (ејни заман-да комиссиянын сәдридир), малијјә шө'бәси мүдириндән вә һәмкар-лар иттифагы нүмајәндәсиндән (һәрби гуллуғчулара вә онларын аилә үзвләринә пенсия тә'јин едиләркән һәрби комиссардан) ибарәт тәр-кибдә, рајон (шәһәр) Совети ичрайјә комитәси јанында вә онун тәр-рәфиндән јарадылмыш пенсия тә'јинаты үзрә комиссия һәјатә кечи-рир. Комиссиянын бу тәркибдә тәшкили пенсия ганунверичи-лијинин, малијјә-кредит ишинин һәмнин шәхсләрин әтрафлы билмәси, һәмчинин һәмкарлар иттифагынын фәһлә вә гуллуғчуларын мәнәфеји-ни горујан тәшкилат олмасы, беләликлә дә бу органын пенсия мәсәлә-ләринин дүзкүн һәлл едилмәсинә кениш имкан јаратмасы илә әлағә-дардыр. Бу комиссия мувафиг ичрайјә комитәсинин органы олмасына, даһа доғрусу, комиссияја мунасибәтдә ичрайјә комитәсинин рәһбәр-едичи функцияја малик олмасына бахмајараг, о, комиссиянын фәалиј-јәтиндән верилмиш шикәјәтә бахмаг, мәсәләјә јенидән бахылмаг үчүн она тапшырыг вермәк сәләһијјәтинә малик олса да²⁸, билаваситә пен-сия тә'јинаты мәсәләсини һәлл едә билмәз. Ејни заманда Совет өзү дә һәмнин комиссиянын гәрарларындан верилмиш шикәјәтләрә бахма-ға вә ону һәлл етмәјә сәләһијјәтли дејилдир.

Бунлардан әлава, вилајәт, республика табелијиндә олан шәһәр Совети ичрайјә комитәси јерли әһәмијјәтли шәхси пенсия тә'јин ет-мәјә, иттифаг вә республика әһәмијјәтли шәхси пенсия үчүн вәсәтәт вермәјә²⁹, кәнд вә гәсәбә Совети ичрайјә комитәси исә «бүдчәдә нә-зәрдә тутулмуш тәхсисат һәчминдә муавинәт тә'јин етмәјә сәләһијјәт-лидир». Бу сәләһијјәт билаваситә Советә дејил, мувафиг ичрайјә ко-митәсинә мәхсусдур.

Әлилијин вә әмәк габилитәтин итирмә дәрәчәсинин мүјјәнләш-дирилмәси бу функцияны һәјатә кечирән хүсуси органа—ҺӘЕК-ә һә-валә едилмишдир. Һәмнин комиссиянын тәркибинә һәким-экспертләр, ичтимай тә'минат шө'бәсинин вә һәмкарлар иттифагынын нүмајәндәләр-и дахилдирләр. Јерли Советин сессиясы вә мувафиг ичрайјә комитә-си бу комиссияја мунасибәтдә дә даһа јүксәк сәләһијјәтә малик олмаларына бахмајараг, онун гәрарларыны дәјишә вә ја ону ләғв едә

намәдә бу сәләһијјәт республика назирлијинә шамил олунашдыр (Бах: Азәрбајҗан ССР Ганунлары... фәрманлары вә ... гәрарларынын хроноложик күллијјаты, Баки, 1965, VI чилд, сәһ. 311—323). Фикримизчә, бу гәрар Иттифаг вә республика ганунверичилијинә, тәчрүбәјә ујгун кәлмәдијиндән (бүтүн шө'бә рәһбәрләр Советин би-ринчи сессиясында тәсдиғ едилди) јени Әсәнамәдә көстәрилән гејдләр өз әксини тапмалыдыр.

²⁰ Бах: Азәрбајҗан ССР рајон ЗДС һаггында Ганун, мад. 36.

²¹ Јенә орада.

²² Бах: И. А. Азовкин. Местные Советы в системе органов власти. «Юридич. литература», М., 1971, сәһ. 184.

²³ Бах: Ю. А. Тихомиров. Совершенствование сессионной деятельности мест-ных представительных органов. «Местные Советы на современном этапе». «Наука», 1965, сәһ. 136.

²⁴ Бах: Б. М. Лазарев. Компетенция органов управления, сәһ. 104.

²⁵ Бах: Местные Советы на современном этапе. «Наука», 1965, сәһ. 136, сәһ. 127.

²⁶ Бах: К. Ф. Шеремет. Компетенция местных Советов. «Советы депутатов трудящихся», 1971, № 5, сәһ. 20.

²⁷ И. А. Азовкин. Местные Советы в системе органов власти, сәһ. 185; Б. Н. Габричидзе. Аппарат управления местных Советов. «Юрид. литература», 1971, сәһ. 80 вә 84. Б. Лазарев. Совет—исполком—отделы. «Советы депутатов тру-дящихся», 1966, № 10, сәһ. 48—50 вә с.

²⁸ Бах: Дәвләт пенсиялары тә'јин етмәк вә вермәк гајдалары һаггында Әсә-намә, мад. 153 вә 156 (ССРИ НС-нин ГК 1957, № 1, мад. 1); Рајон (шәһәр) ЗДС јанында пенсия тә'јинаты үзрә комиссия һаггында Әсәнамә (РСФСР НС-нин ГК 1962, № 15, мад. 80).

²⁹ Бах: ССРИ Назирләр Советинин 14/XI 56-чы ил 1475 №-ли гәрары илә тәсдиғ едилмиш «Шәхси пенсия һаггында Әсәнамә» (ССРИ НС ГК, 1957, № 2, мад. 8).

билмәз. Даһа доғрусу, норматив актларын өзүндә билаваситә көстәри-
лир ки, ашағы комиссијанын гәрарындан верилмиш шикајәтә көрә
шәхсин јенидән мүјинә едилмәси анчаг јухарыда дуран һәким—әмәк-
эксперт комиссијасы тәрәфиндән ичра едилір³⁰.

Комиссијада бахылмағ үчүн пенсија сәнәдләринин һазырланмасы,
пенсија китабчаларынын верилмәси, пенсијанын јенидән һесапланмасы
вә с. мәсәләләр исә билаваситә ичтиман тәминат үзрә мүвафиг шәбә-
ләр тәрәфиндән һәјата кечирилир.

Нәһәјәт, тәдгигаты үмумиләшдирәрәк белә бир нәтичәјә кәлмәк
олар ки, јерли Советин сессиијасы илә јанашы, мүвафиг ичраијјә ко-
митәси вә һәтта ичтиман тәминат үзрә саһәви органлар да мүстәсна
сәләһијјәтә маликдир. Јерли Советин сессиијасы илә бирликдә, бу ор-
ганларын сәләһијјәтинин мәчмусу сон нәтичәдә мүвафиг јерли әһмәт-
кеш депутатлары Советинин ичтиман тәминат саһәсиндә сәләһијјәт
һәддини мүәјјән едир.

* *

Пенсија һағгында 1956 вә 1964-чү ил ганунларынын, һәмчинин
дикәр норматив актларын гәбулу илә әлағәдар оларағ ичтиман тәми-
нат саһәсиндә хидмәт едиләндән шәхсләр даирәсинин вә бу саһәдә дәвләт
вәсантинин вә ичтиман вәсантин әһмијјәтли дәрәчәдә артмасы јерли
әһмәткеш депутатлары Советләриндән бу саһәјә диггәти артырмағы
тәләб едир. Ичтиман тәминат саһәсиндә һүғуғи мүнәсибәт јарадан бу
норматив актларын көстәриши јерли Советләр һағгында ганунверичи-
ликдә дә өз әксини тапмышдыр. Һәмин ганунверичилик актлары, һәм-
чинин мүхтәлиф пилләдә дајанан јерли Советләр һағгында ганунвери-
чиликлә онлар арасында сәләһијјәт һәддини әсасән мүәјјән етмишдир.
Лакин норматив актларын вә тәчрүбәнин тәһлили көстәрир ки, һәлә
дә елә ејни функцијалар вардыр ки, мүхтәлиф пилләдә дајанан јерли
Советләр вә онларын ајры-ајры органлары арасында бу функцијалар
парчаланмыш вә һәмин органлар тәрәфиндән мүхтәлиф гәјдада һәјата
кечирилир. Мәсәлән, «Гәјјумлуғ вә һимајәчилик органлары һағгында»
республика Әсаснамәси һәмин органлар системинә кәнд вә гәсәбә Со-
ветләри илә јанашы, рајон (шәһәр) Совети ичраијјә комитәсинин ич-
тиман тәминат, сәһијјә вә халғ маарифи органларыны да аид етмиш-
дир. Бу Әсаснамә әслиндә кәнд вә гәсәбә Советләринин һәмин саһәви
шәбәләрә табечилији, онларын нәзарәти алтында фәалијјәт көстәрмә-
си принципини мүәјјәнләшдирмишдир. Белә ки, кәнд вә гәсәбә Совет-
ләри гәјјум вә һимајәчилик тәјинаты һағгында гәрарын сурәтини бир
ај мүддәтиндә һәмин шәбәләрә көндәрмәјә борчлудур.

Һүғуғ әдәбијјатында бәзи мүәллифләр јерли Советләрлә саһәви
органлар арасында белә сәләһијјәт тоғгушмалары олдуғу һалларда бу
функцијаларын ајры-ајры саһәви органлара верилмәсини даһа мәгсә-
дәмүвафиг һесаб едиләр³¹.

Мүәллифин фикринчә, бу сәләһијјәтин тамамилә рајон табелијин-
дә олан шәһәр, шәһәрлә рајон, кәнд вә гәсәбә Советләри ичраијјә
комитәсинә верилмәси даһа мәгсәдәмүвафигдир. Чүнки һәмин Совет-
ләр әһалијә нисбәтән јахын олдуғундан әһалинин истәк вә арзулары
онлара даһа јахшы мәлүмдур. Бу вәзијјәт көстәрилән саһәдә күндә-

³⁰ Бах: «ҺӘЕК-лары һағгында Әсаснамә» (ССРИ НС-нин ГК 1949, № 1, мәд. 1)
вә Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети 18/IX 1962-чи ил, 738 №-ли гәрары илә
тәсдиғ едилмиш «Һәким әмәк-эксперт комиссијалары (ҺӘЕК) һағгында Әсаснамә»
(Азәрбајҗан ССР Ганунлары... фәрманлары вә ... гәрарларынын хроноложик күллијә-
ты, 1961—1962-чи илләр), Бақы, 1965, VII чилд, сәһ. 828—836).

³¹ Бах: В. А. Перчик, А. И. Казанник. О повышении эффективности дея-
тельности исполкомов местных Советов (на материалах Восточной Сибири). Сб.
«Вопросы советского государственного управления», Иркутск, 1970, сәһ. 18; Б. М. Лазарев.
Компетенция органов управления, сәһ. 155.

лик нәзарәт имканларынын мүмкүнлүјүнә әсасланыр. Ејни заманда
мүхтәлиф ихтисаслы шәхсләрин дахил олдуғу көмәкчи комиссија
јаратмағла, фикримизчә, бу функцијаны даһа фәјдалы һәјата кечир-
мәк мүмкүндүр. Һәмчинин бу саһәдә верилмиш шикајәтләрә бахмағ вә
синә һәвалә едилмәси гәбул олунмуш гәрарларын дүзкүнлүјү вә га-
нунилији үзрә ашағы органларын мәс'улијјәтини артырыр.

Ејни функцијанын мүхтәлиф инстансијаларда һәлли колхозун сов-
хоза чеврилмәси илә әлағәдар оларағ иш стажынын мүәјјән едилмәси
просесинә дә аиддир.

Бу функција ганунверичиликлә һәм билаваситә кәнд вә гәсәбә Со-
вети ичраијјә комитәсинин сәдри вә ја катибинин дә иштирак етдији
комиссијаја, һәм дә колхоз үзвләринә пенсија вә мүвинәт тәјин
едән комиссијаја, белә комиссија олмадығда исә рајон Совети ичраиј-
јә комитәси јанында пенсија тәјинаты үзрә комиссијаја һәвалә едил-
мишдир³². Мүәллифә көрә, белә әмәк бөлкүсү илк инстансија олан
Совет нүмајәндәсинин дә иштирак етдији комиссијанын, колхоз үзвлә-
ринин әмәк стажынын вахтында вә дәгиг мүәјјән едилмәси үзрә мәс'-
улијјәтини азалтмыш олур. Нәтичәдә исә бәзи шәхсләрин әмәк стажы
мүәјјән едилмәмиш галыр. Һәм дә бу комиссијанын үстүнлүјү ондан
ибарәтдир ки, пенсија тәјинаты үзрә комиссијалар анчаг пенсија ја-
шы чатмыш вә пенсија үчүн мүрачизәт едән шәхсләрин әмәк стажыны
мүәјјәнләшдирисә, кәнд (гәсәбә) Совети нүмајәндәләринин иштирак
етдији комиссија колхоздан совхоза кечән бүтүн колхоз үзвләринин
әмәк стажыны мүәјјән едир. Лакин Совет нүмајәндәсинин иштирак
етдији комиссија даими фәалијјәт көстәрмәдијиндән, мүстәсна һаллар-
да пенсија тәјин едән комиссијалар тәрәфиндән дә колхозун совхоза
чеврилмә вахты, шәхсин совхоза кечиб-кечмәмәси, онун иш стажынын
мүәјјән олунмамасынын сәбәби әтрафлы өјрәнилмәклә бу фәалијјәт је-
ринә јетирилә биләр.

Нәһәјәт, норматив актларла көстәрилән органлар арасында дәгиг
сәләһијјәт бөлкүсүнүн мүәјјән едилмәси, фикримизчә, бу саһәдә ишин
вахтында һәјата кечирилмәсинә шәраит јаратмағла, артыг әмәк бөл-
күсүнү арадан галдырмыш олар.

З. Б. Агаев

О разграничении компетенции между различными звеньями местных
Советов и их органов в области социального обеспечения

РЕЗЮМЕ

Успешное решение вопросов социального обеспечения требует
четкого определения прав и обязанностей местных Советов депутатов
трудящихся в этой области.

Действующее законодательство, а также практика показывают,
что компетенция местных Советов депутатов трудящихся в области
социального обеспечения разграничена как между отдельными звенья-
ми Советов, так и между органами каждого Совета депутатов трудя-
щихся.

Анализируя нормативные акты, регулирующие правовые отношения
в области социального обеспечения, автор в статье рассматривает воп-

³² Бах: О порядке применения постановления Совета Министров СССР от 1 апре-
ля 1965 г. № 258. «О пенсионном обеспечении бывших членов колхозов, земли которых
переданы совхозам и другим предприятиям и организациям» (справочник для работы
сельских и поселковых Советов. «Юрид. литература». М., 1970, ч. II, сәһ. 681).

рос о разграничении компетенции между отдельными звеньями местных Советов по социальному обеспечению и полагает, что это зависит, с одной стороны, от особенностей каждой административно-территориальной единицы, с другой — от специфики самого социального обеспечения.

В статье также дифференцируются полномочия каждого звена Совета между сессиями, постоянной комиссией, исполнительным комитетом, комиссией по назначению пенсий, отделом социального обеспечения и врачебно-трудовой экспертной комиссией. Вместе с тем определяются как совместно осуществляемые, так и исключительные полномочия каждого из указанных органов.

В заключение высказывается ряд научно обоснованных предложений, касающихся совершенствования практики и законодательства о работе местных Советов в рассматриваемой области.

И. А. ИСМАИЛОВ

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СИСТЕМАТИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Систематизация законодательных материалов имеет большое практическое и немаловажное познавательное значение, она облегчает возможность теоретического изучения и наиболее правильного практического применения соответствующих правовых норм. Четкая систематизация законодательных актов помогает также своевременно вскрыть и устранить пробелы в законодательстве, отменить устаревшие нормы, создать новые, отвечающие требованиям жизни. Вместе с тем систематизация законодательства является отражением культуры государственно-правового строительства, способствует последовательному изложению прав и обязанностей граждан государственных учреждений и общественных организаций и укреплению законности и правопорядка. Все это определяет актуальность научного исследования вопросов систематизации законодательства.

Рассмотрение проблемы систематизации законодательства, теоретическое осмысление колоссального фактического материала, накопленного как правотворческой и иной деятельностью нашего государства, так и юридической наукой, требует прежде всего точного уяснения содержания основных понятий, имеющих для исследования определяющее значение. Терминологическая неточность приводит к тому, что одно и то же явление действительности охватывается разными понятиями, или же, наоборот, различные явления рассматриваются как идентичные, схожие, тождественные, что делает невозможным тонкий анализ исследуемых вопросов. Иначе говоря, для того, чтобы исследование было научным, исходные слова должны получить четкое определение, лишенное какой-либо двусмысленности.

Итак, что же такое систематизация законодательства и какие виды она имеет?

Слово «систематизировать» означает привести что-либо в опереженный порядок, основанный на последовательном расположении и взаимной связи¹. В области права систематизировать — значит привести в систему правовые нормы, упорядочить законодательный материал.

В теории советского права различаются два основных вида систе-

¹ См. Словарь русского языка, т. IV, ГИС. М., 1961, стр. 139.

матизации нормативных актов: инкорпорация и кодификация². Следует, однако, отметить, что это мнение, сторонниками которого являются С. А. Голунский, М. С. Строгович, Д. А. Керимов, А. Ф. Шебанов, Л. С. Явич, А. С. Соминский, В. М. Лесной, В. В. Борисов и многие другие³, — не единственное в нашей юридической литературе. Его не разделяет А. Н. Иодковский, который вообще обходится без понятия систематизации, а всю деятельность по упорядочению законодательства называет кодификацией. При этом он различает понятие «кодификация» в узком и широком смысле слова. Кодификация в узком смысле, по его мнению, это такая систематическая обработка действующего законодательства, при которой устраняется прежнее законодательство, вместо него создается новое. Под кодификацией же в широком смысле слова А. Н. Иодковский понимает лишь техническое упорядочение законодательства, сведение действующих нормативных материалов в определенную систему, не вносящее никаких изменений в существо самих законов. При этом виде кодификации исключаются только акты, утратившие свою силу⁴. Таким образом, А. Н. Иодковский по существу дела под кодификацией в узком смысле слова понимает все то, что является собственно кодификацией, а тот вид систематизации, который называется инкорпорацией, им толкуется как кодификация в широком смысле слова, что представляется нам не совсем точным. Как будет показано в дальнейшем, понятие «кодификация» соответствует лишь одному виду систематизации законодательства, т. е. созданию новых форм регулирования общественных отношений, и она по своему филологическому смыслу не может охватить всю деятельность по упорядочению законодательства.

² Некоторые ученые, например, А. С. Соминский (Теоретические вопросы систематизации советского законодательства. Под ред. Н. С. Братуся и И. С. Самощенко. М., 1962, стр. 9—29); П. Т. Васильев (Основы теории государства и права. Под ред. С. С. Алексеева. М., «Юридическая литература», 1969, стр. 326) и другие инкорпорацию и кодификацию считают не видами, а формами систематизации законодательства, что, с нашей точки зрения, не совсем точно. Дело в том, что вид — это категория, которая выражает отношения между объектами понятий. И те явления, процессы являются видами определенного явления, процесса, если они обладают свойствами, общими для этого явления, и наряду с этим имеют некоторые черты, отличающие их от всех других родственных явлений. В данном случае инкорпорация и кодификация обладают всеми свойствами систематизации законодательства и вместе с тем имеют специфические черты, которые отличают их друг от друга. Поэтому понятие систематизации является родовым понятием по отношению к понятиям инкорпорации и кодификации, а последние являются видовыми понятиями по отношению к понятию систематизации законодательства. Что же касается категории формы, то она вовсе не выражает отношения между объемами понятий. Она выражает лишь внутреннюю связь и способ организации является родовым понятием по отношению к понятиям инкорпорации и кодификации условиями. (Философский словарь. М., 1968, стр. 54, 382). Поэтому формами систематизации законодательства могут быть разного рода собрания законодательства и свод законов, основанных на разных критериях.

³ С. А. Голунский, М. С. Строгович. Теория государства и права. Юридат, 1940, стр. 186; Теория государства и права. Под ред. Н. Г. Александрова. Госюриздат, 1958, стр. 220—221; «Советское государство и право», 1960, № 7, стр. 140; Вопросы кодификации советского права, вып. 1, Изд. ЛГУ, 1957, стр. 8—10; Теоретические вопросы систематизации советского законодательства, стр. 9—30; Д. А. Керимов. Кодификация и законодательная техника. Госюриздат, 1962, стр. 32; Законодательная техника. Под ред. Д. А. Керимова. Изд. ЛГУ, 1965, стр. 21; Общая теория советского права. Под ред. Н. С. Братуся и И. С. Самощенко, стр. 334; Теория государства и права. Под ред. А. И. Денисова. М., 1967, стр. 319.

⁴ И. Н. Иодковский. Вопросы кодификации законодательства. Канд. дисс. «Кодификация». М., Госюриздат, 1957, стр. 28—52; в последней работе А. Н. Иодковский уже не говорит о необходимости различать кодификацию в узком и широком смысле слова, а, продолжая прежнюю свою мысль, указывает, что кодификация может вестись в двух направлениях.

В нашей юридической литературе понятия «систематизация» и «кодификация» иной раз употребляются через союз «и» как видовые понятия. Авторы, занимающие такую позицию, под систематизацией, или же систематикой, понимают почти все то, что охватывается понятием «инкорпорация», а что касается кодификации, то она исключается из содержания понятия «систематизация законодательного материала»⁵. Такое решение вопроса представляется нам также не совсем правильным, ибо понятие «систематизация» по своему содержанию и филологическому смыслу более широкое, и, как уже отмечалось, в праве оно означает приведение в систему нормативных правовых норм, упорядочение законодательства. Упомянутое понятие охватывает не только признаки инкорпорации, но и кодификации, так как последняя тоже есть упорядочение законодательства.

Итак, под систематизацией законодательства мы понимаем приведение нормативных правовых актов в определенную систему в целях облегчения пользования ими и выявления противоречивости, несогласованности и пробелов законодательства.

Инкорпорация означает включение в свой состав, «все вместе», в полном составе, присоединение. В праве инкорпорация — один из видов систематизации законодательства, при котором законодательный материал объединяется в определенном порядке в сборнике без изменения содержания⁶ систематизируемых правовых норм, без каких-либо восполнений, уточнений и исправлений действующих законодательных актов. Ибо в задачу инкорпорации не входит создание новых нормативных актов. При инкорпорации систематизируется лишь все то, что уже издано. Следовательно, первой характерной особенностью инкорпорации является то, что в этом виде систематизации законодательства содержание нормативных актов не меняется; подвергаясь внешней обработке, они лишь учитываются, объединяются и располагаются по какому-либо классификационному признаку. При инкорпорации возможно лишь изменение внешнего, технического характера законодательного материала, а именно: исправление типографских опечаток или же грамматических либо синтаксических ошибок в законодательном тексте, исключение статей временного значения и правовых актов, отмененных последующим законодательством, внесение в первоначальный текст систематизируемых нормативных актов всех последующих официальных изменений и т. д. Устранение противоречий, существующих в содержании нормативных актов, не входит в задачу инкорпорации. В этой связи представляется неосновательным утверждение А. С. Семина, А. Ф. Шебанова и А. Н. Колесникова о том, что устранение противоречий, несогласованностей в законодательном материале входит в задачу инкорпорации. Такого рода деятельность, по их утверждению, не

⁵ О. С. Иоффе, М. Г. Шаргородский. Вопросы теории права. М., 1961, стр. 379; Б. С. Абдуллаев. Больше внимания вопросам кодификации и систематизации законодательства. «Социалистическая законность», 1968, № 1, стр. 27—28. (Ознакомление с содержанием статьи Б. Абдуллаева позволяет сделать вывод о том, что автор дачу юридических заключений включает в понятие систематизации законодательства, с чем согласиться нельзя. Дача юридических заключений по тому или иному вопросу, даже по проектам положений, разрабатываемых министерствами и ведомствами республики, не охватывается понятием систематизации законодательства).

⁶ Относительно этого общепринятого в нашей юридической литературе признака инкорпорации высказал противоречивые мнения Л. С. Явич. Так, утверждая, что при инкорпорации содержание нормативных актов не меняется (Общая теория советского права. Под ред. С. Н. Братуся и И. С. Самощенко, стр. 334), он на стр. 336 этой же книги пишет: «В инкорпорацию подчас вкладываются элементы кодификации, поскольку выявляется необходимость изменения содержания некоторых актов, подлежащих включению в официальное собрание».

выходит, якобы, за рамки внешней обработки нормативных актов, поскольку она не связана с внесением изменений в регулирование общественных отношений⁷. К. Нурбеков утверждает, что даже при инкорпорации устраняются явные противоречия и восполняются пробелы законодательства⁸.

Вряд ли можно согласиться с таким решением вопросов. Как учит марксистская диалектика, противоречия принадлежат самой сущности вещей, явлений, процессов (в данном случае самой сущности законодательства), входя в состав их имманентной природы. Отсюда следует, что разрешение противоречий означает изменения сущности, внутренней природы вещей, процессов и явлений, содержащих в себе эти противоречия. Стало быть, устранение противоречий в законодательстве — это изменение самого законодательного акта. Что же касается пробелов законодательства, то здесь противоречия существуют между жизненными явлениями, процессами и отношениями, с одной стороны, и нормативными актами, призванными урегулировать эти процессы, отношения — с другой. Разрешение этих противоречий тоже означает, следовательно, изменение содержания законодательства, восполнение его новым содержанием, позволяющим регулировать не регулируемые ранее общественные отношения.

Таким образом, устранение противоречий в законодательстве, восполнение его пробелов, вопреки утверждениям А. С. Самошенко, А. Ф. Шебанова и К. Нурбекова, выходят за рамки внешней обработки нормативных актов и связаны с изменением содержания норм, внесением изменений в регулирование общественных отношений, что характерно для кодификации. Важно заметить здесь, кроме того, что такое изменение не может быть осуществлено без ведома и последующего утверждения компетентных правотворческих органов.

Положение о том, что устранение противоречий, несогласованности определяется задачами не инкорпорации, а кодификации, подтверждается и следующими ленинскими указаниями. В письме на имя народного комиссара юстиции Д. И. Курского от 15 февраля 1922 г. В. И. Ленин писал: «Если наши законы «противоречивы» (в чем нет сомнения), то для чего же НКЮст и Отдел законодательных предложений? **Что же делается для кодификации? — для устранения противоречий?**»⁹ (подчеркнуто нами — И. И.).

Как видим, устранение противоречий, существовавших в советских законах, В. И. Ленин относил к области кодификационной деятельности.

Инкорпорация законодательного материала осуществляется в разных формах. Простой и начальной формой инкорпорации считается хронологическое собрание законодательства. При этой форме инкорпорации обрабатываемый материал объединяется и располагается соответственно по времени их принятия в хронологическом порядке. Примером такой формы инкорпорации может служить семитомное «Хронологическое собрание действующего законодательства Азербайджанской ССР», включающие в себя нормативные акты, принятые с 1920 по 1962 г.

⁷ Теоретические вопросы систематизации советского законодательства. Под ред. С. Н. Братуся и И. С. Самошенко, стр. 19; Теория государства и права, стр. 475; А. Н. Колесников. Хронологические собрания как форма инкорпорации законодательства. «Советское государство и право», 1967, № 6, стр. 101.

⁸ К. Нурбеков. К вопросу о систематизации законодательства Киргизской ССР. «Вопросы развития законодательства Киргизской ССР». Сб. стат. Фрунзе, 1968, стр. 26.

⁹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 54, стр. 166.

Другой формой инкорпорации является **систематическое собрание действующего законодательства**, которое считается более высокой и действенной ее формой. Здесь законодательный материал учитывается, объединяется и располагается по предмету регулирования и по отдельным отраслям советского права, причем внутри каждого раздела этой формы инкорпорации является в хронологическом порядке. Примером такой формы инкорпорации является «Собрание законов Азербайджанской ССР 1938—1966 гг.» в двух томах, изданное в 1966 г. и состоящее из 18 разделов. Наиболее высокой и совершенной формой инкорпорации является **собрание законодательства**, в котором объединяются разрозненные нормативные акты по одному и тому же вопросу без изменения существа правового регулирования. В практике систематизации законодательства Азербайджанской ССР она до сих пор не применялась.

Некоторые авторы, помимо указанного, к инкорпорации относят и различные формы публикации нормативных актов высших органов государственной власти и государственного управления, например, в «Ведомостях Верховного Совета СССР», в «ведомостях» верховных советов союзных республик и других аналогичных изданиях, имеющих обязательную юридическую силу¹⁰.

На наш взгляд, публикация общесоюзных и республиканских актов в «ведомостях» не является формой инкорпорации. Как уже отмечалось, для нее характерны два специфических признака: обработка нормативных актов без изменения их содержания, и последующее их расположение по какому-либо классификационному признаку. В случаях же публикации нормативных актов в официальных изданиях, законодательный материал не подвергается никакой обработке. В «ведомостях», наряду с нормативными актами, публикуются и акты, не имеющие нормативного значения, например, указы о персональных награждениях и присвоениях почетных званий, о назначении и освобождении от занимаемой должности министров, представителей государственных комитетов и др. При публикации нормативных актов в официальных изданиях не устраняются акты, фактически утратившие свое значение, а иной раз нарушается даже принцип расположения актов соответственно по времени их принятия в хронологическом порядке.

Инкорпорация законодательства, помимо формы, различается также в зависимости от субъекта инкорпорационной деятельности. По этому признаку большинство авторов различает инкорпорацию официальную и неофициальную.

Официальная инкорпорация — это инкорпорация, осуществляемая специально уполномоченными на то государственными органами (например, Президиумом Верховного Совета СССР, президиумами верховных советов союзных республик и т. д.). В результате официальной инкорпорации создаются собрания или же сборники действующих законодательств, которые могут служить источником советского права. Неофициальная же инкорпорация осуществляется отдельными государственными органами или же организациями, не имеющими на это специального правомочия, а также отдельными лицами. Примером неофициальной инкорпорации могут служить разного рода сборники, издаваемые министерствами, ведомствами по отдельным отраслям законодатель-

¹⁰ А. Ф. Шебанов. Некоторые вопросы теории нормативных актов в связи с систематизацией советского законодательства. «Советское государство и право», 1960, № 7, стр. 141; Д. А. Керимов. Кодификация и законодательная техника. М., 1962, стр. 33; К. Нурбеков. К вопросу о систематизации законодательства Киргизской ССР, стр. 27.

ства, относящимся к их деятельности¹¹, и картотеки, составленные отдельными лицами или организациями по интересующим их вопросам. Эти неофициальные сборники и переработки не могут служить источником права, а имеют подсобный характер и являются лишь средством наиболее полного ознакомления с законодательством¹².

Кодификация означает систематизацию и объединение законов страны по отдельным отраслям права в единую согласованную систему¹³. Кодификация — это такой вид систематизации законодательства, при котором законодательный материал подвергается не только внешней, но и, главным образом, внутренней обработке, т. е. заново пересматриваются все действующие правовые нормы, отменяются устаревшие, создаются новые, восполняющие пробелы в законодательстве, устраняются несогласованности, неоправданные повторения и противоречия между отдельными правовыми предписаниями, объединяются и укрупняются связанные между собой правовые акты, в результате чего создаются новые нормативные правовые акты, регулирующие значительную область родственных общественных отношений¹⁴.

В процессе кодификации пересматривается не только действующее законодательство, но подвергается глубокому изучению и практика его применения, учитываются данные науки и предложения трудящихся. Новый нормативный акт, созданный в результате кодификации, вытекает из потребностей общественного развития жизни, практики и поэтому является новым этапом в развитии советского законодательства. Таким образом, первой особенностью кодификации, отличающей ее от инкорпорации, является то, что в результате нее создаются и по существу и по форме новые нормативные акты, подлежащие обязательному утверждению компетентным правотворческим органом. Новый акт, являющийся результатом кодификации, отличается внутренним единством, согласованностью и полнотой. Другими словами, он представляет собой единый сводный закон, связанный воедино во всех его составных частях и оставляющий поэтому меньше почвы для противоречий и несогласованности, чем в случаях, когда одни и те же общественные отношения регулируются посредством различных правовых актов¹⁵. Этот закон, являющийся результатом кодификации, направлен на урегулирование в целом значительной области родственных отношений и поэтому заменяет большое количество ранее действовавших актов. Отмеченное становится возможным благодаря тому, что кодификация осуществляется на научных основах, т. е. **на основе существующей системы советского права**, что является второй отличительной чертой кодификации как вида систематизации советского законодательства и правотворческой деятельности государства.

Следует, однако, отметить, что, помимо отраслевых кодексов, практике и теории известны и комплексные кодексы, объединяющие нормы, которые относятся к различным отраслям права. Так, например, в Кодексе торгового мореплавания СССР, в воздушном кодексе СССР, в таможенном кодексе объединены нормы, относящиеся к гражданскому праву и административному праву. При создании таких кодексов в основу берется не система права, а институты соответствующих отраслей права, которые в соответствии с нуждами практики детализируются и развиваются.

Кодификация осуществляется в различных формах в зависимости от социального назначения, характера и объема систематизируемого законодательного материала. Ст. 14 Конституции СССР предусматривает в качестве форм кодификации советского законодательства издание **Основ законодательства и Основных начал**. Конституции союзных республик в качестве формы кодификации указывают и кодексы. Помимо этих форм, практике советского государственно-правового строительства и теории известны другие формы кодификации, например, уставы, положения, правила, которые не нашли своего отражения в действующих законодательных актах.

Основы законодательства и Основные начала определяют наиболее существенные и главные принципы, устанавливают общие положения регулирования определенной области родственных общественных отношений. Эти общие принципы и положения, сформулированные в Основах, Основных началах и других общесоюзных законах, обязательны как для СССР в целом, так и для каждой союзной республики в отдельности. Именно поэтому положения Основ и Основных начал текстуально воспроизводятся в соответствующих законодательных актах союзных республик, например, в кодексах, без изменения. Это, конечно, вовсе не означает, что в законодательные акты союзных республик не могут вводиться положения, уточняющие, дополняющие или же конкретизирующие Основы и Основные начала. Нередко Основы (например, Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик) прямо предусматривают возможность и необходимость регулирования ряда отношений, не получавших своего законодательного решения в Основах, республиканским законодательством. Иначе не имело бы смысла издание, наряду с Основами и Основными началами, республиканских законодательных актов. Именно на основе и во исполнение принципов и положений, закрепленных в Основах и Основных началах, соответствующие республиканские законодательные акты (кодексы) в развитие и дополнение Основ и Основных начал разрешают многие вопросы жизни, практики. Так, например, Общая часть УК Азербайджанской ССР содержит ряд важных дополнений, уточнений и конкретизаций положений Основ уголовного законодательства 1958 года, например, об ответственности несовершеннолетних, видах наказания, о перечне обстоятельств, смягчающих и отягчающих ответственность, и др. Без этих и других дополнений, как правильно отмечает В. С. Никифоров, было бы трудно, а в некоторых случаях невозможно успешно применять на практике соответствующие положения Основ¹⁶.

Как уже говорилось, другой формой кодификации являются Кодексы. Кодекс — это единый закон, отличающийся внутренним единством и представляющий собой систему взаимосвязанных нормативных общественных отношений. Л. С. Галесник, характеризуя кодекс, пишет: «Кодекс — это не обычный закон». Кодекс является единым законодательным актом и одновременно сборником закона по определенной отрасли права. Нормы, образующие кодекс и изложенные в его статьях, должны быть расположены в строгой последовательности по тщательно продуманной системе, отражающей внутреннюю структуру данной отрасли права. Каждая статья кодекса имеет самостоятельное значение и в то же время есть составная часть, звено в общей цепи норм, образующих кодекс. Ни одна из статей кодекса не должна повторять

¹⁶ В. С. Никифоров. Новый уголовный кодекс РСФСР — важный этап в дальнейшем развитии советского уголовного законодательства. «Новое уголовное законодательство РСФСР», 1961, стр. 43.

¹¹ Теоретические основы систематизации советского законодательства, стр. 21—22.
¹² Общая теория советского права. Под ред. С. Н. Братуся и И. С. Самощенко, стр. 330.

¹³ Словарь иностранных слов. М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1964.

¹⁴ Д. А. Керимов. Кодификация и законодательная техника, стр. 34.

¹⁵ О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. Вопросы теории и права, стр. 365.

другую статью, но она не должна и противоречить другим статьям. Каждая отдельная норма, закрепленная в кодексе, должна быть подчинена принципам данной отрасли права. Для таких единых актов, как кодексы, важное значение имеет единообразие терминологии, строго определенный смысл каждого понятия, повторяющегося в разных статьях¹⁷. Соглашаясь в целом с такой характеристикой кодекса, считаем тем не менее необходимым отметить определенную противоречивость цитированных соображений автора. А. С. Галесник сначала утверждает, что «кодекс является единым законодательным актом» и в то же время «одновременно сборником законов по определенной отрасли права», что, с нашей точки зрения, не совсем точно. Дело в том, что «особенность кодекса, — как правильно отмечает Н. Д. Дурманов, — отличающая его от свода законов, состоит именно в том, что он единый закон. Позднейшее дополнение и изменение кодекса вновь изданными законами не делают кодекс сборником законов, потому что они включаются органически в ткань кодекса»¹⁸.

Правовые нормы той или иной отрасли права располагаются в кодексе в строгой логической последовательности. Другими словами, правовые нормы являются элементами кодекса, настолько тесно связанными друг с другом, что выступают по отношению к другим законодательным актам как единое целое. В большинстве своем кодексы состоят из двух основных частей: общей и особенной частей, каждая из которых делится на ряд глав или разделов. В общей части объединяются нормы, которые определяют принципы и общие положения той отрасли права, к которой они относятся. Например, в общую часть УК союзных республик введены нормы, которые определяют принципы и общие положения уголовного законодательства, распространяющиеся на все или большинство постановлений особенной части уголовного законодательства... В особенной же части кодекса объединяются нормы, регулирующие конкретные общественные отношения (в особенной части УК устанавливаются основания и пределы ответственности за конкретные общественно опасные деяния). Следовательно, деление кодекса на две основные части вызвано целесообразностью структурного построения его и преследуют цель избежать повторения общих положений при изложении каждой правовой нормы, регулирующей конкретные общественные отношения.

Такие законы, как Закон о государственных пенсиях 1956 года, Закон об уголовной ответственности за государственные преступления от 25 декабря 1958 года, Закон об уголовной ответственности за воинские преступления от 25 декабря 1958 года и др., также являются формой кодификации. Сохраняя преемственность по отношению к ранее действовавшему законодательству, указанные законы значительно изменили прежнее законодательство, внеся много нового в регулирование соответствующих общественных отношений. Они исключили отдельные нормы прежнего законодательства, внесли изменения в формулировки многих положений, способствуя тем самым большей четкости и ясности изложения законодательной мысли.

Говоря о таких формах кодификации, как устав, положение и правила, следует отметить, что на практике издание кодификационных актов в упомянутых формах не зависят от каких-либо заранее установ-

¹⁷ Л. С. Галесник. Теоретические вопросы кодификации советского законодательства. «Вопросы кодификации советского законодательства». Сб. ст. Свердловск, 1957, стр. 7.

¹⁸ Н. Д. Дурманов. Советский уголовный закон. МГУ, 1967, стр. 70.

ленных правил, и избрание той или иной формы в известной мере носит случайный характер. Вряд ли возможно, например, объяснить, почему вопросы железнодорожных и внутренних водных транспортных отношений регулируются уставами (Устав железных дорог СССР, 1954, Устав внутреннего водного транспорта СССР 1955 г.), а отношения, связанные с торговым мореплаванием и воздушным транспортом, кодексами (Кодекс торгового мореплавания СССР 1929 г., Воздушный кодекс СССР 1935 г.).

Изучение имеющихся форм кодификации и практики применения кодификационных актов позволяют сделать вывод о том, что в форме **устава** следовало бы регулировать отношения, складывающиеся в специальной области народного хозяйства (таможенного дела, железных дорог, внутреннего водного транспорта, торгового мореплавания, воздушного транспорта и т. д.). В форме **положения** следовало бы издавать нормативные правовые акты, определяющие принципы организации и деятельности государственных и общественных организаций (Положение о прокурорском надзоре в СССР, Положение о Верховном Суде, Положение о военных трибуналах и т. д.). В форме же **правил** следует кодифицировать нормативные правовые акты, регулирующие отношения, связанные с внутренним трудовым распорядком государственных и общественных организаций, поведением граждан в общественных местах (санитарные правила, правила уличного движения и т. д.); а также регулирующие вопросы, связанные с применением тех или иных законов (например, Правила по определению степени тяжести телесных повреждений).

Самой совершенной формой кодификации считается **свод законов**, в котором объединяются нормативные правовые акты по системам права, в результате чего создается органически целый, логически связанный в единой системе правовой акт.

Таковы некоторые теоретические вопросы систематизации законодательства и практические выводы, которые могут быть из них сделаны.

И. А. Исмаилов

Ганунверичилијин системлэшдирилмәсинин бә'зи нәзәри мәсәләләри

ХҮЛАСӘ

Мәгаләдә ганунверичилијин системлэшдирилмәси аңлајышы, нөвләри вә онларын ифадә формаларына даир мәсәләләр шәрһ едилір. Ганунверичилијин системлэшдирилмәси дедикдә, ганунверичиликдән истифадә етмәји асанлашдырмаг вә онда мөвчуд олан зиддијјәтләри, чатышмазлыглары вә үјгунсузлуглары ашкара чыхармаг мәгсәди илә норматив һүгуги актларын мүәјјән системә салынмасы аңлашылыр.

Ганунверичилијин системлэшдирилмәсинин ики нөвү вардыр—инкорпорасија вә мәчәлләләшдирмә (кодификасија). Инкорпорасијада ганунверичилик материаллары һүгуг нормаларынын мәзмунуну дәјишдирмәдән, онлара һеч бир әләвәләр етмәдән вә ја дәјишиклик кечирмәдән мүәјјән гәјда үзрә күллијјәтларда бирләшдирилир. Инкорпорасијада ганунверичилијә јалныз харичи, техники характерли дәјишикликләр едилә биләр. Мәсәлән, норматив актларын мәзмунунда бура-хылмыш грамматик сәһвләр дүзәлдилә, гүввәсини итирмиш актлар чыхарыла, јени актлар дахил олуна биләр вә и. а.

Мәчәлләләшдирмәдә исә норматив актлар тәкчә харичи, техники характерли олмур, дахили дәјишикликләрә мә'руз галыр, һүгугун ајры-ајры сәһәләринә аид норматив актлар ваһид системә салыныр.

Бунун үчүн гүввәдә олан ганунверичилик јенидән нәзәрдән кечирилir, көһнәлмиш нормалар тәһһи едилir, һәјатын тәләбинә ујғун јени нормалар јарадылыр, ганунверичиликдәки чатышмазлыглар вә зиддијјәтләр арадан галдырылыр. Нәтичәдә ичтимаи мүнәсибәтләрин, кениш бир саһәсини низама салан јени һүгүги акт јарадылыр.

Мәчәлләләшдирмә просесиндә тәкчә гүввәдә олан ганунверичилик дејил, һабелә бу ганунверичилијин тәтбиги тәчрүбәси өјрәнилир, һүгүг елминин наилијјәтләри вә вәтәндашларын тәклифләри нәзәрә алыныр. Мәгаләдә инкорпорасијанын вә мәчәлләләшдирмәнин ифадә формаларындан да бәһс олунур. Бурада тохунулан мәсәләләр тәнгиди сәпкидә тәһлил едилir. Мүәллиф һәр бир мәсәләјә даир фикрини сөјләјир, һүгүг әдәбијјатында мөвчуд олан әкс мұлаһизәләрә тәнгиди мүнәсибәтини билдирir.

Б. О. КУРБАНОВ

ПРОБЛЕМА ПРОГРАММНОСТИ И МУЗЫКАЛЬНЫЙ ЯЗЫК

Понятие музыкального языка программной музыки справедливо вызывает возражение некоторых музыкантов, «ибо не может существовать особого музыкального языка для произведений программных»¹. Это верное в основном положение не означает, однако, что при исследовании программных произведений, их форм, композиционных строений не следует обращать внимание на музыкальный язык, на особенности мелодии, метроритма и т. д. В процессе воплощения предпоследней программы музыка обогащается новыми выразительными средствами, метроритмическими особенностями, новыми сочетаниями звуков, что не может не повлиять на музыкальный язык. Таким образом, говоря о музыкальном языке как об «основном фонде» средств музыкальной выразительности следует исследовать исторические причины, особенности и различные пути обогащения и развития этого «фонда». Ведь музыкальный язык, каким он представляется нам сейчас, есть результат сложного и противоречивого исторического развития самого музыкального искусства, протекающего, как известно, не изолированно, а в органическом единстве с другими формами общественного сознания и видами искусства. Исследование в историческом плане процесса возникновения и формирования программной музыки, к чему стремится автор в данной статье, должно способствовать в определенном смысле раскрытию одной из многочисленных причин, «каналов», обогащающих музыкальный язык. Ведь музыкальный язык в настоящем понимании настолько осложнился и углубился, что порой современные композиторы в творческой практике встречаются с непреодолимыми трудностями, и, естественно, подлинное новаторство в их творчестве нередко заменяется эпигонством, шарлатанством.

Те или иные музыкальные средства, метроритмические, гармонические особенности, композиционные строения и т. д. возникают не сразу на голом месте, а являются логическим завершением предшествующего исторического развития самого музыкального языка. При этом те или иные выразительные средства с течением времени композиторами переосмысливались, получая новое назначение в отражении реальной действительности. Менялись нередко и определенные стили. Так, господ-

¹ К. Кулаковский. Программность и проблема восприятия музыки. «Советская музыка», 1951, № 5.

ствующий в средневековые полифонический стиль, несмотря на ожесточенные усилия отцов церкви в эпоху классицизма, уступает свое место свободному от схематизма и канонов гомофонно-гармоническому стилю.

История музыки свидетельствует и о том, как те или иные ритмические рисунки с течением времени переосмысливались, приобретая новое содержание, и, следовательно, по-новому использовались в творческой практике композиторов. Можно указать и на отдельные примеры, когда различными средствами композиторам удавалось достичь одинакового эффекта или отобразить схожие стороны действительности². Подобного рода примеры лишней раз свидетельствуют о том сложном и полном противоречий историческом пути, который проделал в своем развитии музыкальный язык.

В современную эпоху, когда в буржуазном искусстве, в том числе и музыке, появляются, как грибы после дождя, различного рода течения, когда в искусстве гиперболизируются внешние элементы формы, композиции, важно (с позиции исторического материализма) рассматривать не только само искусство, его отдельные формы и жанры, но и те выразительные и изобразительные средства, которыми оперирует искусство для отражения передовых идеалов общества. Абсолютизируя те или иные средства, не присущие данному виду искусства, нередко же вообще противоречащие ему, отдельные буржуазные художники во что бы то ни было стремятся создать нечто новое в искусстве, будь то новое направление или вид искусства. Немало сделано в этом смысле и в буржуазной музыкальной культуре, музыкальной эстетике. Вспомним хотя бы атональную, серийную музыку, отходящую от тональных, ладо-гармонических основ музыки. Теоретики подобных направлений, и Арнольд Шёнберг и его последователи, не учитывая основные устои музыки, ее музыкальный язык, а также выработанные человечеством в длительном историческом развитии общества слуховые навыки, стремились и стремятся сделать переворот в музыке. Они не учитывают, что «есть в музыкальном языке и такие основы — например, главенство тонов над шумами, тональная или ладовая организация, мелодия, — отказ от которых искажает саму природу музыки, ставит под вопрос коренные ее свойства»³. Одной из важнейших задач, стоящих перед нашими исследователями на данном этапе, может явиться исследование вопросов музыкального языка, его преемственности, а также вопросов подлинного и мнимого новаторства в области музыкального языка. Только благодаря глубоко диалектической разработке данных вопросов можно уверенно вести борьбу против реакционных буржуазных теорий, своеобразно оправдывающих и обосновывающих творчество буржуазных композиторов «авангардистов». И не случайно, в статье одного из наших выдающихся музыковедов Л. Мазеля, связанной с вопросами развития музыкального языка в современной музыке, чувствуется определенная озабоченность, вызванная недостаточным исследованием в нашем музыковедении, эстетической науке вышеуказанных проблем. Мы не можем «ограничиваться, — считает автор, — верным, но общим положением, что средства искусства определяются содержанием. Необходим специальный анализ вопросов музыкального языка — такой анализ, который, не отрывая этих вопросов от содержания искусства, в то же время именно на них концентрировал бы свое внимание»⁴.

² Л. Мазель. О путях развития языка современной музыки. «Советская музыка», 1965, № 6, стр. 15.

³ «Советская музыка», 1965, № 6, стр. 19.

⁴ Там же, стр. 16.

В данной статье, исследуя роль музыкального языка в конкретизации программного образа, мы постараемся рассматривать музыкальный язык именно с вышеуказанной позиции.

Особенности, элементы программной музыки, присущие народному музыкальному творчеству⁵, ощущаются еще в примитивной форме уже в произведениях с программным содержанием композиторов. Как известно, появляясь на рубеже XVII—XVIII вв. почти во всех передовых европейских странах. Рассматривая подобного рода сочинения, мы не только прослеживаем особенности развития музыкального языка, но и то, новыми средствами, изобразительными возможностями. Без них трудно говорить о конкретизации программного содержания, программного образа, которая является важным моментом в процессе синтеза сформировавшуюся программную музыку исследователи связывают с именами Берлиоза и Листа, во времена которых выразительные и изобразительные средства музыки давали возможность отобразить более значительные идеи и образы. Но для такого обогащения «фонда» выразительности музыка должна была пройти длительный и сложный исторический путь.

Первые программные сочинения, как показывают исследования, носили на себе отпечаток узости тем и образов, эмоциональной ограниченности. Характеризуя, например, творчество французских клавесинистов, В. С. Галацкая справедливо пишет: «Несмотря на первоклассное мастерство, диапазон творчества французских клавесинистов невелик. Эта музыка и сейчас может доставить большое эстетическое удовольствие, но не взволнует глубиной чувств, не взбудоражит силой мысли»⁶. Однако программные сочинения наряду с развитием оперного жанра (играющего, как известно, уже в XVII веке исключительную роль) в своем зарождении не ограничивались лишь клавесинным жанром, программность сказывалась во всех сферах инструментальной музыки, в которой также происходило образование новых форм и жанров.

Все же можно сказать, что в период зарождения музыкальной программности именно ей принадлежала пальма первенства.

Во многих клавирных сочинениях композиторов XVI—XVII вв. не только ясно ощущаются черты программности, но и отдельные из них вполне можно причислить к программным сочинениям.

К клавирной музыке обращались такие передовые композиторы своего времени, как Кабесон, Бёрд, Перилл, Куперен, Рамо, Бах, Гендель и др. Однако среди этих талантливых композиторов особую наклонность к музыкальной программности можно ощутить в творчестве французского композитора Куперена (1668—1733).

Программность в творчестве этого композитора раскрывается в основном в двух направлениях: как раскрытие определенного душевного состояния человека, обобщенного образа (здесь особое значение придается выразительности), как изображение определенных слышимых и видимых явлений реальной действительности. С течением времени, по мере развития самого музыкального языка, понятия музыкальной программности эти два направления сближаются друг с другом, создавая более благоприятные условия для конкретизации программного образа. Рассмотрим некоторые из сочинений Ф. Куперена, относящиеся к первому направлению. Здесь программность обобщенного характера,

⁵ И. Мацневский. О программности в инструментальной народной музыке. Сб. стат. «Вопросы теории и эстетики музыки», вып. 9, 1969.

⁶ В. С. Галацкая. Музыкальная литература, т. 1. М., 1963, стр. 53.

причем трудно сказать что-либо о фабульности, сюжетности. Пьесы эти выражают один конкретный образ или единое эмоциональное состояние человека. К подобного рода произведениям можно отнести такие, как «Любимая», «Единственная», «Девушка» или вариации из 2-го цикла пьес: «Девичество», «Стыдливость», «Желание», «Верность» и т. п. В подобного рода произведениях Ф. Куперен стремится при помощи музыкальных средств, мелодии, метроритма, темпа, различных мелизмов, гармонии и т. д. конкретизировать намеченный в программе образ, единое состояние, определенный характер. Иного характера образность раскрывается в пьесах «Сборщицы винограда», «Жнецы», «Бабочка», «Будильник». Как видно из названий, произведения эти глубоко связаны с внешними сторонами реальной действительности и отражают определенные ее явления. Несколько по-иному здесь пользуется особенностями музыкального языка и композитор. Например, в пьесе «Сборщицы винограда» Куперен, вероятнее всего, стремился при помощи музыкальных средств воспроизвести трудовой процесс. Четкая ритмика, ясная и уверенная мелодия с четким ударением в начале каждого такта, четвертные звуки в басу, подчеркивающие равномерность движения, а также сравнительно малое количество мелизмов, украшений (способных, как известно, затормозить скорость общего движения мелодии) и т. д. в основном способствуют приближению слушательской фантазии к намеченной программе композитора.

Рассматривая произведения Ф. Куперена с программными заголовками, нетрудно заметить, что они в основном отражают незначительные сами по себе стороны и образы реальной действительности. Каждая из пьес связана с выражением единого образа («Девушка», «Кумушка»), единого эмоционального состояния человека («Стыдливость», «Желание», «Верность» и т. д.).

Естественно, музыкальный язык в пору Ф. Куперена еще не был так богат, чтобы возможно было увеличить объем тем и образов для программных сочинений, для их конкретизации. Кроме того, само понятие программности еще только-только зарождалось. Чаше всего названия программных пьес трактовались в буквальном смысле, то есть связь между содержанием программной пьесы и ее заглавием понималась слишком прямолинейно. От музыки требовалось буквально точное воспроизведение, описание содержания заглавия. При этом не учитывались специфика музыки, а также то, что программа способствует концентрации слушательской фантазии вокруг образов, эмоциональных настроений, которые стремился выразить в своем произведении композитор, конкретизируя их по мере возможности при помощи музыкального языка. Впоследствии все прогрессивные начинания Ф. Куперена все более развивались и обогащались. После Ф. Куперена Франция дала таких мастеров клавишной музыки, как Люли, Дакен, Рамо, обогативших, как известно, своим творчеством не только границы и выразительные возможности клавишной музыки, но и музыкальной программности. И не случайно программная музыка в своей завершенной форме впервые возникает во Франции, а не в других европейских странах.

Вместе с тем необходимо указать, что еще в XVII—XVIII вв. бурно развивались опера, балет, музыка же сама по себе, в чистом виде, играла в основном сопровождающую, второстепенную роль. Она еще не была в состоянии выразить, как, скажем, литература, моменты контраста, противоречия человеческой души, сложную кривую душевных движений, хотя в передаче конкретного настроения, эмоционального состояния достигла определенного развития. В то время в произведе-

ниях композиторов (в основном, в инструментальном творчестве) нередко, в том числе и в крупных, выражалось одно эмоциональное состояние, единое настроение. В процессе исполнения всего произведения все выразительные средства музыки постепенно и логично углубленной сосредоточенности, погружая слушателей в состояние философской обобщенности (естественно, заражая их нередко величием духа, частях, где контрасты вовсе отсутствовали или были очень незначительными). Даже творчество великих композиторов Баха, Генделя, Вивальди, Куперена и других не являлось в этом смысле исключением. Поэто-композиторов, все же нуждалась в большей свободе, в выражении не только единого и неизменного эмоционального состояния человека, но и его психологии, противоречивости его богатого духовного мира. Не случайно, французский философ и ученый Д'Аламбер в своем трактате «О свободе музыки» отличает неравноправное положение музыки, считая, что она нуждается в такой же свободе, как и торговля, брак, печать, живопись. «Наши же дальновидные управители, — пишет он, — полагают, что все свободы между собой связаны и все описаны: свобода музыки предполагает свободу чувств, эта последняя — свободу мысли, свободу действия, а это означает разрушение государства»⁷. Естественно, данную мысль Д'Аламбера невозможно прямолинейно связать с вопросами музыкальной программности, это было бы вульгаризацией, фетишизацией данного явления. Однако она ясно характеризует то противоречие и пока еще не самостоятельное, откristаллизованное положение музыкального искусства в эпоху классицизма, вместе с тем, призывая художников к выражению свободы мысли, свободы действия. Положение это звучало для того времени революционно и, естественно, призывало к расширению музыкальной выразительности, к созданию новых форм и жанров музыки. Таким образом, не исключено, что подобного рода прогрессивные для своей эпохи мысли в той или иной мере способствовали выражению в музыке более значительных и глубоких по своему содержанию идей, а также эмоциональных состояний, вызванных красноречивыми картинами жизни природы, а значит, приводили к новому музыкальному осмыслению реальной действительности, человеческих мыслей и настроений. Отсюда же можно объяснить и одну из многочисленных причин обращения композиторов к изображению видимых и слышимых явлений реальной действительности, воплощающемуся в новой, пока еще формирующейся области музыкального искусства — в музыкальной программности. Например, Рамо, наряду с крупными произведениями (оперы «Самсон», «Прометей», «Принцесса Наваррская», комический балет «Платея», маленькая кантата «Орфей» и др.) создал и немало клавишных пьес с программными подзаголовками. Вероятнее всего, художническое и интуитивное чувство подсказывало ему возможность дальнейшего развития этого своеобразного направления музыки. В своих клавишных пьесах он, подобно Ф. Куперену, стремился к выражению единого состояния или эмоционального образа, что, как указывали выше, было вообще свойственно музыке той эпохи. Типические состояния, типические образы выражаются в таких его произведениях, как, например, «Венецианка», «Равнодушная», «Египтянка», «Назойливая», «Нежные жалобы», «Вздохи». В мелодике нередко и в сопровождении этих пьес чувствуются характерные особенности изысканной ориентики, которые порой даже доходят до излишества.

Рамо обращается и к народным танцам, создавая несколько кла-

⁷ Цит. по В. Фрумину. От Гайдна до Шостоковича. Л., 1970, стр. 6.

вирных произведений. В созданных им тамбурине, гавоте, мюзетто и т. д. очень умело сохраняются отличительные особенности, характерные нюансы французских танцев. Особенно отчетливо выражается это в его тамбурине. Как известно, название это выражает не только танец, но и французский народный ударный инструмент, используемый во время исполнения этого танца. Композитору удалось выразить не только жизнерадостный, веселый, оптимистический характер танца, но и (при помощи октавных звучаний в басу в сильных долях такта) звучание самого ударного инструмента, что еще более сближало его с народным танцем, где, как известно, использовался этот излюбленный в свое время ударный инструмент.

Обращение композитора к народным танцам, когда придворно-аристократическая культура почти оставляла вне сферы искусства «жизнь «низших» общественных групп, было для своего времени прогрессивным явлением. Подобное обращение к народным танцам со стороны композиторов, естественно, на новой основе, наблюдается и в последующие периоды. Вспомним симфонии Гайдна, Моцарта, Бетховена (мэнует) и других. Обращение к народным танцам придает произведению черты ясной программности, конкретизируя определенную сторону характера и психологии народа. Особенно отличился в этом смысле великий русский композитор М. И. Глинка. Его симфонические произведения «Ночь в Мадриде» и «Камаринская» благодаря использованию здесь мелодий национальных танцев создают образ различных по духу и характеру народов. Великолепным примером может явиться и «Итальянское каприччио» П. И. Чайковского.

Примеры эти говорят о том, что обращение к народному танцу также может служить средством конкретизации музыкального образа, раскрытию музыкального содержания.

Важное значение придавали французские клавесинисты и изображению слышимого мира, подражанию голосам птиц, журчанию ручья, шелесту листьев и т. д. Естественно, по мере обогащения средств музыкальной изобразительности расширялся и круг изображаемых явлений. Интересно, например, посмотреть небольшую, причем широко известную пьесу Дакена «Кукушка», сделавшую имя его бессмертным. В данной пьесе ярко ощущается черты изобразительности. Композитору, можно сказать, в точности удалось воспроизвести здесь пение кукушки. Не случайно мелодическая мысль всего произведения проходит на фоне ее пения. Ритмический рисунок и интервальное соотношение звуков ярко рисуют образ птиц. Уже начальные звуки пьесы по ассоциации напоминают нам именно пение кукушки, а не какой-нибудь другой птицы. В этом и проявилась исключительная способность композитора заметить существенное, важное в явлениях, а также его умение воспроизвести в звуках это существенное. Однако если бы композитор в своей пьесе довольствовался лишь внешней изобразительностью, то не поднялся бы выше голого натурализма. На фоне вышеуказанного ритмического рисунка звучит трепетно-волнующая, задушевная мелодия, ассоциирующаяся опять-таки с образом самой птицы, биением ее сердца, что не может оставить нас равнодушными.

Рассматривая процесс возникновения и формирования музыкальной программности, нельзя ограничиваться лишь инструментальной, в том числе клавирной музыкой, ибо элементы программности наблюдались во всех областях музыкального искусства.

Глубокая связь, которая существовала между жанрами этого искусства, композиторскими школами разных стран, способствовала не только расширению границ музыкальной программности, но и обога-

щению средств музыкальной выразительности. Кроме того, стремление к программности исходило и из потребности приблизить музыку от ее абстрактности к явлениям и картинам реальной действительности.

В данной статье нет возможности осветить все вопросы, вытекающие из исследуемой проблемы, в частности, дальнейшее историческое развитие программной музыки и, естественно, музыкального языка, требующие специального рассмотрения, остались не затронутыми.

Б. О. Гурбанов

Програмлылыг вэ мусиги дили

ХҮЛАСЭ

Мэгалэдэ мусиги дили мэсэлэлэри мараглы бэди просес сајылан програмлы мусиги илэ гаршылыглы элагэдэ тэдгиг едилир. Бу бахымдан мүүлһиф конкрет тарихи дөврүн вэ эсасэн классисизмин фэ-сэфи-естетик принципэлэриндэн чыхыш едир.

Ајры-ајры эсэрлэрин мусиги дилини өјрөнөн мүүлһиф белэ гэнэ-этэ кэлир ки, мусиги дилинин, елэчэ дэ онун ифадэ вэ тэсвир васитэ-лэринин тэдричэн инкишаф етмэси нэтичэсиндэ мусиги образлары васитэсилэ програмлы мусигидэ дөврүн мүнүм идеја вэ һадисэлэрини экс етдирмэк мүмкүн олмушдур. Лакин мэгалэдэ тэдгиг едилэн тарихи дөврдэ (XVII—XVIII эсрлэр) мусиги сэнэти һэлэ белэ зэнкин бэдин имканлара малик олмадығындан һэјатын, дөврүн мүрэккэб һадисэлэринин бэдин ифадэсини верэ билмирди. Мүүлһиф өз мүддэ-аларыны эсасландырмаг мэгсэди илэ франсыз клавесинистлэринин, хусусилэ Куперенин эсэрлэринэ мүрачиэт едир, програмлы мусигинин һансы шэрантдэ вэ нечэ мејдана кэлдијини көстөрмөјэ чалышыр.

ТЭНГИД ВӘ БИБЛИОГРАФИЈА

«МҮАСИР ИРАН БУРЖУА СОСИОЛОКИЈАСЫНЫН ТЭНГИДИ»*

Сосиалист ингилабынын гәләбәси, капитализмин вә онун мүстәмләкә системинин дағылмасы мүасир дөврүн—капитализмдән сосиализмә кечид дөврүнүн әсас мәзмунуну тәшкил едир. Өмрүнү баша вурмагда олан капитализмин дәрин бөһраны, ајры-ајры асылы өлкәләрин вә халгларын мүстәгил инкишаф јолуна гәдәм гәјмасы һәр шејә галиб кәлән марксизм-ленинизм тәлиминин тәнтәнәсини вә һәјатилијини әјәни сурәтдә сүбут едир. Дөврүмүзүн бу габагчыл елми-ингилаби дүнјакөрүшү кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә дүнјанын бүтүн өлкәләринә нүфүз едәрәк, миллионларла инсана тәсир кәстәрир, онларын зехинләринә вә гәлбләринә һаким олур. Бу ону кәстәрир ки, бүтүн дүнјадә капитализмин мәһви вә сосиализмин гәләбәси ејни дәрәчәдә лабүддүр.

Мәһз буна кәрә дөврүн бүтүн мүртәчә гүввәләр—буржуа идеологлары, философлары, сосиологлары, дин хадимләри, руһаниләр, дини-сијаси тәшкилатлар сосиализмә вә коммунизмә гаршы инадла мүбаризә апарыр, сосиализм системинә дахил олан өлкәләрдә сосиализм вә коммунизм гуручулуғуну тәһриф етмәјә чалышырлар.

Белә бир чәһәти хусуси гејд етмәк ләзымдыр ки, һазыркы шәрәнтдә Гәрби Авропа вә АБШ империалист буржуа идеологлары һаким истисмарчы синифләрин итгисади-сијаси мәнәфеләри хатиринә өзләринин антикоммунист фәалијјәтләриндә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндән, о чүмләдән Ирандан кениш истифадә едирләр.

Белә бир шәрәнтдә буржуа идеолокијасына, онун бөһтан вә тәһрифләринә гаршы мүбаризә күнүн ән актуал, ән зәрури мәсәләләриндән биридир.

Умуми буржуа фәлсәфәсиндә вә сосиолокијасында мүасир Иран буржуа сосиолокијасынын јери, мөвгеји нәдән ибарәтдир вә антикоммунизм тәблиғатында о нә кими рол ојнајыр? Бүтүн бу мәсәләләрин өјрәнилмәси үмумән совет фәлсәфә елми,

хусусән дә сосиолокија елми гаршысында дуран мүнһүм вәзифәләрдәндир. Тәәсүф ки, бөјүк елми мараг доғуран һәммин проблем бу вахтадәк чох сәтһи өјрәнилмишдир. Јахын вә Орта Шәрг халгларынын фәлсәфәсинә даир бәзи мәғаләләр нәзәрә алынмаса, демәк олар, мүасир Иран буржуа фәлсәфәси вә сосиолокијасы тәдгиг едилмәмиш, елми-фәлсәфи, сосиоложи әдәбијјатда ишыгландырылмамышдыр. Бу чәһәтдән фәлсәфә елмләри намизәди һәсән һүсәјновун бу јахынларда чапдан чыхмыш «Мүасир Иран буржуа сосиолокијасынын тәнгиди» адлы монографіјасы тәдирәләјидир.

Китабда Иран буржуа сосиолокијасынын әсас истигамәтләри, мәктәб вә чәрәјанлары илк дәфә бүтөв һалда тәдгиг едилр, бу мәктәб вә чәрәјанларын гејри-елми, мүртәчә маһијәти ајдынашдырылыр, марксист-ленинни методолокија мөвгејиндән онларын кениш вә тутарлы тәнгиди верилр.

Елми-тәдгигат әсәрләринин ән мүнһүм чәһәтләриндән, гаршысында гојулан әсас тәләбләрдән бири онун зәнкин материал вә илк мәнбәләр әсасында јазылмасыдыр. Китабда танышлыг кәстәрир ки, елми тәдгигатын гаршысында гојулан бу чох мүнһүм тәләб һ. Б. һүсәјновун әсәриндә өзүнүн долғун әксини тапмышдыр. О өз әсәрини јазаркән тәкчә буржуа философиярынын вә сосиологларынын дејил, һәмчинин марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндән, башга марксист әдәбијјатдан вә мүхтәлиф истигамәтли мәтбу органлардан кениш истифадә етмиш, илк мәнбәләрә даһа чох диггәт јетирмишдир.

Һ. һүсәјнов өз әсәриндә, һәр шејдән әввәл, тәдгиг етдији проблемлә әлағәдар мөв-

* Г. Б. Гусейнов. Критика современной буржуазной социологии Ирана. Издательство «Элм», 1973.

чуд тәдгигатлара өз мүнәсибәтини билдирр, гаршыда дуран мәғсәд вә вәзифәләрини изаһыны верир. Бундан сонра о, ичтиман һәјатын, онун инкишафынын ајры-ајры тәрәфләрини вә ганунаујғунлуғларыны өјрәнән бир елм олмаг етибарилә «сосиолокија»нын тарихини изләјир, гәдмин дөврдән инкишаф етмәјә башлајан сосиолокијанын зәманәмиздә чохшахәли бир елмә чеврилдијини кәстәрир. Әсәрдән ајдын олур ки, Иранда сосиолокија елми әсримизин 30—40-чы илләриндә јаранмышдыр. Һәм дә бурада сосиолокија илә тәкчә буржуа тәдгигатчыларынын (Јәһја Мәһдәви, Гуламһүсәјн-Садиги, Әли Әскәр һикмәт, Әли Әкбәр Тораби, Рәсәһ Шапури, һәсән Әрсәнчани, Шәфәғ Рзазадә вә б.) дејил, марксист алимләрин дә мәшғул олдуғларыны көрүрүк. Марксист алимләрдән доктор Тәһи Еранинин вә Иран Халг Партијасынын сосиолокија саһәсиндәки фәалијјәт вә хидмәтләри хусуси гејд едилр.

Әсәрдә диггәти чәлб едән ән мүнһүм чәһәтләрдән бири будур ки, мүнәлиф Иран сосиолокијасы илә Гәрби Авропа вә АБШ сосиолокијасы арасындакы идеја гоһумлуғуну, үзви әлағәни ачыб кәстәрир. Лакин тәдгигатчы бунунла кифајәтләнмиш, О. Конт, Е. Дүркһејм, Габриел Ле Бра, Густав Ле Бон вә башгаларынын әсәрләриндән кениш истифадә едән Иран буржуа сосиологлары илә јанашы, онларын идеја истинадкаһы вә чәббәханасы олан Гәрби Авропа вә АБШ сосиолокијасынын әсил маһијәтини дә изаһ едир, марксизм мөвгејиндән һәр ики сосиолокијанын паралел, һәм дә кәскин тәнгидини верир. Бу чүр тәнгидин бүтүн әсәр боју давам етдирилмәси, бизчә, елми әсәрин мүсбәт мәзијјәтләриндәндир.

Сосиолокија мәсәләләриндән бәһс едәркән мүнәлиф «дин сосиолокијасы» үзәриндә ајрыча дајаныр. Әлбәтте, бу, тәсадүфи дејилдир; дин истәр Гәрб, истәрсә дә Шәрг, о чүмләдән мүасир Иран буржуа фәлсәфәси вә сосиолокијасынын әсас мәһви силаһыдыр. Бүтүн мүртәчә гүввәләр өзләринин антикоммунист тәблиғатында диндән кениш истифадә едирләр. Мүнәлиф чох һағлы олараг кәстәрир ки, Шәрг вә Гәрбин буржуа идеологлары антикоммунизм тәблиғатында килсә хадими ХПІ Левин 1878-чи илдә дедији бу сөзләри рәһбәр тутурлар ки, «килсә... сосиалист чумасына гаршы бүтүн бәшәр ганунларындан, һөкмдарларын әмрләриндән вә әскәр сүнкүләриндән өлчүлмәз дәрәчәдә бөјүк күчә маликдир».

Мүнәлиф «дин сосиолокијасына» һәср етдији «Ислам вә мүасир Иран сосиолокијасы» адлы биринчи фәсилдә «дин сосиолокијасы»нын һәгиги маһијәтини ачыр, мүасир Иран буржуа сосиологларынын өз Гәрб һәмфикирләри кими елмин, тәрәггинин, ичтиман инкишафын мәнбәјини диндә ахтармаг чәһдләринин әсәсыз олдуғуну кәстәрир. Мүнәлиф дүзкүн олараг белә бир гәнаәтә кәлир ки, мүасир Иранда динә «үмүмдөвләт әһәмијјәтли» бир иш кими бахылмасы, бу мәғсәдлә дә динин модер-

ләшдирилмәси, дин тәблиғатчылары вә илаһијјатчылары һазырламагда Гәрби Авропа вә АБШ-ын Ирана јахындан көмәји вә с. инсанларын кетдикчә дини тәсирдән узағлашмасы, динин тәкчә кәнчләр арасында дејил, һәтта гочалар арасында да нүфүздән дүшмәси илә әлағәдардыр.

Китабын мүнәлифи ислам динини «сүлһ вә сәадәтин» әсасы кими гијмәтләндирән вә «иә гәдәр ки, инсанларын, рәһбәрләрин вә халг нүмәјәндәләринин, сијасәтчиләрини вә һөкмдарларын фикирләри (диггәти—Һ. Б.) аллаһа јөнәлдилмәмишдир, инсанлар үчүн сүлһ вә һәгиги сәадәт тәмин едилә билмәз»,—дејә гәтијјәтлә јазан Р. Шәфәгин симасында мүасир Иран буржуа философиярынын, сосиологларынын чүрүк мәһвијјатыны ифша едир вә онун мүртәчә фикри гаршысында гануни олараг белә бир суал верир: әкәр ислам һәгиги сәадәт демәкдирсә, бәс онда нә үчүн мүсәлманлар арасында чохлу ганлы мүнәрибәләр баш вермишдир? О кәстәрир ки, дин инсанлара һәгиги сүлһ, сәадәт вә хошбәхтлик верә билмәз. Ејни заманда конкрет фактларла динин чәмијјәтдә мүртәчә ролуну, елми тәрәггијә буховлајычы тәсир кәстәрдимини, гадын азадлығы мәсәләсиндәки зәрәрли маһијјәтини ачыб кәстәрир, динин мүртәчә маһијјәти һағгында марксизм-ленинизм тәлимини она гаршы гојур, сосиалист керәклијимиздәки ичтиман тәрәггидән буржуа идеологларынын тәнгид үчүн бачарыгла истифадә едир.

Гәрби Авропа империалист буржуазијасынын, сијасәтчиләринин вә сосиологларынын Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Иранда диндән, дини-сијаси чәрәјанлардан, хусусилә дә клерикализмдән истифадә етмәк чәһдләрини дә мүнәлиф нәзәрдән гачырмаыр. О, «Шәрглә Гәрбин дини үмумилијиндә»дәм вуран философ вә сосиологлары ифша едәрәк кәстәрир ки, дини «материализм тәһлүкәсиндән», «Коммунист иртичасындан» мүдафиә байрағы алтында ислам проблемләринә анд елми конфранслар кечирмәк, исламы өјрәнән институтлар јаратмаг вә с. әслиндә Гәрби Авропа буржуазијасынын Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә ислам дининдән истифадә едәрәк «коммунист идеолокијасынын лап үрәјинә санчылмаг», «коммунист дүнјасыны әсас вурушма мејданына чевирмәк», беләликлә дә өз һөкмранлығыны сахламаг мәғсәди күдүр.

Китабын мүсбәт кејфијјәтләриндән бири дә будур ки, бурада буржуа сосиологларынын материализм илә идеализми, елм илә дини барышдырмаг, марксизм-ленинизм «јени дин» кими гәләмә вермәк, сосиализм илә дин арасында, Мәһәммәд пејғәмбәрлә, Исус Христосла Маркс арасында «үмумилик ашкара чыхармаг», сосиализмин вә һәтта коммунизмин әсасларыны» диндә ахтармаг чәһдләри тутарлы дәлилләрлә ифша олунур.

Мүнәлиф Гәрби Авропа вә АБШ буржуа фәлсәфәси вә сосиолокијасынын Иран буржуа фәлсәфәси вә сосиолокијасына тә-

сиринин конкрет тәһәһүрләрини бир сыра мүнүм мәсәләләр үзрә изләйиб ашкара чыхарыр вә тәһгид едир. Дөвләтин синфи хактеринин инкар едән буржуа дөвләт нәзәријјәләри, әхлаг һаггында буржуа нәзәријјәчиләринин, мүәллимләринин әхлаг тәлимләри (о чүмләдән «вичдан», «шәрәф», «борч», «мәһәббәт», «тәвәзәкарлыг» вә с. кими етик категоријаларын буржуа тәфсири), тарихдә халг күтләләринин ролунун инкар едилмәси вә шәхсијјәтин ролунун шиширдиlmәси һәмнин мәсәләләр сырасына дахилдир.

Китабын мүәллифи бу фәсилдә «милләт» вә «милләтчилик» кими анлајышлары да нәзәрдән кечирир. О, үмумијјәтлә буржуа фәлсәфи әдәбијјатында, о чүмләдән Иран буржуа фәлсәфи әдәбијјатында «милләт» вә «милләтчилик» һаггында ваһид бир фикир, үмуми бир елми анлајыш олмадығыны, буларла чоһ мүхтәлиф тәрифләр верилдијини көстәрир, ејни заманда милләтә әксәријјәти «дин», «дил», «ирг» вә «дөвләт» аламәтләринә көрә тәриф верән буржуа идеологларынын әсассыз бахышларыны милләт һаггында марксизм-ленинизм тәлими мөвгејиндән тәһгид едир.

Мүәллиф «позитив милләтчилик» анлајышы үзәриндә хусусилә әтрафлы дајаныр, онун әсас мәзмун вә маһијјәтини ачыр. Мәлумдур ки, истисмар олунан һәр бир милләтин милләтчилијиндә үмумдемократик мәзмун вардыр. Бу үмумдемократик мәзмун истисмар олунан милләтләрин милли-азадлыг, милли мүстәғиллик, милли интибаһ уғрунда империалист әсарәтинә гаршы чеврилмиш мүбаризәсидир. Марксистләр бу үмумдемократик мәзмуну мүәјјән мәрһәлә үчүн мүдафиә едирләр. Лакин мәзлум милләтләрин милләтчилијиндә буржуа идеолокијасынын вә мүртәчә истисмарчы тәбәгәләрин мәнәфејини ифадә едән башга бир мәзмун да вардыр ки, марксистләр милләтчилијин бу чәһәтинә гаршы мүбаризә апарырлар.

Мүәллиф «позитив милләтчилији»—Асија вә Африка өлкәләриндә, о чүмләдән 50-чи илләрдә Иранда мејдана кәлән бу милләтчилији мәһз конкрет тарихи шәрайтлә әлағәдар көтүрүр. О, милли мүстәғиллик уғрунда империализмә гаршы «Милли чәһәнин» апардығы мүбаризәни милләтчилик һаггында марксизм-ленинизм тәлими мөвгејиндән гүмәтләндирир, онун үмумдемократик характерини көстәрмәклә јанашы, көлкәли чәһәтини—феодал иртичасына вә империализмә гаршы мүбаризәдә гәтијјәтсизлијини, гејри-ардычыллыгыны да гејд едир.

Мүәллиф «милләт» вә «милләтчилик» мәсәләләриндә синфилик принципнин үзәриндән сүкүтла кечән, «милли бирлик» вә «милли үмумиликдән» дәм вуран мүртәчә буржуа идеологларынын тәблиг етдикләри милләтчилијә—буржуазијанын империалист даирәләрлә әлағәдар олан тәбәгәсинин мәнәфејини ифадә едән бу милләтчилијә милли мәсәлә һаггында Ленин програмыны, пролетар бејнәлмилләчилији вә халглар достлуғу идејаларыны гаршы гојур вә көстәрир

ки, Ираның һаким мүртәчә даирәләри «позитив милләтчилик» пәрдәси алтында әслиндә башга милләтләрин вә халгларың—азәрбајҗанлыларын, күрдләрин вә гејриләринин гәдим тарихини, зәнкин мәдәнијјәтләрини вә дилләрини инкар етмәјә, бу милләтләри вә халглары ассимилијасијаја чалышырлар.

Бизчә, мүәллифин Гәрби Авропа вә АБШ сосиолокијасынын, фәлсәфәсинин Иран ичтимаи вә сосиоложи фикриндәки јеринә ајрыча бир фәсил һәср етмәси дә јеринә дүшүр. Бу, Гәрби Авропа вә АБШ сосиолокијасынын Иран ичтимаи фикринә тәсиринин мүнүм чәһәтләрини ајдынашдырмаг вәзифәсиндән ирәли кәлир. Китабан ајдын олур ки, инкилис У. Чәмсин прагматизм нәзәријјәси, франсыз мистики А. Бергсонун интуитивизми, алман Р. Нитшеннин иргчилик нәзәријјәси, Ч. Дјүнинин инструментализми, һәмчинин Гәрбдә кениш јайылмыш неопозитивизм, утилитаризм, агностисизм вә с. Иран фәлсәфәси вә сосиолокијасында әсас јер тутур. Бу кими мүртәчә чәрәјән вә бахышларын Иранда тәблигинин мүәллиф тәрефиндән Иранын итисади вә сијаси чәһәтдән империалист дөвләтләриндән асылылығынын зәрури нәтичәси кими гүмәтләндирилмәси доғрудур.

Мүасир дөврдә антикоммунизм империализмин идеоложи вә сијаси мүбаризәсинин спесифик методудур. Сосиализм гурулушуна бөһтан атмаг, марксизм-ленинизм нәзәријјәсини, коммунист вә фәһлә партијаларынын сијасәтини вә мәгсәдләрини сахталашдырмаг антикоммунизмин әсас мәзмуну тәшкил едир.

Һәлә коммунизм идејаларынын јеничә мејдана кәлдији дөврдә «Көһнә Европаның бүтүн гүввәләри: папа вә чар, Меттерних вә Кизо, франсыз радикаллары вә алман полисләри» бу идејалары зәһәрләмәк үчүн бирләшдикләри кими, һазырда коммунизм идејаларынын тәнтәнәси гаршысында горху тәкчә Европаның дејил, һабелә Асијаның да буржуа идеологларыны даһа сых бирләшмәјә, коммунизмә гаршы бүтүн гүввә вә бачарыгларыны, бөһтан вә террор вәситәләрини, һәмчинин идеја-нәзәри, идеоложи мүбаризә формаларыны тәтбиг етмәјә мәчбур едир. Әсәрин сон фәсли мәһз бу кими мәсәләләрин арашдырылмасына һәср олунмушдур.

Мүасир дөврдә империалист буржуазија өзүнүн антисовет, антикоммунизм тәблигатында Јахын вә Орта Шәргә, о чүмләдән дә Ирана «Русијаның бајыр гапысынын ачары» кими бахыр вә онлардан өз мәгсәдләри үчүн истифадә едирләр.

Мүәллиф бурада Иран сосиолокијасынын спесифик хусусијјәтләрини дә ашкара чыхарыр. О, фактлар әсасында көстәрир ки, Иран буржуа сосиологлары бу вә ја башга мәсәләләри әсасландыраркән Гәрби Авропа фәлсәфәси вә сосиолокијасына истинад едирсә, синфи мүбаризә, ингилаб, дөвләт кими ән мүнүм мәсәләләрдә нисбәтән башга чүр һәрәкәт едирләр. Белә ки, бу мәсәләләрдә онларын әсасән өз тәчрү-

бәси, өз стилн, коммунизмлә өз мүбаризә методлары вардыр. Онлар өзләринин сәмәрәсиз буржуа чызма-гараларына дејил, марксизм классикләринин әсәрләринә мүрачид едир, марксизм-ленинизм, онлардан көтүрдүкләри ифадәләри истәдикләри шәклә салыр, тәһриф олунмуш формада тәгдим едирләр. «Марксизм нәзәријјәдә вә тәчрүбәдә», «Иранда коммунизмин инкишафы», «Гара китаб» вә бу гәбилдән олан бир сыра башга китаблар «коммунизмә гаршы даһа кәскин вә мәнтиги силаһ» нүмунәси кими мәсләһәт көрүлүр.

Синфи вә ичтимаи фәргләри «тәбиәтин иши» кими гәләмә вериб синфи мүбаризәни сөндүрмәјә чалышан, пролетар ингилабыны «елм вә мәдәнијјәтин мәһви» кими гүмәтләндирир, «ағ ингилабы» «гырмызы ингилаба» гаршы гојан вә Совет Иттифагынын меһрибан гоншулуғ мүнәсибәтини «Ираның милли мүстәғиллијини тәһдүкә алтына алмаг» кими гәләмә верәрәк әсассыз иддиә-

ларла чыхыш едән Иран антикоммунистләрини тутарлы дәлилләрлә ифша едән мүәллиф һаглы олараг көстәрир ки, онлар бу ијрәнч тәблигатлары илә Иран халгынын ичтимаи тәрәгги, азадлыг вә демократија уғрунда апардыглары әдаләтли мүбаризәсини бога билмәјәчәкләр.

Әсәрдә бәзи дәгиг олмајан ифадәләрә, хырда тәқрарлар вә техники гүсурлар да јол верилмишдир. Бу чүр нөгсанлар китабын 3, 23, 25, 33, 52, 96-чы сәһифәләриндә тәсәдүф едилер. Лакин бүтүн бунлар әсәрин үмуми дәрјинә хәлал кәтирмир, о, ајдын вә сәлис дилдә јазылмыш, охунаглыдыр.

Әсәр тәкчә елми ичтимаијјәтимиз үчүн дејил, кениш охучу күтләләри үчүн дә мараглыдыр. Әсәрин мүәллифинә елми ахтарыш јолларында јени-јени мүвәффејијәтләр арзулајырыг.

Ј. С. ГУЛИЈЕВ, Р. М. ЕМИНОВ

«Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг)» журналында 1974-чү илдә дәрч олунмуш мәгаләләрин

КӨСТӘРИЧИСИ

Ағајев З. Б. Ичтиман тәминат сәһәсиндә јерли советләр системинин мүхтәлиф пилләләри вә онларын органлары арасында сәләһијјәт һәддинин мүәјјән едилмәси һаггында, № 4, сәһ. 114.

Азәрли М. И. Вәғф мүлкијјәти вә онун нөвләри һаггында, № 1, сәһ. 69.

Ашурбәјли С. Б. Бакы галасындакы Гыз галасынын дөврү вә тикимә мәгсәди һаггында, № 3, сәһ. 39.

Бағыров Б. С. Ирандакы ислаһатларын («ағ ингилаб») мәфкурә аспектләри, № 4, сәһ. 94.

Гәдирова Е. Н. Азәрбајҹан ССР сәнајесиндә чалышан гадынларын сәјча артмасы вә онларын тәркибиндә бәзи кејфијјәт дәјишкәнликләри һаггында (1966—1970-чи илләр), № 2, сәһ. 3.

Гәдиров Ф. В. Тәркәшдә археоложи кәшфијјат газынтыларынын илк нәтичәләри, № 4, сәһ. 58.

Гәһрәманов В. П., Гафаров Т. М. Совет Азәрбајҹанында һүгүг елми, № 1, сәһ. 46.

Гәһрәманов В. П. Совет чинајәт һүгүгунда чәзанын фәрдиләшдирилмәси мәсәләсинә даир, № 2, сәһ. 117.

Гурбанова Ч. А. I Шаһ Аббасын һакимијјәти дөврүндә Сәфәви дөвләтинин хариҹи өлкәләрә дипломатик әлағәләринин јарадылмасында кармелитләрин ролуна даир, № 2, сәһ. 30.

Гурбанов Б. О. Програмсыз мусиги вә програмлы мусигидә синетз мәсәләсинә даир, № 3, сәһ. 126.

Гурбанов Б. О. Програмлылыг вә мусиги дили, № 4, сәһ. 134.

Дәлили Н. Ә. Шаһсәвән тајфасы вә онун Азәрбајҹанын сijasи һәјатындакы мөвгеји һаггында, № 3, сәһ. 23.

Әзимова Р. Д. Фәрди әхлаги структурунун бәзи мәсәләләри, № 2, сәһ. 110.

Әлибәјов И. В. Түркијә республикасынын иғтисади сijasәтинин илк програм сәнәди, № 2, сәһ. 68.

Әлијев Р. Ј. Милли чәбһә вә Јәмән Халг Демократик Республикасында демократик характерли ичтиман-sijasи дәјишкәнликләр, № 3, сәһ. 145.

Әлијев Вәли. Шаһтахтынын Тунч дөврү абидәләри, № 4, сәһ. 71.

Әмиров Н. Т. Азәрбајҹан колхозларында коммунист әмәји һәрәкатынын јаранмасы вә инкишафы тарихиндән (1959—1965-чи илләр), № 3, сәһ. 3.

Әфәндијев А. Н. Марағ-сосиоложи категорија кими, № 1, сәһ. 104.

Әфәндијев Ф. М. Физики нәзәријјәләрдә элементарлыгын инкишаф јоллары, № 4, сәһ. 101.

Зейналов Р. Е. 1920-чи илдә Азәрбајҹанда Гызыл Ордунун јарадылмасы тарихиндән, № 3, сәһ. 12.

Измајлова А. А. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Загатала зонасынын гадын халг кејими, № 4, сәһ. 94.

Иманова Е. Б. Систем-структур үсулла јанашманын инкишафында кимјанын ролу, № 3, сәһ. 100.

Исмајлов Г. С. Кичик Гафгазын чәнуб-шәрг әтәкләриндә гәдим металуркија вә металишләмә сәнәтинә даир јени материаллар, № 3, сәһ. 84.

Исмајлов Рафиг. Насир-и Хосровун «Сәфәрнамә» әсәри Мисирин ичти-

ман-иғтисади тарихинә даир бир мәнбә кими, № 4, сәһ. 30.

Исмајлов И. А. Гауниверчилијин системләшдирилмәсинин бәзи нәзәри мәсәләләри, № 4, сәһ. 124.

Исмизадә Ә. Ш., Ибраһимов Ф. Ә. Бакы шәһәринин орта әср тәндирләри һаггында, № 2, сәһ. 53.

Кәсәмәнли Н. П., Чәфәров Н. Ф. 1971-чи илдә Хачбулагда тәдгиг едилмиш Тунч дөврү гәбирләри, № 3, сәһ. 73.

Көчәрли Ф. Г., Әһмәдов Е. М. Совет Азәрбајҹанында фәлсәфи елмләрин инкишафы, № 1, сәһ. 32.

Манафов И. Т. Бақыда Совет сәһијјәсинин тәшкил едилмәси тарихинә даир, № 2, сәһ. 59.

Маһмудов Ф. Р., Кәсәмәнли Н. П. Ләнкәран јахынлыгындакы гәдим гәбирстан һаггында, № 4, сәһ. 48.

Мәммәдов Закир. Әбуһәфс Сүһрәвәрдинин һәјаты вә әсәрләринә даир, № 1, сәһ. 112.

Мәммәдов Н. З. Азәрбајҹан ССР-дә колхоз гуручулуғунун даһа да инкишаф етдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси сәһәсиндә кәнд советләринин фәалијјәти (1938-ијун 1941-чи илләр), № 2, сәһ. 10.

Мәммәдова Ф. Ч. Мовсес Каланкајтуклунун «Албан тарихи» әсәринин јазылма тарихи проблеми, № 3, сәһ. 52.

Мәммәдов Закир. Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрдинин һәјат јолу, № 3, сәһ. 116.

Мәммәдова Ф. М. «Албан тарихи»нин јазылма тарихинин мүәјјәнләшдирилмәси проблеми, № 4, сәһ. 39.

Мустафајев А. Н. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Ширванда һаггатылыг, № 1, сәһ. 77.

Онуллан С. М. XVI-XVII әсрләрдә Тәбриздә маариф системинин бәзи мәсәләләринә даир, № 4, сәһ. 23.

Оручов Г. Ш. Гафгаз дөјүшү заманы Азәрбајҹан зәһмәткешләринин вәтәнпәрвәрлији, № 2, сәһ. 39.

Османзадә Р. М. В. Н. Ленин Некел мәнтигинин башлангычы һаггында, № 2, сәһ. 102.

Пиријев В. З. Нәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини (Јени вә мәлүм фактлар әсасында һәјат вә јарадычылыгы), № 3, сәһ. 32.

Рәһмани А. А. Мөһәммәд Таһир Вәһидин «Аббаснамә» әсәри тарихи мәнбә кими, № 2, сәһ. 79.

Рзајев С. М. Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә чәмијјәтин вә шәхсијјәтин мәнәви һәјатында баш верән дәјишкәнликләр, № 2, сәһ. 95.

Рзајев А. Г. М. Казымбәј Русијада мүсәлман һүгүгунун өјрәнилмәсинин бани-сидир, № 3, сәһ. 136.

Рүстәм М. Ә. Коммунизм гуручулуғу дөврүндә фәһлә синфи илә зијалыларын иғтисади вә мәдәни әлағәләринин инкишафы, № 1, сәһ. 8.

Сарыјев Г. Ч. «Ана дили» анлајышынын ичтиман-психоложи маһијјәтинә даир, № 1, сәһ. 97.

Сарыјев Г. Ч. Шәхсијјәтин социаллашмасы анлајышынын мүәјјән едилмәсинә даир, № 4, сәһ. 107.

Сумбатзадә Ә. С. XIX әсрдә вә XX әсрин биринчи јарысында Азәрбајҹанда тарих елминин тәшәккүл јоллары, № 1, сәһ. 3.

Таһирзадә Нәрмин. Тејмурбәј Бајрамәлибәјовун маарифчилик вә елми фәалијјәти, № 2, сәһ. 19.

Һејдәров И. И. Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин фәалијјәтинә даир (1921-чи ил мај—1922-чи ил март), № 2, сәһ. 45.

Һејдәров И. И. Азәрбајҹан ССР Халг Комиссарлары Советинин 1921—1925-чи илләрдә Советләрин мөһкәмләндирилмәсиндә ролу, № 4, сәһ. 13.

Чалаганија Ир. Л., Дундуа Г. Ф. XV әср Ширван пулларынын Күрчү-станда тәдәвүлү, № 1, сәһ. 56.

Чәфәров И. Хәзәр дәннзиләри бешинчи бешиллик планы јеринә јетирмәк үғрунда мүбаризәдә (1951—1955-чи илләр), № 4, сәһ. 3.

Чидди Нүсәји. Орта әср Шамакы шәһәринин басма нахышлы сахсы габлары һаггында, № 3, сәһ. 61.

Шаһбазов И. Н. Шаһдағ халглары һаггында тарихи—этнографик мәлүмат, № 3, сәһ. 92.

Шәкәров А. А. Социалист демократијасы вә шәхсијјәт азадлыгынын инкишафы, № 2, сәһ. 87.

Шүкүров А. М. Милли ән'әнәләрин маһијјәти, № 3, сәһ. 108.

Тәнгид вә библиографија

Гәһрәманов В. П. Ресидив чинајәткарлыга даир марағлы әсәр, № 1, сәһ. 124.

Гулијев Ј. С., Еминов Р. М. «Мүасир Иран буржуа сосиолокијасынын тәнгиди», № 4, сәһ. 141.
 Әлијев Играр. М. Ә. Гашгајын вә И. Р. Сәлимхановун «Гафгазын гәдим металлуркија тарихиндән» китабы һаггында, № 3, сәһ. 151.
 Һүсәјнов Г., Еминов Р., Гулијев Ј. Иранда ичтиман вә фәлсәфи фикир тарихи һаггында гүјмәтли тәдгигат әсәри, № 1, сәһ. 122.
 Һүсәјнов Р. А. XIII әсрин биринчи рүбүндә Загафгазија тарихинә даир илк мүһүм мәнбә, № 3, сәһ. 155.

Хроника

Бәдәлов Р. А. ССРИ фәлсәфә чәмијјәтинин Азәрбајҗан шә'бәси, № 1, сәһ. 127.

УКАЗАТЕЛЬ

статей, опубликованных в журнале «Известия Академии наук Азербайджанской ССР (серия истории, философии, права)» в 1974 году

- Агаев З. Б. О разграничении компетенции между звеньями местных Советов и их органов в области социального обеспечения, № 4, стр. 114.
 Азерли М. И. О собственности вакф и ее разновидностях, № 1, стр. 69.
 Азимова Р. Д. Некоторые вопросы структуры индивидуального морального сознания, № 2, стр. 110.
 Алибеков И. В. Первый программный документ экономической политики Турецкой республики, № 2, стр. 68.
 Алиев Р. Я. Национальный фронт и социально-политические преобразования демократического характера в НДРГ, № 3, стр. 145.
 Алиев В. Памятники Шахтагы эпохи бронзы, № 4, стр. 71.
 Амиров Г. Т. Из истории возникновения и развития движения за коммунистический труд в колхозах Азербайджана, (1959—1965 гг.), № 3, стр. 3.
 Ашурбейли С. Б. О датировке и назначении Гыз-Галасы в крепости Баку, № 3, стр. 39.
 Багиров Б. С. Идеологические аспекты реформ (60-е годы) в Иране, № 4, стр. 94.
 Гадиров Ф. В. Первые результаты археологических разведок в поселении Таркеш, № 4, стр. 58.
 Гейдаров И. И. К деятельности Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР (май 1921 — март 1922 г.), № 2, стр. 45.
 Гейдаров И. И. Роль Совнаркома Азербайджанской ССР в укреплении Советов в 1921—1925 гг., № 4, стр. 13.
 Далили Г. А. О племени шахсеванов и его положении в политической жизни Азербайджана, № 3, стр. 23.
 Джалагания Ир. Л., Дундуа Г. Ф. Обращение ширванских монет XV века в Грузии, № 1, стр. 56.
 Джафаров И. Каспийские моряки в борьбе за выполнение пятого пятилетнего плана (1951—1955 гг.), № 4, стр. 3.
 Джидди Гусейн. О штампованной керамике средневековой Шемахи, № 3, стр. 61.
 Зейналов Р. Э. Из истории создания Красной Армии в Азербайджане в 1920 году, № 3, стр. 12.
 Измайлова А. А. Женская народная одежда Закатальской зоны в конце XIX—начале XX века, № 4, стр. 84.
 Иманова З. Б. Роль химии в развитии системно-структурного подхода, № 3, стр. 100.
 Исмаилов И. А. Некоторые теоретические вопросы систематизации законодательства, № 4, стр. 124.
 Исмаилов Г. С. Новые материалы древней металлургии и металлообработке с юго-восточных склонов Малого Кавказа, № 3, стр. 84.
 Исмаилов Р. Сочинение Насир-и Хосрова «Сафарнаме» как источник по социально-экономической истории Египта, № 4, стр. 30.
 Исмизаде О. Ш., Ибрагимов Ф. А. О средневековых тендирах из раскопок в городе Баку, № 2, стр. 53.

- Каграманов В. П., Кафаров Т. М. Юридическая наука в Советском Азербайджане (к 250-летию Академии наук СССР), № 1, стр. 46.
- Каграманов В. П. К вопросу индивидуализации наказания в Советском уголовном праве, № 2, стр. 117.
- Кадырова Э. Г. О численном росте и некоторых качественных изменениях в составе женщин, занятых в промышленности Азербайджанской ССР (1966—1970 годы), № 2, стр. 3.
- Кесаманлы Г. П., Джафаров И. Ф. Могилы позднебронзового века в Хачбулаге в 1971 г., № 3, стр. 73.
- Кочарли Ф. К., Ахмедов Э. М. Развитие философской науки в Советском Азербайджане (к 250-летию Академии наук СССР), № 1, стр. 32.
- Курбанов Б. О. К вопросу о синтезе в музыкальной программности и непрограммная музыка, № 3, стр. 126.
- Курбанов Б. О. Проблема программности и музыкальный язык, № 4, стр. 134.
- Курбанова Ч. О роли кармелитов в установлении дипломатических отношений Сефевидского государства с западными странами в период правления шаха Аббаса I (по материалам «Хроники кармелитов»), № 2, стр. 30.
- Мамедов З. Дж. Деятельность сельских Советов по дальнейшему развитию и укреплению колхозного строительства в Азербайджанской ССР (1938—июль 1941 года), № 2, стр. 10.
- Мамедов З. Дж. Жизненный путь Шихбедин Яхья Сухраварди, № 3, № 116.
- Мамедова Ф. Дж. Проблема датировки «Истории Албан» I. К вопросу об историографии «Истории албан» Моисея Каланкатуйского, № 3, стр. 52.
- Мамедова Ф. Дж. Проблема датировки «Истории Албан». II. К вопросу о тексте, стиле, языке памятника, № 4, стр. 39.
- Манафов И. Т. К истории становления советского здравоохранения в г. Баку (1920—1925 годы), № 2, стр. 59.
- Махмудов Ф. Р., Кесаманлы Г. П. О древнем могильнике вблизи Ленкорани, № 4, стр. 48.
- Мустафаев А. Н. Наггатыг в Ширване в конце XIX и начале XX века, № 1, стр. 77.
- Онуллахи С. М. О некоторых вопросах системы школ и просвещения в Тавризе (XVI—XVII вв.), № 4, стр. 23.
- Оруджев Г. Ш. Патриотизм трудящихся Азербайджана в период битвы за Кавказ, № 2, стр. 39.
- Османзаде Р. М. В. И. Ленин о начале логики Гегеля, № 2, стр. 102.
- Пириев В. З. Хамдуллах Мустоуфи Казвини, № 3, стр. 32.
- Рахмани А. А. Произведение Мухаммед-Тахира Вахида «Аббаснаме» как исторический источник, № 2, стр. 79.
- Рзаев А. К. М. Казим-бек — основоположник изучения мусульманского права в России, № 3, стр. 136.
- Рзаев С. М. Изменение в духовной жизни общества и личности в условиях развитого социализма, № 2, стр. 95.
- Рустамов М. А. Развитие экономических и культурных связей между рабочим классом и интеллигенцией в период строительства коммунизма, № 1, стр. 88.
- Сариев Г. Д. К общественно-психологической сущности понятия «родной язык», № 1, стр. 97.
- Сариев Г. Д. К определению понятия «социализация личности», № 4, стр. 107.
- Сумбатзаде А. С. Пути становления исторической науки в Азербайджане в XIX — первой половине XX веков (к 250-летию Академии наук СССР), № 1, стр. 3.
- Таирзаде Нэрмин. Просветительская и научная деятельность Теймурбека Байрамалибекова (1862—1937), № 2, стр. 19.
- Шакаров А. А. Социалистическая демократия и развитие свободы личности, № 2, стр. 87.
- Шахбазов И. Г. Историко-этнографические сведения о шахдагских народностях, № 3, стр. 92.
- Шукуров А. М. Сущность национальных традиций, № 3, стр. 108.
- Эфендиев А. Г. Интерес как социологическая категория, № 1, стр. 104.
- Эфендиев Ф. М. Пути развития «элементарности» в физических теориях, № 4, стр. 101.

Критика и библиография

- Алиев И. О книге М. А. Кашкая и И. Р. Селимханова «Из истории древней металлургии Кавказа», № 3, стр. 151.
- Гусейнов Р. А. Важный первоисточник по истории Закавказья первой трети XIII в., № 3, стр. 155.

- Гусейнов Г., Эминов Р., Гулиев Я. Ценный научный труд об истории общественной и философской мысли в Иране, № 1, стр. 122.
- Каграманов В. П. Интересная монография о рецидиве преступлений, № 1, стр. 124.
- Кулиев И. С., Эминов Р. М. Критика буржуазной социологии современного Ирана, № 4, стр. 141.

Хроника

- Бадалов Р. А. Азербайджанское отделение философского общества СССР, № 1, стр. 127.

МҮНДЭРИЧАТ

И. Чэфэров. Хэзэр дэнизчилэри бешинчи бешиллик планы јеринэ јетир-мэк угрунда мүбаризэдэ (1951—1955-чи иллэр)	3
И. И. Гейдаров. Азербайжан ССР Халг Комиссарлары Советинин 1921—1925-чи иллэрдэ Советлэрин мөһкөмлэндирилмэсиндэ ролу	12
С. М. Онуллахи. XVI—XVII эсрлэрдэ Тэбриздэ маариф системинин бэзи мәсэлэлэринэ даир	22
Рафиг Исмајылов. Насир-и Хосровун «Сәфәрнамә» әсәри Мисирин ичтимаи-иqtисади тарихинэ даир бир мәнбә кими	29
Ф. Ч. Мәмәдова. «Албан тарихи»нин јазылма тарихинин мүәјјәнләш-дирилмәси проблеми	38
Ф. Р. Маһмудов, Һ. П. Кәсәмәвли. Ләнкәран јахынлығындакы гәдим гәбристан һаггында	47
Ф. В. Гәдиров. Тәркәшдә археоложи кәшфијјат газынтыларынын илк нәтичәләри	57
Вәли Әлијев. Шаһтахтынын Тунч дөврү абидәләри	70
А. А. Измајлова. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Загатала зонасынын гадын халг кәјими	83
Б. С. Бағыров. Ирандакы ислаһатларын («ағ иигилаб») мәфкурә аспектләри	93
Ф. М. Әфәндијев. Физики нәзәријјәләрдә елементарлығын икишәф јоллары	100
Г. Д. Сарыјев. Шәхсијјәтин социаллашмасы аңлајышынын мүәјјән едилмәсинә даир	106
З. Б. Агајев. Ичтимаи тәминат саһәсиндә јерли советләр системинин мүхтәлиф пилләләри вә онларын органлары арасында сәлаһијјәт һәддинин мүәјјән едилмәси һаггында	113
И. А. Исмајылов. Ганунверичилијин системләшдирилмәсинин бәзи нәзәри мәсәләләри	123
Б. О. Гурбанов. Програмлылыг вә мусиги дили	133

Тәнгид вә библиографија

Ј. С. Гулијев, Р. М. Еминов. «Мүасир Иран буржуа социолокијасы-нын тәнгиди»	140
Мәгаләлэрин кәстәричиси	144

СОДЕРЖАНИЕ

И. Джафаров. Каспийские моряки в борьбе за выполнение пятого пятилетнего плана (1951—1955 гг.)	3
И. И. Гейдаров. Роль Совнаркома Азербайджанской ССР в укреплении Советов в 1921—1925 гг.	12
С. М. Онуллахи. О некоторых вопросах системы школ и просвещения в Тебризе (XVI—XVII вв.)	22
Р. Исмаилов. Сочинение Насир-и Хосрова «Сафарнаме» как источник по социально-экономической истории Египта	29
Ф. Дж. Мамедова. Проблема датировки «Истории Албан»	38
Ф. Р. Махмудов, Г. П. Кесаманлы. О древнем могильнике вблизи Ленкорани	47
Ф. В. Гадиров. Первые результаты археологических разведок в поселении Таркеш	57
В. Алиев. Памятники Шахтахты эпохи бронзы	70
А. А. Измаилова. Женская народная одежда Закатальской зоны в конце XIX — начале XX века	83
Б. С. Багиров. Идеологические аспекты реформ (60-е годы) в Иране	93
Ф. М. Эфендиев. Пути развития «элементарности» в физических теориях	100
Г. Д. Сариев. К определению понятия «социализация личности»	106
З. Б. Агаев. О разграничении компетенции между различными звеньями местных Советов и их органов в области социального обеспечения	113
И. А. Исмаилов. Некоторые теоретические вопросы систематизации законодательства	123
Б. О. Курбанов. Проблема программности и музыкальный язык	133
Критика и библиография	140
Указатель. статей	147